

J6

מִטְעַם 13

כתב עת לספרות
ומחשבה רדיקלית

מאָרס 2008

עורך יצחק לאור מערכת נביל ארמלי, סיגל נאור פרלמן,
גיא רון-גלבע רכז מערכת יואב רוזן

MITA'AM

A Review of Literature
and Radical Thought

Edited by Yitzhak Laor

مِطَاعَم
مجلة للأدب
والفكر الراديكالي
المحرر
يتسحاك لاؤور

יוצא לאור על ידי עמותת "השכמה", למען טיבוח כתיבה ביקורתית וחשיבה מעוררת
(ע"ד) 580433795.

תודות לדני טרץ', מלכה ליטוין, פסטי לנדא, מימי סלע ודפנה רוזנבליט.

תודה מיוחדת לקרן לנדא.

הדימי על הכריכה: עבודה של יונתן אופק מתוך סדרת תחריטי פרספקס על ניד
ממוחזר 2007

כתובת מזכירות המערכת: admin@mitaam.co.il

כתובת למשלוח כתבי יד (רק בדואר אלקטרוני): info@mitaam.co.il

(נא לכלול את שם המחבר בשם הקובץ ובגוף הטקסט; נא לציין את הדואר האלקטרוני
בגוף הטקסט)

טלפון 6371242-050

פקס 6441427-03

כתובת למשלוח המחאות לפקודת "השכמה", ת.ד. 24105, תל אביב 61240
הפקדה בנקאית: בנק הפועלים, סניף מס' 681, ח"ן 391855.

תוכן העניינים

קלקיליה ושירים אחרים, מערבית נביל ארמלי	5	אנאס אֶלְעִילָה
שני שירים	10	הילה להב
הזמן שנמצא (קטע מרומאן), מצרפתית הלית ישורון	12	מרסל פרוסט
בדידות (שירים)	23	נועם שדות
חמישה שירים מכלא גואנטמו, מאנגלית יצחק לאור	25	אברהים אל־רַבִּישׁ, ג'מֶעָה
ארבעה סיפורים	30	אל־דסארי, עבד־אלעזיז,
חיים נמוכים (שירים)	33	שיח' עבד־אלרחים מַסְלֵם
על עוצמת שירתו של "זך המאוחר" (מסה)	36	דוסט, צֶדִיק תְּרַכְּסְתָּאנִי
חיי נישואין (פואמה)	51	מרגו פארן
חמישה שירים	54	יעקב ביטון
עלייתם ונפילתם של בכירי האוצר (מסה כלכלנית)	57	סיגל נאור פרלמן
קצין העיר וקצין הכפר (סיפור)	62	שאול אלוש
לך לשלום ועוד שבעה שירים	68	ורד ריבקיץ
שני סיפורים, מערבית עלא חליחל	72	גדעון עשת
הדבש שגנבנו (מסה אוטוביוגרפית)	77	יאב רוזן
שנת הצבייה (זיכרונות), מערבית גיא רון גלבע	84	דוד לויץ
ה"טיהור" של הערים הפלסטיניות באביב 1948 (מסה)	93	ראג'י בטחיש
שירי עטרה שחוטא	106	חיים הנגבי
על שני העקרונות של ההתרחשות הנפשית, מגרמנית	109	מחמד עלי סָה
נעה קול		אילן כפה
ניפשה, פרויד, מרקס (מסה), מצרפתית שירן בק	125	שי גטריידיה
שירים	139	זיגמונד פרויד
שלושה שירים	141	מישל פוקו
על מוצא היידיש מהסלאבית (מסה בלשנית),	143	ליאורה בינג־היידקר
מאנגלית חדוה יששכר		צחי אברמוב
		פול וקסלר
	161	המשתתפים בחוברת

אנאס אלעילה

קלקיליה

פְּנֵי חֵבֵר
 או עֵץ גְבוּהָ
 וְלִפְעָמִים
 מְטוֹס קָטָן בְּלִי גִלְגָּלִים
 הִיְתִי מְצִיר
 בְּשִׁתָּן הַצָּהָב הַחֵם
 עַל הָעֶפֶר
 בְּפִרְדָּס הַשְּׂאֲמִי
 זֶה שְׂאֵת פְּרוֹתֵיו קוֹטְפִים הַדְּחַפּוּרִים
 כְּדֵי שְׁחוּמָה אֲרָכָה תִצְמַח
 מְעַל לְקוֹ הַצָּהָב הָאֲחֵרוֹן
 שֶׁהַתִּבְשׁ לְפָנֵי שָׁנִים:
 פְּנֵי חֵבֵרִי מְכֹסִים בְּעֶפֶר
 אֶת הָעֵץ הַגְּבוּהָ שְׁלִי
 לֹא רָאוּ הַדְּחַפּוּרִים
 וּמְטוֹסֵי הַקָּטָן
 רַחֵף לְמִרְחָקִים
 בְּלִי גִלְגָּלִים

מרפסת בשכונת מיסיון

עָרַב עֶמֶק
 אֵין חִלּוֹנוֹת מוֹאָרִים
 וְלֹא קוֹלוֹת תּוֹעִים
 כְּאֵלוֹ טְבֵעָה רְמָאֵלְלָהּ בְּיָם.

מִמְרַפֵּסְתִי הַנְּסִתָּרָת
 אָנִי מִתְכוּנֵן לְצַרְחָה שְׁתַּעִיר אֶת הָעִיר
 אָבֵל הַצַּרְחָה נוֹפֶלֶת בְּתוֹכִי
 מַעֲלָה הֵד רְחוּק.
 מַעֲלָם לֹא הוֹדִיתִי לְמוֹכֵר הָעוֹגוֹת
 עַל קְרִיאוֹתָיו
 וְלֹא לְיַלְדֵי הַשְּׂכוּנָה
 כְּאֲשֶׁר הָרְסוּ לִי אֶת מְנוּחַת הַצְּהָרִים
 וְלֹא לְמִשְׁאֵיֹת
 כְּאֲשֶׁר חִלּוֹנוֹת בֵּיתִי רָעְדוּ עִם עָרֵב.
 קוֹל
 אָנִי שׁוֹמֵעַ קוֹל מִרְחוּק
 חוֹשֵׁי מִתְחַדְּדִים כְּצַפְרָנִים אַרְכוֹת:
 זֶהוּ קוֹל הַחַיִּים הַיְחִידִי
 בּוֹקֵעַ מִטֶּנֶק אוֹיֵב
 קָרֵב

רמאללה, 2001

דברים שנשארו בינינו

אטב עץ

אָטֵב עֵץ נִהְגָתָה
 לְאֵטֵם בּוֹ אֶת שְׂקִיק הַקֶּמַח
 מְזַבֵּיר לִי לֹא
 לְשִׁכַח גַּם אֶת שְׂקִית הַקֶּפֶה.
 עֲכָשׁוּ, לְאַחַר נְסִיגְתָךְ הַמְּמַשְׁכֶּת מִחַיִּי
 אָנִי תוֹלָה אֶת חִלְצָתִי בְּאוֹתוֹ אָטֵב
 כְּדִי לְהַרְגִישׁ
 שְׂאֵת עוֹד מִחֲזִיקָה בִּי.

הפוס

מְעוֹלָם לֹא שָׁמְתִי לֵב אִיף
שִׁיחֻתִּינִי בְּעָרְבִי, לֵיד הַשְּׁלֶחֶן, בַּמְטָבָח
לֹא הָיוּ אִף פְּעַם סוּדֵיּוֹת
בְּנוֹכְחוֹת הַפּוֹס שְׁלֹף, זֶעַם הָאֵזֶן הַגְּדוֹלָה.

עֲכָשׁוּ

לֹא מִתּוֹךְ גַּעְגּוּעַ אֲלֵיךְ
אֶלֶּא כַּעֲנֵשׁ לְכוֹסֶךָ
אֲנִי שׁוֹתֶה בָּהּ אֶת הַתֵּה שְׁלִי
מְרִים אוֹתָהּ מֵאֲזֵנָה הַיְחִידָה
בְּדִיוֹק

כְּפִי שְׁעֲשֵׂה לִי אָבִי
בְּכָל פְּעַם שְׁגֻנְכֵתִי
אֶת הַשְּׁקָדִים
מֵאֲחִי.

מכונת הכביסה

שָׁמְתִי אֶת בְּגָדֵינוּ יַחַד
מְכוֹנַת הַכְּבִיסָה הַסְּתוּבָּה
נִגְד כּוּוֹן הַשְּׁעוֹן
כְּאֵלוּ כְּבִשָׂה אֶת הַזְּמַן
שְׁגָרָם לְכָל הַלְּכוּף הַזֶּה.
בְּמִכַּל הַמְּכוֹנָה
מִצְאָתִי פְּעַם
אֶת תְּחֻתוֹנֵיךְ בְּתוֹךְ כִּיסִי
הֵם לְחֹשׁוּ לִי
עַל הַסְּפָה:

”מְכוֹנַת הַכְּבִיסָה הַחֲדָשָׁה שְׁלֹף מְנַלֶּת כְּמוֹךְ”.

המאפרה

שְׁפִתֶיךָ נוֹצְצוֹת בַּמְאֲפָרָה
בֵּין הַרִיסוֹת הַסִּיגְרִיּוֹת

תמונה צבעונית מקרית של פֿיף.
 אַבֿל אַני
 לאַ אַנשק אַת האַפֿר
 עד כֿדי כֿף אינני מתגעגע
 וְלאַ אַזרק
 אַת שפֿתיך לפֿח
 עד כֿדי כֿף אינני שכחן.
 אַניח אַת המאַפֿרה
 בקֿצה השֿלחן
 יום אַחד
 אַשבר אותה
 בְּלי כֿונה

מברשת השיניים

עכשוו כל אַחד מאתנו מצחצח
 אַת שניו במדינה אַחרת
 מברשת השנים שלך
 עוד גטויה
 בכוס קטנה על הכיור.
 אַני נוגע בה בְּרוֹף של עובד נקיִון
 המסרב לזרק לאשפה משהו
 המזכיר לו מִישהו שהוא אוהב.
 לא אגיד לך:
 כֿשאני מתגעגע אליך עד כאב
 אַני מבריש בה אַת שני
 וְאז אַני נגעל ממך
 לשבוע אַחד לִפְחות.

ד"ש משהיד

חיוכו על הקיר,
 מעל תאַרִיך מותו,
 מברך לְשִׁלום אַת עוֹבְרֵי האַרֶח.
 שניו הִלְכֵנוּת

בוֹהֲקוֹת
בֵּין עֵץ הָאֵרֶן
לְחִנּוֹת הַקְּטָנָה.
טפּוֹת הַגֶּשֶׁם
מְצִירוֹת טל עַל מְצָחוֹ
וְשׁוֹטְפוֹת אֶת הַדִּיּוֹ
מִמָּה שֶׁפָּתַח יְלָד שׁוֹכֵב:
עֹמֵר דִּיאָב.¹
מְחַר
יִשְׁאָר עִם אוֹתוֹ חֵיוֹף
מִפְּיוֹ תִרְחַפְנָה יוֹנֵי בִקָּר
תִּנְחַתְנָה עַל חִלּוֹנוֹת הַבָּתִּים.
הוּא תוֹשְׁבֵי הָעִיר:
כָּל מֵת
מְחַיֵּךְ עַל קִיר
רמאללה 2001

רוֹק

אִם בְּיוֹם מִן הַיָּמִים אֶתְחַתֵּן
וְאֶהְיֶה לְאִישׁ מְשֻׁפָּחָה
יֵלֵךְ בְּנֵי לְמַכְלֵת
עִם הַחֵיוֹף שֶׁל הָרֶצֶל
עַל הַכֶּסֶף
כְּדֵי לְקַנּוֹת פְּרִיף
קָטָן אוֹ שׁוֹקוֹלָד.
אֵין לִי בְּרָרָה
אֲחַבֵּק אוֹתוֹ וְאֹמַר לוֹ:
לְבָרִיאוֹת, בְּנֵי
לְבָרִיאוֹת.
מערכית נביל ארמלי

1 זמר פופ מצרי.

הילה להב

אפור

מישהו נָחַד
 כְּשֵׁאתָה כְּבֵה לְאִשְׁמֶרֶת
 אַחֲרוֹנָה, לֹבֵשׁ
 אֶת עוֹרָךְ
 מִתְעוֹרָר

אֲנִי קָמָה בְּלִי
 חֲסוֹת שֶׁל אֹר
 לְעִמְעֵם אֶת הַמְּרֵאוֹת
 אֶל מִי אֲנִי כוֹתֶבֶת בְּשֵׁפָה הַזֹּאת:
 יִשְׁנוּ הָאֹר, אֲכַל

בְּכָל-זֹאת הַמְּרֵאוֹת:
 אֲנִי הַצְּבוּעָה בְּאֶפֶר

הַכְּחֹלֶחֶל, הַעוֹר עֲכָשׁוּ
 בְּלִתִּי נֹסֶכֶל
 מְכַל הַשְּׁעוֹת
 אֲנִי מְכַרְחָה
 לְהַתְּלִבֵּשׁ תַּחְתּוּי
 שְׂכָבוֹת
 שְׁלֵא יַגַּע עִירִם הַדָּם
 בְּנִיר –

אֵינְנִי מְסַפֶּרֶת לְאִישׁ
 הָעוֹר בְּלִילָה מִתְּהַפֵּף אֲכַל אוֹלֵי בְּתוֹךְ שְׁנָתוֹ

(שאינו שומע את שפתך)

איננו)

חצי הרוח בפנים, ומכל השעות

עכשו קם החשך

על העור; חצי הרוח ביללתה

ובכך נראים סורגי חלון בעד האור

כהה

הנאווה סמיכה מן הדם והקנאה:

אם תרשה לי אלבש את עורך ואצא. למעשה

אני קפואה בסערה שאיננה על פי

מדתי. אינני קפואה: אני נקרשת

בשעה שיכלתי לנשב אני מנגנת את

מה שיכלתי לנשם. ולא בגלל הנאווה ולא

על פני ההזיה אני מבכרת את הבדידות הנפערת הזאת כי אם

מפני האיש הכן, הפשוט, הנלעג, השנוא על עצמו שרציתי

להיות

מרסל פרוסט

הזמן שנמצא

אבל לפעמים ברגע שהכל נראה אבוד מופיעה האזהרה שעשויה להציל אותנו,¹ דפקנו על כל הדלתות שאינן מובילות לכלום, והיחידה שבה אפשר להיכנס, שמאה שנה חיפשנו אחריה לשווא, אנו ניגפים בה בבלי דעת, והנה היא נפתחת.

עוד אני מגלגל במחשבות העגומות שהעליתי כרגע, נכנסתי לחצר משכנם של גרמאנט ומתוך פיזור נפש לא ראיתי כלי-רכב קרב לקראתי; לצעקת הנהג רק הספקתי לזוז בזריזות הצדה, ונהדפתי אחור, כך שנכשלתי באבני מרצפת לא מסותתות שמאחוריהן עמד מוסך. אולם משחזרתי לשיווי המשקל, ברגע שהצבתי כף רגל על אבן גבוהה קצת פחות מזו שלפניה, התפוגג כל הדכדוך שהיה בי בפני אותה חדות-אושר שבתקופות שונות בחיי השרו עלי נופי העצים שדימיתי לזהות בעת מסע הכרכרה סביב בלבק, מגדלי הפעמונים במרֶטְנוויל, ניחוחיה של עוגית מדלן טבולה בחליטה, ועוד הרבה חישות שעליהן סיפרתי ואשר יצירותיו האחרונות של ונטיי צירפו אותן בעיני לתרכובת אחת. כמו ברגע שטעמתי מן המדלן, כל חרדה לעתיד, כל ספק שכלי, התנדפו כלא היו. אלה שתקפו אותי לפני רגע בשאלת ממשות כישרוני הספרותי ואפילו ממשותה של הספרות, סולקו כבמטה קסם.

בלי שהגעתי לשום חשיבה חדשה, ולא גיליתי שום נימוק מכריע, הקשיים, ללא מוצא עד כה, איבדו כל משקל. אך הפעם הייתי נחוש שלא להשלים עם אי-ידיעת סיבתם, כפי שעשיתי ביום שטעמתי עוגית מדלן טבולה בחליטה. חדות האושר שפשטה בי אכן היתה כמו זו שחשתי באוכלי מן המדלן ואשר בשעתו דחיתי את הירידה לגורמיה. ההבדל, הגשמי בתכלית, היה טמון

1 "בסיומו של הספר, ולאחר שיובנו לקחי החיים, רק אז תגלה מחשבתי" (מכתב לז'אק ריווייר, 7.2.1914); מתוך מכתב לפול סודאי, 1919: "חיבור זה (שכותרתו הבלתי-הולמת מטעה במקצת) 'מתוזמר' בקפידה כזאת (יכולתי להמציא לך הוכחות למכביר), כך שהפרק האחרון בכרך האחרון נכתב מייד לאחר הפרק הראשון של הכרך הראשון. כל ה"בין לבין" נכתב לאחר מכן, אבל כבר לפני זמן רב. המלחמה מנעה ממני לקבל הגהות; כעת המחלה מונעת ממני לתקנן".

בדימויים שעלו; תכלת סמיכה שיכרה את עיני, רטטים של צינה ושל בוחק התערבלו סביבי, ובתשוקתי להיאחז בהם, בלי שהעזתי להניע אבר יותר מביום שהתענגתי על טעמי המדלן בעודי מנסה למשות אל סף הכרתי את מה שניעור בי, הוספתי – ולו במחיר צחוקם ולעגם של המון הנהגים הרב מספור – להתנודד כמו קודם, רגל זו על האבן הגבוהה ורגל זו על הנמוכה. בכל פעם שרק הגוף חזר על אותו צעד, כלום לא קרה; אבל אם הצלחתי, תוך שכחת המסיכה בכית גרמאנט, למצוא מחדש את מה שחוויתי בהצבת הרגל באותה צורה, חזר וריחף מעלי אותו חזיון מסמא ובלתי מוגדר כאילו אמר: "אחזני במעופי אם יש בכך הכוח, ונסה לפתור את חידת האושר שאני מציע לך." וכמעט מיד זיהיתי, זו היתה ונציה – שמאמצי לתאר אותה וההבזקים כביכול שצילם זיכרוני מעולם לא העבירו לי דבר – אך התחושה שנחותה אי־אז בעומדי על שתי מרצפות לא ישרות בקפלת הטבילה של כנסיית סן-מרקו המחישה לי אותה יחד עם כל התחושות שנקשרו אליה ביום ההוא, ואשר נשארו על מקומן – עד שמקרה פזיז הוציאן משם ביד חזקה – בשרשרת הימים הנשכחים. באותו אופן הזכיר לי טעמה של עוגית המדלן הקטנה את קומברה. אך מדוע זה הפיחו בי דימויי קומברה ונציה, בזמן זה ובאחר, שמחה קרובה לוודאות ודי בה – ללא צורך בראיה נוספת – לעשותני שווה־נפש כלפי המוות?

בעודי תוהה על הדבר ונחרץ היום למצוא את התשובה, נכנסתי במעונם של גרמאנט, היות שתמיד על פני עבודה פנימית המוטלת עלינו אנו נוטים להעדיף את התדמית, אותו יום היינו במעמד של אורח. אך בהגיעי אל הקומה הראשונה ביקשני מנהל הבית להמתין עד גמר הקונצרט בטרקלין־ספרייה קטן שבסמוך לחדר המזנון, שכן הנסיכה אסרה על פתיחת הדלתות בעת הנגינה. והנה ברגע זה עצמו הופיעה אזהרה שנייה לחזק את זו שנתנו לי שתי אבני המרצפת הלא־מיושרות והאיצה בי לדבוק במשימתי. משרת, בהשתדלות סרק שלא להרעיש, נקש בכף על צלחת. שמחה מאותו סוג שנתנו לי האבנים השונות בגובהן הציפה אותי; שוב השתרר חום רב אבל אחר לגמרי: מעורב בריח עשן, ממותן בריח רענן של נוף יערי; וזיהיתי כי מה שנראה כה נעים בעיני היתה אותה שדרת עצים שבעבר נראתה לי משעממת להסתכלות כמו לתיאור, ותוך פתיחת בקבוק הבירה שהחזקתי בקרון, באיזה טשטוש דעת, נדמה לי לרגע אחד שאני נמצא בקרבתה, כל־כך תיעתע בי הקול הדומה של הכף בצלחת, בטרם חזרתי לעשתונותי, כאילו הוא קול הפטיש של פועל אשר טיפל בגלגל הרכבת כשעצרנו על יד אותו חורש קטן. לאחר מכן נראה כאילו הסימנים שעמדו ביום ההוא לחלץ אותי מן היאוש ולחדש בי את האמונה בספרות, שאפו להתרכות; כיוון שאחד המלצרים, מזה זמן רב בשירותו של

הנסיך דה גרמאנט, זיהה אותי וכדי לחסוך ממני הליכה אל חדר המזנון, הגיש לי אל הספרייה שבה שהיתי, מבחר תופיניות וכוס אורנז'ד; קינחתי את פי במפית שנתן לי, אך בן-רגע, כמו גיבור של "אלף לילה ולילה" שבבלי דעת מקיים במדויק את הטקס המחולל את הופעתו, הגלויה לעיניו בלבד, של שד צייתן הנכון לשאתו למרחקים, חלף לעיני חיזיון חדש של תכלת; אך הוא היה טהור ומלוח, ותפח פְּדָדִים כחלחלים; הרושם היה כה עז עד כי הרגע שאותו חייתי נדמה לי כרגע עכשווי; מבולבל יותר מאשר ביום בו תהיתי אם אכן אזכה להתקבל אצל הנסיכה דה גרמאנט או שמא הכל יתמוטט, נדמה היה לי כי המשרת פתח זה עתה את החלון אל החוף וכי הכל קרא לי להתהלך לאורך הטיילת בשעת הגאות; המפית שלקחתי כדי לקנח בה את פי היתה נוקשה ומעומלנת בדיוק כמו המגבת שבה כה התקשיתי להתנגב למול החלון ביום בואי לבלבק, ועכשיו, למול הספרייה בבית גרמאנט, היא שְטחה, בתפרושת קפליה וקימוטיה, נוצות אוקינוס ירוקות וכחולות כזנבו של טווס. ואני לא רק על הצבעים נמלאתי שמחה אלא על רגע שלם של חיי שעורר אותם, שהיה ודאי כמיהה אליהם, ואולי תחושה כלשהי של עייפות או עצבות מנעה ממני להיענג עליהם בבלבק אך כעת, בהיותה משוחררת מן הפגום שיש בקליטה החיצונית, טהורה ונטולת גשמיות, מילאה אותי חדרוה.

בכל רגע יכלה הנגינה להסתיים ואני הייתי מוצא עצמי אנוס להיכנס אל הטרקלין. לכן עשיתי מאמצים להתבונן בבהירות, וככל האפשר במהירות, בטבעם של התענוגות הזוהים שחוויתי זה שלוש פעמים תוך דקות ספורות, ואז להפיק את הלקח המתחייב. על הפער העצום הקיים בין רושם אמיתי שקיבלנו מדבר כלשהו לרושם המלאכותי שאנו יוצרים כשאנו עמלים להמחישו לעצמנו, על כך לא התעכבתי; כיוון שהיטבתי לזכור באיזו אדישות יחסית מסוגל היה סוואן לדבר פעם על הימים שבהם נאהב, מפני שמאחורי הדיבור הזה ראה דבר־מה נוסף מלבדם, ואת הכאב החד שגרמה לו הפראזה הקטנה של ונטיי בהעלותה בו את עצם הימים ההם, כפי שחוהו אותם בשעתם, היטבתי להבין כי מה שהעירו בי חוויית המרצפות הבלתי שוות, נוקשותה של המפית, טעמה של המדלן – היה נטול כל יחס למה שניסיתי לא אחת לזכור מוונציה, מבלבק, מקומברה, בעזרת זיכרון חדגוני; ואני הבינתי כי החיים יכולים להצטייר כאפרוריים אף שברגעים מסוימים הם נראים כה יפים, שכן בדרך כלל על סמך דבר שונה מהם לחלוטין, על סמך דימויים שאינם משמרים מהם כלום, אנו שופטים את החיים ומזלזלים בערכם. לכל היותר ציינתי כבדרך אגב כי ההבדלים שבין כל אחד מן הרשמים הממשיים – הבדלים שיש בהם להסביר כי ציור חדגוני של החיים אינו יכול להיות נאמן למציאות – נבע כנראה מזה שהפחותה במלים שאמרנו בתקופה מתקופות חיינו, השולית

בפעולות שעשינו היתה מוקפת, היתה משקפת, דברים שהגיונית לא נבעו ממנה, ונבדלו ממנה על-ידי התכונה שלא נזקקה להם לצורכי חשיבה, אך בלבם – כאן, הבהק ורוד של ערב על קיר פרחוני במסעדה כפרית, הרגשת רעב, תשוקה לנשים, תענוגי מותרות – שם, נחשולים כחולים של ים שחרית מערסלים פראזות מוזיקליות המבצבצות מהם ככתפיהן של בתולות ים – המחווה, הפעולה הפשוטה ביותר נותרת כלואה כבתוך אלף כלים חתומים שכל אחד מהם מלא דברים בעלי צבע, ריח וטמפרטורה שונים לחלוטין; לחוד מן העובדה שהכלים, הערוכים מלוא אורך שנותינו שבמהלכן לא חדלנו להשתנות, ולו רק בחלומות או במחשבות, מוצבים בגבהים שונים ונותנים לנו תחושה של אטמוספירות רבגוניות במיוחד. נכון כי את השינויים הללו ביצענו באין רואה; אך בין הזיכרון החוזר אלינו פתע לבין מצבנו העכשווי – כמו בין שני זיכרונות של שנים, שעות ומקומות שונים – המרחק הוא כזה עד כי די בו לבדו, גם מחוץ למקוריות מיוחדת, לשלול כל השוואה בין אלה לאלה. כן, אם הזיכרון, בזכות השיכחה, לא הצליח לממש שום חיבור, להטיל שום חוליה מקשרת בינו לבין הרגע הנוכחי, אם הוא נשאר על מקומו, על תאריכו, אם שמר על מרחקו, על בידודו בקרקעית של עמק או בפסגה של הר, הוא מנשים אותנו פתאום אוויר חדש, דווקא מפני שזה האוויר שנשמנו לפני, אותו אוויר צח יותר שלשווא ניסו המשוררים להשליט בגן העדן ואשר אין בו לספק תחושת התחדשות עמוקה אלא אם ננשם כבר בעבר, שכן גני העדן האמיתיים הם גני העדן שאיבדנו.

ובין לבין נוכחתי כי ביצירת האמנות, שאף כי בלי החלטה מודעת כבר הרגשתי מוכן לקבלה על עצמי, עוד צפויים לי קשיים גדולים. שכן יהיה עלי לעבוד על רצף חלקיה בחומר שונה במידת מה, ואשר יהיה שונה למדי מזה ההולם את זיכרונות הבקרים על חוף הים או אחרי הצהריים בוונציה, אם ארצה לצייר את ערבי ריוֹבֵל אלה, כאשר בחדר האוכל הנפתח אל הגן החל החום להישבר, לצנוח, לשקוע, שם עוד האיר נוגה אחרון את הוורדים שעל קירות המסעדה שעה שאחרוני האקוורלים של היום נראו עדיין בשמים – בחומר חדש ושונה, בעל שקיפות וצִלִּיּוֹת משלו, דחוס, מצִנֵּן וורוד.

דילגתי במהירות על פני כל זה, היות ונדרשתי בדחיפות לחפש אחר הגורם לאותה חדרוה, לטבעו של הביטחון שבו באה וכפתה את עצמה, חיפוש שדחיתי בעבר. והנה, נישחתי את הסיבה, כשאני משווה בין חוויות מאושרות ושונות זו מזו אשר המשותף ביניהן היה שהן ברגע הנוכחי והן ברגע המרוחק התנסיתי בצליל נקישת הכף בצלחת, בהבדלי הגובה בין האריחים, בטעמה של המדלן, עד כדי פלישת העבר אל תוך ההווה, עד לא ידעתי באיזה מן השניים אני נמצא; לאמיתו של דבר, הישות שטעמה אז בתוכי מן החוויה הזאת טעמה

אותה בגלל המשותף שחלקה בין יום עבר לעכשיו, בגלל משהו חוץ-זמני שהיה בה, ישות שהופיעה רק כאשר באחד מרגעי הזהות בין הווה לעבר היא יכולה היתה למצוא עצמה בסביבה היחידה שבה נתאפשר לה לחיות ולהיענג על מהותם של דברים, הווה אומר, מחוץ לזמן. דבר זה הסביר מדוע החרדות בעניין מותי פסקו מיד כשזיהיתי בבלי דעת את טעם המדלן הקטנה, שכן אותו רגע, הישות שהייתי – היתה חוץ-זמנית ועל כן בלתי מוטרדת מתהפוכות העתיד. היא לא התקיימה אלא מן המהות של הדברים, ולא יכלה לתפוש זאת בהווה שבו הדמיון אינו משמש צד במשחק, וכיוון שכך גם אין ביד החושים לספק לה אותה; אפילו העתיד שאליו חותרת הפעולה מסגיר את אותה מהות לידינו. רק שישות זו מעולם לא באה אלי ומעולם לא התגלתה אלא מחוץ לפעולה, מחוץ להיענגות המיידית, בכל פעם שגַס של דמיות מילט אותי מן ההווה. רק בה לבדה היה הכוח להעלות אותי על עקבות ימים עברו, הזמן האבוד, אשר בפניו נכשלו מאמצי הזיכרון והתבונה שלי חזור והיכשל.²

ואולי, אם לפני שעה קלה מצאתי כי ברגוט טעה בדברו על השמחות של חיי הרוח, היה זה משום שבאותה עת כינתי בשם "חיי רוח" פלפולים שכלתניים שחסרו כל קשר עם החיים, עם מה שהתקיים בתוכי אותו זמן – בדיוק כשם שיכולתי למצוא שהחיים והחברה משמימים משום שדנתי אותם על סמך זיכרונות שאין בהם אמת, ואילו עכשיו נמלאתי רעב כזה לחיות עד כי שלוש פעמים שב ונולד בי רגע אמיתי מן העבר.

רק רגע מן העבר? הרבה יותר, אולי; דבר-מה שבהיותו משותף לעבר ולהווה כאחד הוא מהותי משניהם גם יחד. פעמים כה רבות במהלך חיי איכזבה אותי המציאות מפני שברגע שקלטתי אותה, הדמיון שלי, שהיה האיבר היחיד המשמש אצלי להיענגות על היופי, לא יכול היה לחול עליה, בתוקף אותו חוק בלתי נמנע ולפיו אין לדמיין אלא את מה שנעדר. והנה במפתיע, נמצאה פעולתו של אותו חוק ברזל מנוטרלת, מושעת בתחבולה מופלאה של הטבע, אשר הרציד ריגוש – צליל המזלג והפטיש, אותו שם של ספר³ וכו' – הן בעבר, מה שאיפשר לדמיון שלי ליהנות ממנו, והן בהווה, שבו הטלטלה הממשית של חושי בגלל הצליל, מגע הבד וכו', הוסיפה להזיז את הדמיון את מה שהן חסרות ברגיל, מושג הקיום – והודות לתכסיס זה השיגה רוחי, בודדה, הדמימה – כדי משך ברק – את הדבר שלעולם אינה תופשת: קצת זמן במצבו הטבעי. הישות שנולדה בי מחדש, כאשר מתוך רעדת אושר כזאת שמעתי את הצליל המשותף בה-בעת לכף הנוגעת בצלחת ולפטיש

2 "אגיד לך כי איני סבור שהתבונה קודמת לכל אצלנו, [...] אני מציב לפניך את הלא-מודע שאותו נועדה היא להבהיר" (פרוסט במכתב לז'אק ריוויר, ספטמבר 1919).

3 הכוונה ל"פרנסואה העזובי" מאת ז'ורז' סאנד, ראו "קומבר" עמ' 43-46.

המכה בגלגל, חשתי את האבנים המחוחחות תחת צעדי בחצר גרמאנט ובקפלת הטבילה בסן מרקו וכו', אותה ישות אינה ניזונה אלא ממהותם של דברים, רק בה היא מוצאת כדי מחייתה, כדי מנעמיה. היא הולכת ונובלת בהתבוננות על ההווה, כשהחושים אינם מסוגלים להזינו באותה מהות, בבחינה של עבר שהשכל הופך לצחיח, בציפייה לעתיד שהרצון מכונן משברי הווה ועבר, ואת מציאותם הוא מצמצם עוד ועוד כשאינו משמר מהם אלא את מה שמשרת את התכלית התועלתית, האנושית-גרידא, שהועיד להם. אבל אם רעש או ריח שכבר נשמעו או נשמעו בעבר ישובו להיות, בהווה ובעבר כאחד, ממשיים בלי להיות עכשוויים, אידאליים בלי להיות מופשטים, עד מהרה המהות הקבועה והכמוסה ברגיל של הדברים תצא לחופשי, והאני האמיתי שלנו אשר לפעמים נראה מת זה כבר, אך לא מת גמור, ייעור, יתחייה בקבלו את המזון השמימי המוגש אליו. דקה משוחררת מסדר הזמנים יצרה מחדש בתוכנו, כדי שנרגיש אותה, את האדם המשוחרר מסדר הזמנים. והלה, נקל להבין כי הוא בוטח בשמחתו, גם אם הדעת נותנת שטעמה הפשוט של עוגית מדלן איננו מכיל בתוכו את הנימוקים לאותה שמחה, נקל להבין כי המלה "מת" חסרת משמעות לגביו; מצוי מחוץ לזמן, מה לו לחשוש מפני העתיד?

אבל אותה אשליה אופטית אשר הניחה לידי רגע של עבר, שאינו עולה בקנה אחד עם ההווה, אותו מראה-תעתועים לא נתמשך. ודאי, ניתן להאריך במופע הזיכרון הרצוני שאינו גובה מאיתנו מאמצים גדולים יותר מעלעול בספר מצויר. כך למשל, פעם, ביום שהיה עלי ללכת לראשונה אל הנסיכה דה גרמאנט, תליתי מבטים עצלים מן החצר שטופת השמש של ביתנו בפריז פעמים בכיכר הכנסייה של קומברה ופעמים בחוף בלבק, כרצוני, כאילו אגב דפדוף במחברת אקוורלים שצוירו במקומות שונים שבהם ביקרתי בחרתי איור לכל יום, ומתבשם מעצמי כמו אספן אמרתי בלבי כשאני מקטלג את איורי זיכרוני: "בכל זאת, דברים יפים ראיתי בחיי." ארזא ציין זיכרוני כמוכן את ההבדל בין התחושות; אך בעצם רק ערך ושילב יסודות הומוגניים אלה באלה. לא כך היו פני הדברים באשר לשלוש ההזכריות האחרונות, שבהן, במקום לצייר לי מושג מחמיא יותר על האני שלי, אדרבא, כמעט והטלתי ספק בממשותו. כמו ביום שטבלתי את המדלן בחליטה החמה, בעצם המקום שבו שהיתי, בין שהיה זה, כמו אז, חדרי שבפריז, או היום, כרגע, ספרייתי של הנסיך דה גרמאנט, או מעט לפני כן חצר ביתו, היתה שם כתוכי, מאצילה אור בגזרה קטנה סביבי, תחושה (טעם המדלן הטבולה, צליל מתכתי, חישת הצעד) המשותפת למקום הימצאי וכן למקום אחר (חדר דודתי אוקטאב, קרון הרכבת, קפלת הטבילה בסן מרקו). ובעודי שקוע במחשבות, הרעש הצורמני של צינור מים הדומה בתכלית לצפירות הארוכות שבקיץ היו אוניות השעשועים

משמיעות לפעמים עם ערב במפרץ בלבק, עורר בי (כפי שכבר עורר פעם בפריז, במסעדה גדולה, מראה חדר אוכל מפואר, ריק למחצה, קייצי וחמים) הרבה יותר מאשר רק תחושה מקבילה לזו שהייתי חש בסופי אחר הצהריים בבלבק כאשר כבר כוסו כל השולחנות במפות ובכלי הכסף, מפרצי חלונות הזכוכית פתוחים לרווחה אל המזח, ברצף אחד, "גוש" של זכוכית או של אבן, שעה שהשמש ירדה לאיטה על הים שבו התחילו אוניות לצווח, וכל שהיה עלי לעשות כדי להצטרף אל אלברטין וחברותיה בטיוולן לאורך החוף הוא לדלג מעל מסגרת עץ הגבוהה רק במעט מן הקרסול שלי, שלאורך המסילה שלה, כדי לאוורר את המלון, היו מוזחות כל הזוגיות שנגררו זו מזו. אך הזיכרון הכאוב שאהבתי את אלברטין לא התערבב באותה תחושה. אין זיכרון כאוב מלבד זה של המתים. ואולם הללו נשמדים במהירות ואפילו סביב מצבותיהם נותרים רק יפי הטבע, הדממה, צחות האוויר. ולא היה זה אגב רק הד, העתק של תחושת-עבר, שהמחיש לי עתה קול צינור המים, אלא אותה תחושה עצמה. במקרה דנן, כבכל הקודמים לו, ניסתה החוויה המשותפת לשוב ולהקים סביבה את המקום הנושן, בשעה שהמקום הנוכחי שתפס עכשיו את שטחו של הקודם התנגד בכל כובד משקלו כנגד הגירתם של חוף נורמנדי או סוללה של מסילת ברזל פנימה אל בית מידות פריזאי. חדר האוכל הימי בבלבק, עם מפות השולחן העשויות אריג דמשקאי, הערוכות כיריעות מזבח להקביל את שקיעת השמש, ניסה לערער את יסודותיו המוצקים של בית גרמאנט ולפרוץ את דלתותיו ולרגע הרעיד את הספות סביבי, כפי שהרקיד ביום אחר את שולחנות המסעדה בפריז. תמיד, בהתרחש תחיות מתים אלו, המקום הרחוק שנולד סביב החישה המשותפת נצמד לרגע, כמו מתגושש, אל המקום העכשווי. תמיד המקום העכשווי היה המנצח; תמיד המנוצח הוא היפה בעיני; כה יפה עד שעמדתי באקסטזה על האבן החורגת כמו נוכח ספל התה, שואף להוסיף ולהיאחז ברגעים שהופיעה, ולשחזר את הופעתה מרגע שחמקה ממני, אותה קומברה, אותה ונציה, אותה בלבק, פולשת ומודחת, שהגיחה רק כדי להפקיר אותי מיד בלב הנופים החדשים, ברם, החדירים בפני העבר. ואם המקום הנוכחי לא היה הופך בן-רגע למנצח, נדמה לי שהייתי מאבד הכרה; שכן הקימות לתחייה של העבר, בהרף הימשכותן, כה מלאות ומוחלטות הן עד כי לא רק את עינינו הן מכריחות לחדול מלראות את החדר שבסמוך כדי להביט במסילת ברזל עטורת עצים או בגאות העולה. הן מאלצות את הנחיריים שלנו לנשום אוויר של מקומות רחוקים בעליל, את הרצון שלנו לבחור בין מגוון התכניות שהמקומות פורשים בפנינו, את האישיות שלנו כולה הן מאלצות לדמות עצמה מוקפת באותם מקומות או לפחות להתחבט ביניהם

לבין אלה העכשוויים, באי־ודאות טמומה הדומה לזו שאתה חווה לעתים נוכח חזיון בל־יתואר, על סף הירדמות.

נראה אפוא כי מה שטעם זה־עטה אותו יצור שקם בי לתחייה שלוש וארבע פעמים היו אולי קטעי קיום שהוחסרו מן הזמן, אך ההתבוננות בהם, אף כי נצחית, היתה חמקמקה. ועם זאת הרגשתי כי התענוג שהביאה אל חיי, בהפסקות נדירות, רק הוא היה פורה ואמיתי. הסימן לאי ממשותם של האחרים כלום אינו ניכר דיו, בין באי־יכולתם לספק אותנו – כגון תענוגות חברתיים, למשל, שלכל היותר גורמים לאי־נוחות הנגרמת מבליסת מזון רקוב, או לידידות שפירושה התחזות, שהלא היינו־הך מאֵלו מניעים נפשיים הוא פועל, אמן המוותר על שעת עבודה לטובת שעת פטפוט עם חבר יודע כי הוא מקריב מציאות למען משהו שאין לו קיום (היות שידידים אינם ידידים אלא בתוך הטירוף הרך הנלווה למהלך החיים, ואנו משלימים אתו, אך בעומק לבנו אנו מכירים בו את משוגתו של המשוגע המאמין כי הרהיטים חיים והוא משוחח איתם) – ובין בעצבות הבאה לאחר סיפוקם, בדומה לזו ששרתה עלי ביום שהוצגתי בפני אלברטין, על כך שעשיתי מאמץ, קל ביותר אגב, על מנת להשיג דבר – להתוודע אל הנערה – שלא נראה לי קל אלא מאחר שהשגתי אותו? אפילו תענוג עמוק יותר, כמו זה שיכולתי לחוות כאשר אהבתי את אלברטין, לא הוחש למעשה אלא על דרך ההיפוך, באמצעות החרדה שנתקפתי כשלא היתה שם, כי כשהייתי בטוח שהיא עומדת להגיע, כמו ביום שחזרה מהטרֹקדרו, לא חשבתי שארגיש יותר ממועקה עמומה, לעומת זאת עלתה התלהבותי מעלה מעלה ככל שהתעמקתי – מתוך שמחה גדלה וגוברת מצידי – בצליל הסכין או בטעם החליטה אשר הכניס אל חדרי את חדרה של דודתי ליאוני, ובעקבותיו את כל קומברה, על שני צדדיה. לפיכך, כאשר להתבוננות במהות הדברים, עכשיו מנוי וגמור היה עמי לדבוק ולהתמקד בה, אבל כיצד? באיזו דרך? אין ספק, בזמן שנוקשותה של המפית החזירה אלי את בלבך, למשך רגע ליטפה את דמיוני, לא רק במראה הים כפי שהיה אותו בוקר, אלא בריח חדרי, במהירות הרוח, בתאוה לארוחת צהריים, בהתלבטות לאן לטייל, כל זה קשור לתחושת האריג כמו אלף כנפיים של מלאכים המסתובבות אלף פעם בדקה. אין ספק, בזמן שאי־אחידותן של שתי האבנים המשיכה את הדימויים הקלושים והיבשים שהיו בי מונציה ומסן מרקו, בכל הכיוונים ובכל הממדים, בכל התחושות שחוויתי שמה, מחבר את הכיכר אל הכנסייה, את הרציף אל הכיכר, את התעלה אל הרציף, ואל כל מה שרואות העיניים, את עולם התשוקות שאינו נתפש אלא בעיני הרוח, התעורר בי הפיתוי, אם לא, בגלל עונת השנה, לחזור ולהתהלך ברחובות המים – שבעיני נקשרו בעיקר לאביב – של ונציה, הרי לפחות לשוב לבלבך. אבל לא התעכבתי על המחשבה

הזאת ולו לרגע. לא זו בלבד שידעתי כי המקומות אינם כפי ששמם מצייר אותם, וכבר כמעט ולא אירע אלא בחלומותי, בשנתי, שמקום נפרש מול עיני, עשוי חומר טהור המובחן לחלוטין מזה של שאר הדברים הרגילים שאנו רואים ונוגעים, שהיה גם החומר שממנו היו הם עשויים כאשר העליתי אותם בדמיוני. ואולם, אפילו בכל הנוגע לדימויים מסוג אחר לחלוטין, דימויי הזיכרון, ידעתי כי את יופיה של בלבק לא הרגשתי בשבתי בה, וכי את זה שנחרת בי, יופיו של הזיכרון, לא הצלחתי למצוא בביקורי השני שם. פעמים רבות מדי התנסיתי באי האפשרות להשיג במציאות את מה שהיה בתוכי; לא היה זה בכיכר סן מרקו⁴ ולא בביקורי השני בבלבק, או בשובי לטנסונוויל להתראות עם ז'ילברט, שיכולתי למצוא את הזמן האבוד והנסיעה שרק הציעה לי שוב את האשליה כי רשמים נושנים אלה מתקיימים מחוץ לעצמי, בפינה של כיכר כלשהי, לא יכלה להיות האמצעי שאחריו חיפשתי. ולא רציתי להוליך עצמי שולל פעם נוספת, כי העניין שעמד בפני היה לברר סוף כל סוף אם אכן, בהיותי מאוכזב תדיר נוכח מקומות ואנשים, ניתן להשיג את מה שחשבתי (אף כי פעם אחת אמרה לי כמדומה השביעייה של ונטיי את ההפך) כנבצר מהשגה. לא עמדתי אפוא לערוך ניסוי נוסף בדרך שידעתי זה מכבר כי אינה עשויה להוביל אותי לכלום. רשמים כגון אלה שניסיתי לייצב לא יכלו אלא להתפוגג במגע עם היענגות ישירה שהיתה חסרת אונים להביא להיולדם. הדרך היחידה לטעום מהם עוד ועוד היתה להשתדל להבינם הבנה שלמה יותר, במקום חיותם, כלומר בתוכי פנימה, להבהיר אותם לעומקם. לא הייתי מסוגל לדעת עונג בבלבק, לא יותר מהעונג לחיות עם אלברטין, אשר התמחש לי רק בדיעבד. וסיכום האכזבות בחיי, כדרך שנחיו, ואשר עוררו אותי לחשוב כי ממשותם צריכה ללבוש צורה אחרת זולת פעולה, לא יצר בין האכזבות השונות זיקה אקראית בלבד ומותאמת לנסיבות קיומי. חשתי היטב כי אכזבת הנסיעה ואכזבת האהבה אינן שונות זו מזו, אלא הן פנים מגוונים שלובש, לפי המקרה שעליו יחול, חוסר האונים שלנו להתגלם בעינוג חומרי או בעשייה של ממש. ומששבתי וחסבתי על אותה שמחה חוץ-זמנית שנגרמה בין מצליל הכף ובין מטעמה של המדלן, אמרתי בלבי: "אפשר שהנה זה האושר שהציעה לסוואן הפראזה הקטנה מהסונטה והוא טעה כשבלל אותו במנעמי האהבה ולא השכיל לגלותו ביצירה האמנותית; אפשר שזהו אותו אושר שעליו בישרה לי – עוד יותר על-חומרית מכפי שהיתה הפראזה הקטנה של הסונטה – הקריאה הארגמנית והמסתורית של אותה שביעייה שסוואן לא זכה להכיר

4 פרוסט ביקר בוונציה פעמיים בשנת 1900, בחברת אמו ובגפו. לאחר ביקורו השני כתב למרת קאטוס: "ונציה בשבילי היא יותר מדי בית קברות של אושר מכדי שיימצא בי הכוח לשוב אליה."

כיוון שמת, כרבים אחרים, בטרם נגלתה האמת שנוצרה בעבורם? כך או כך, לא יכלה להיות לו למועיל, שכן הפראזה עשויה היתה בהחלט לסמל קריאה, אך לא לברוא תעצומות ולהפוך את סוואן לסופר שלא היה.”

עם זאת, זמן־מה לאחר שהירהרתי באותן קימות לתחייה של הזיכרון, עלה בדעתי כי באופן אחר, ואפילו עוד בקומברה בצד גרמאנט, התרשמויות סתומות גירו לפעמים את מחשבתי, כדרך אותן הזיכרונות, אשר הסתירו לא תחושה נושנה כי אם אמת חדשה, דימוי יקר ונדיר שניסיתי לגלות במאמצים מסוג אלה שאדם עושה כדי לזכור משהו, כאילו היו היפות באידיאות שלנו דומות למנגינות שכביכול חוזרות אלינו בלי ששמענו אותן מעודנו, ואנו מתאמצים להאזין להן, ולרשום. נזכרתי מתוך הנאה, שכן דבר זה הראה שכבר אז הייתי אותו אדם והחזיר לי קו יסודי באופיי, אך גם מתוך עצב, לנוכח המחשבה כי מאז לא עשיתי שום צעד, וכבר בקומברה מיקדתי את עיני רוחי בדימוי כלשהו שכפה עלי להביט בו, ענן, משולש, מגדל פעמונים, פרח, חלוק אבן, בהרגשה שאולי מתחת לסימנים הללו מונח דבר־מה מסוג אחר ואותו עלי להשתדל לחשוף, איזו מחשבה שהם תרגמו כדרך סימני ההירוגליפים שאנשים האמינו כי הם מייצגים רק חפצים חומריים. אין ספק כי הפיענוח היה קשה אך הוא לבדו איפשר לקרוא אמת כלשהי. שכן האמיתות שהשכל תופש במישרין ובמסורג בעולם של אור מלא יש בהן דבר מה עמוק פחות, חיוני פחות לעומת אותן אמיתות שהחיים מעבירים אלינו בעל כורחנו באמצעות התרשמות, התרשמות חומרית שכן חדרה מבעד לחושים, אך ניתן לחלץ ממנה את הרוח. בקצרה, כך או כך, בין שמדובר בהתרשמויות כמו זו שטבע בי מראה מגדלי הפעמונים של מרטנוויל, או בהזיכרונות כמו בהבדל שתי המדרגות או בטעמה של המדלן, צריך הייתי להשתדל ולפרש את התחושות כסימנים לחוקים ולמושגים כה רבים, לנסות ולחשוב, כלומר להוציא מן העלטה את מה שהרגשתי, להמיר אותו לשווה־ערך רוחני. ודרך זו שנראתה לי אחת ויחידה, מה היא אם לא יצירה של אמנות? וכבר המסקנות מתגודדות במוחי; כי בין אם מדובר בהזיכרונות מסוגם של צליל המזלג⁵ או טעמה של המדלן, או באמיתות הכתובות בעזרת ציורים שאת מובנם ניסיתי לחפש במוחי, שם – מגדלי פעמונים או עשבים שוטים – יצרו ספר חרטומים מסובך ומסולסל, תכונתן העיקרית היתה כי אינני חופשי לבחור, כי נמסרו לי כמות שהן. ומן הסתם חשתי בזאת את חותם המקוריות שלהן. לא ניגשתי לחצר לחפש את שתי אבני המרצפת הלא־ישרות שבהן ניגפתי. אבל עצם הדרך האקראית, ההכרחית שבה נתקלה התחושה חלשה על האמת של העבר שאותו

הקימה לתחייה, הדימויים ששיחררה, היות שאנחנו חשים בחתירתה להעפיל אל האור, אנחנו חשים בשמחתו של היש השב ונמצא. זו גם השליטה על אמיתותה של התמונה כולה המורכבת מרשמים בני זמנה העולים בעקבותיה, באותו תואם בדוק של אור וצל, תבליט ומגרעת, זיכרון ושכחה אשר זיכרון או צפייה מדעת לעולם לא יוכלו להכיר.

אשר לספר הפנימי של סימנים נעלמים (סימני בְּלֵט, כמדומה, שהתודעה שלי, במסעה אחר התת-מודע, חיפשה, נתקלה, הקיפה, כמו אמודאי המגשש במצלולת), שלצורך קריאתם איש לא יכול היה לסייע לי בשום כלל, קריאה זו היא מעשה של יצירה שבו אף אחד לא יוכל למלא את מקומנו או להשתתף איתנו. על כן מה רבים הפונים עורף לכתיבה! כמה מטלות מקבלים אנו על עצמנו כדי להתחמק מן המטלה הזאת! כל מאורע – אם זו פרשת דרייפוס ואם המלחמה – המציא לסופרים תירוצים חדשים כדי לא לפענח את הספר הזה, הם דרשו להבטיח את ניצחון הצדק, לשקם את הלכידות המוסרית של האומה, לא היה להם פנאי לחשוב על ספרות. אולם לא היו אלה בלתי אם תירוצים, מפני שלא היה, או שוב לא היה בהם שאר רוח, במלים אחרות, אינסטינקט. כי האינסטינקט מכותיב לנו את החובה ואילו התבונה ממציאה את התירוצים להשתמטות ממנה. רק שתירוצים אין להם מקום באמנות, כוונות ייחשבו כקליפת השום, בכל רגע ורגע חייב אמן להקשיב לאינסטינקט שלו, מה שהופך את האמנות לדבר המציאותי ביותר, לבית הספר הקפדן של החיים, וליום הדין האחרון. ספר זה, המפרך מכולם לפיענוח, הוא גם היחיד שהכתיבה לנו המציאות, היחיד ש"הודפס" בנו בידי המציאות גופא. היינו הך באיזו אידיאה שהותירו בנו החיים מדובר, תבניתה הגשמית, עקבת ההטבעה שעשו בנו, זו עדיין הערובה לאמת ההכרחית שלהם. האידיאות שיצרה התבונה הטהורה אין להן אלא אמת הגיונית, אמת אפשרית, הבחירה בהן שרירותית. הספר בעל האותות המצוררים, לא אלה הרשומים בידינו, הוא ספרנו היחיד. לא שהמושגים שאנו יוצרים אינם יכולים להיות מדויקים מבחינה לוגית, אבל איננו יודעים אם הם אמיתיים. רק התרשמות – ותהא חומריותה קלושה כאשר תהיה, ויהא רישומה בלתי נתפש כאשר יהיה – רק היא קנה-מידה לאמת ועל כן היא לבדה ראויה להיקלט על-ידי המוח, כי רק היא מסוגלת, אם ידע להפיק ממנה את האמת, להביאו לידי יתר שלמות ולתת בו שמחה צרופה. ההתנסות לסופר היא מה שהניסוי לאיש מדע, בהבדל זה שאצל המדען פעולת התבונה באה תחילה ואילו אצל הסופר היא באה בדיעבד. מה שלא היה עלינו לפענח, להבהיר במאמץ אישי, מה שהיה נהיר לפנינו, לא שלנו הוא. לא בא מעצמנו אלא מה שנחלץ מתוך החשכה שבתוכנו ואינו ידוע לאחרים.

מצרפתית הלית ישורון

נועם שדות

בדידות

לשֶׁבֶת פִּחַח עֵץ הַתְּאֵנָה
 לְבַד וְלֶאֱכַל אֶת הַלֵּב,
 בָּא לָךְ לַעֲשׂוֹת מִשְׁהוּ,
 וְאִין לָךְ עִם מִי,
 לְהִיזוֹת
 מִיִּשְׁהוּ,
 וְאַתָּה בְּתַחֲמִית
 הַחֲבִית.
 בְּסוּף יוֹצֵא מְנָה
 מְנָת.
 הִנֵּה עֹכְשׁוֹ חֲתַמְתִּי
 לַעֲצָמִי אֶת הַוְּרִידִים בְּיָדִים,
 וְזֹאת לְמָה? כִּי אֲנִי בּוֹדֵד,
 וּבְעֶקֶר מְרַגֵּשׁ בּוֹדֵד.

ניסיתי

נִסִּיתִי לְהִתְאַבֵּד.
 לְקַחְתִּי סְדִין צְהַב,
 קִשְׁרָתִי סְבִיב צְוֹאֲרִי,
 לְקַחְתִּי כֶּסֶף חוּם,
 הוֹסַפְתִּי לְרַגְלֵי הַדּוֹם,
 וְאַמְרָתִי אֶקְשֹׁר צֵד אֶחָד לְקִיר.

וְלֹא הִצְלַחְתִּי.

אֲנִסָּה פֶּעַם אַחֲרֵת,
הַעוֹלָם מְלֵא אֲפֻשְׁרִיּוֹת,
אֲפָשֶׁר לְהִתְאַבֵּד בְּחִתּוּף הַיָּדִים,
בְּטִבְעִיָּה, סְקִילָה, הֶרֶג, שְׁתִּי וְעָרֵב,
וְגַם בְּקַפִּיצָה מִהֲגֵג,
כִּי הַמּוֹרָה בְּכַתְּהָ א' אֲמַרָה:
"אִם יִגִּידוּ לָךְ לְקַפֵּץ מִהֲגֵג,
תִּקְפֵץ?"

וְאֲנִי אוֹמֵר לָהּ הַיּוֹם,
לְמָה לֹא?

גלעד ערמה

מִי אַתָּה
גִּלְעָד עֶרְמָה?
מִי בְּאֵמֶת?
מִגְּנוֹן קֶטֶן
וְסוּטָה
אוֹ יֶלֶד טַפֵּשׁ
שְׁנוֹתָן
בְּעֵיטוֹת מִתַּחַת
לְשִׁלְחָן
וְלֹא דוֹפֵק חֶשְׁבוֹן.

עֲנֵה לִי
גָּבֵר
עֲנֵה.

אוֹלֵי אַחֲרֵי
כָּל אוֹתָן הַשָּׁנִים
יִפּוּג הַכָּאֵב.

חמישה שירים מכלא גואנטנמו

אבראהים אל־רביש

אודה אל הים

הו ים, תן לי חדשות על אהובי
אלמלא אֶזְקִי הכופרים, הייתי צולל לתוךך
ומגיע אל משפתתי האהובה, או נספה בזרועותיך.

חופיך הם עֶצֶב, שְׁבִיָּה, כָּאֵב וְעוֹל
מריחותך מכרסמת בסבלנותי

שלוֹתְךָ היא כמו מוֹת, גְּלִיךָ השוֹצְפִים זָרִים.
השֶׁקֶט הָעוֹלָה מִמֶּךָ מִסְתִּיר בְּגִידָה בֵּין קַפְלָיו.

דְּמִיתְךָ תִּהְיֶה אֶת הַקְּבֻרָנִיט, אִם תִּתְעַקֵּשׁ
וְהַנּוֹט יִטְבַּע בֵּין גְּלִיךָ.

עֲדִין, חֲרָשׁ, אֵלֶם, מִתְעַלֵּם, סוֹעֵר בְּזַעַם
אִתָּה מוֹכִיל קְבָרִים.

אִם הָרוּחַ מְרַגֵּזְךָ, מִתְגַּלֶּה הָעוֹל שְׁלֶךָ
אִם הָרוּחַ מְרַגֵּעַ אוֹתְךָ, יֵשׁ רַק גְּאוֹת וְשִׁפְלֵ

הוּ יָם, הָאֵם אֲזַקִּינוּ עוֹלָבִים בָּךְ?
 רַק מִכְפָּיָה אֲנַחְנוּ בָּאִים וְהוֹלְכִים יוֹם יוֹם.

הָאֵם אַתָּה יוֹדֵעַ מָהֶם חֲטָאִינוּ?
 הָאֵם אַתָּה מֵבִין שֶׁהִשְׁלַכְנוּ לְאַפְלָה הַזֹּאת?

הוּ יָם, אַתָּה מִתְגַּרֵּה בָנוּ בְּשִׁבְיָנוּ
 בְּאֲכֻזָּרִיּוֹת קִשְׁרָתָ עִם אוֹיְבֵינוּ לְכֹלֵא אוֹתָנוּ.

הָאֵם הַצּוֹקִים אֵינָם מְסֻפְרִים לָךְ עַל הַפְּשָׁעִים הַמִּתְבַּצְּעִים מֵאַחֲרֵיהֶם?
 הָאֵם קוֹבֵה הַמְּנַצַּחַת מִתְרַגְּמַת לָךְ אֶת סְפוּרֵיָהּ?

אַתָּה, עַל יָדְנוּ, מְשַׁף שְׁלוֹשׁ שָׁנִים וּמָה תִּפְסְטָ?
 סְפִינּוֹת שִׁירָה שֶׁל יָם, לְהִבָּה קְבוּרָה בְּתוֹךְ לֵב בּוֹעֵר.

מְלוֹת הַמְּשׁוֹרֵר הֵן מְעִיֵן הַפֶּחַ שֶׁלָנוּ
 שׁוֹרֻתֵיו הֵן מְזוֹר לְלִבּוֹת הַמִּיִּסְרִים.

אבראהים אל-רוביש עבד כמורה בפקיסטן כאשר נשבה בידי שכירי חרב ונמכר
 לכוחות נאט"ו. בתו בת החמש נולדה שלושה חודשים לפני כן.

ג'מעה אל-דסארי

שיר מוות

קָחוּ אֶת דְּמִי.
 קָחוּ אֶת תְּכַרְכִּי הַמָּוֶת וְאֶת
 שְׂאֲרֵיּוֹת גּוֹפִי.
 צַלְמוֹ אֶת גּוֹפְתִי בְּקֶבֶר, לְבִדָּה.
 שְׁלַחוּ אוֹתָם אֶל הָעוֹלָם
 אֶל הַשּׁוֹפְטִים וְאֶל
 אֲנָשֵׁי הַמְּצַפּוֹן.
 שְׁלַחוּ אוֹתָם אֶל אֲנָשֵׁי הָעֵקְרוֹנוֹת וְאֶל הַהִגּוֹנִים

ותנו להם, נוכח העולם, לשאת את משא האשמה,
של הנפש התמימה הזאת.
תנו להם, נוכח ילדיהם וההיסטוריה, לשאת את המשא
של הנפש החפה המדלדלת הזאת.
הנפש הזאת, המיסרת בידיהם של "מגני השלום".

ג'מעה אל-דסארי, בחרייני בן 33, אב לילדה. מוחזק בגואנטנמו כבר יותר מחמש שנים. עבר עינויים, שחלקם תוארו בספר "בין גדרות התיל" מאת איש המודיעין האמריקאי, אריק סאר. מאז סוף 2003 הוחזק בצינוק ולדברי שלטונות צבא ארצות הברית ניסה להתאבד 12 פעמים.

עבד-אלעזיז

לא אתלונן

לא אתלונן לפני אף אחד ולא אצפה לחסד ממישהו, זולת אלה, כה יעזר לי
אלה.
אלה, לבי מוצף יסורים
לא אתלונן לפני אף אחד, זולתך, אפלו יתלוננו הימים כי יבשו
נפשי בת חורין בגן העדן, בעוד גופי נכנע לכבלים
השבח לאל, שנתן לי סבלנות בימי צרה, והפרת תודה בימי אשר.
השבח לאל, ששתל גן ובסתן בחזי, כך שיהיו עמי תמיד.
השבח לאל, שהעניק לי אמונה ועשני מסלמי
השבח לאל, רבון העולם.

עבד-אלעזיז סיים את חוק לימודיו באוניברסיטת ריאד, ערב הסעודית, כאשר פתחה ארצות הברית במתקפה שלה באפגניסטן. הוא יצא לשם כדי להשיב הביתה את אחיו. השניים נעצרו בידי כוחות נאט"ו. אחרי שעונה בכלא אפגני נמסר לידי צבא ארצות הברית ונשלח יחד עם אחיו לגואנטנמו. אחיו שוחרר בסופו של דבר, ואילו הוא נשאר בכלא. ביקש לא לפרסם את שם משפחתו.

שייח' עבד־אלרחים מְסֵלֵם דוסט

שני פרגמנטים

1.

בָּא הַחֵג, אֲכַל אָבִי לֹא בָּא.
לֹא בָּא מְקוּבָּה.

בְּדַמְעוֹתַי אָנִי אוֹכֵל אֶת לֶחֶם הַחֵג
אֵין לִי דָבָר.

מִדּוּעַ נִשְׁלַתִּי מֵאַהֲבַת אָבִי?
מִדּוּעַ אָנִי כָּל־כֶּף נִרְדָּף?

2.

כְּמוֹ הַלֵּב הַהוֹלֵם בְּאַפְלַת הַגּוֹף
כֶּף אָנִי, לְמֵרוֹת הַכְּלוּב, מִמְשִׁיךְ, חֵי, לְהֵלֵם.

הַפְתַּדְנִים וְחִסְרֵי הַכְּבוֹד חוֹשְׁבִים שֶׁהֵם בְּנֵי חוֹרֵין
אֲכַל הֵם עֲבָדִים.

אָנִי עָף עַל כַּנְפֵי הַמַּחְשָׁבָה
וְכֶף, אֲפִלּוּ בְּכְלוּב הַנְּזָה, אָנִי יוֹדֵעַ חֲרוֹת גְּדוּלָּה יוֹתֵר.

שייח' עבד־אלרחים מְסֵלֵם דוסט הוא משורר ואינטלקטואל פקיסטני, שחיבר כעשרים ספרים לפני שנאסר ב־2001. בעת מאסרו בגואנטנמו (יחד עם אחיו) חיבר אלפי שורות שירה בלשונו, פאשטו, את רובם החרים צבא ארצות הברית כאשר שוחררו הוא ואחיו באפריל 2005. באוקטובר 2006, אחרי שהשניים פורסמו ספר זיכרונות על מעצרים, נעצר שוב המשורר בידי שירות הביטחון הפקיסטני ומאז נעלמו עקבותיו.

צדיק תרפסתאני

אפילו אם הכאב

אָפּלוּ אַם כָּאָב הַפֶּצַע גוֹכֵר
מִכְרַח לְהִיזוֹת מְזוֹר לְטַפֵּל בּוֹ.

אָפּלוּ אַם הַיָּמִים בְּכָלֵא מְתַמְשָׁכִים
מִכְרַח לְהִיזוֹת יוֹם שְׂנֵצָא.

צדיק תרפסתאני בן 33 הוא אוגורי (מיעוט אתני סיני) שגדל בערב הסעודית. ב-1997, בעת שהיה באפגניסטן, נחטף בידי ארגון אל קאעדה ועונה עד ש"הודה" בקשר לרצוח את אוסמה בן לאדן. הוחזק בידי הטליבאן בכלא קנדהר עד 2001. כאשר הגיעו האמריקאים סיפר להם את סיפורו והם שלחוהו לגואנטנמו בינואר 2005, על קשרים עם אל קאעדה והטליבאן. שישה חודשים אחר כך שוחרר.

מאנגלית יצחק לאור

מרגו פארן

ארבעה סיפורים

רציתי גויאבה אדומה

אמרתי לגברת פריד, "את יכולה לתת לי גויאבה?" היה לה עץ גויאבות שתוכן אדום וזורח ומחיך, והן היו מתוקות, והיא נתנה לי גויאבה אחת. אז ביקשתי ורד אחד. ורד אחד בצבע בורדרו, והיא קטפה לי ורד אחד, ונתנה לי. ואז הייתי ממשיכה במסע הביתה, לבית המסגדי, המרוחק מרחק של הרבה קשתות וגם כמה סלעים לבנבנים שטוחים, שאפשר להשתטח ולנוח עליהם, ולראות את האדמה, המהבילה בקור, האדמה החומה, שיש בה גם נרקיסיים, של עמק זבולון. בדרך הייתי נכנסת לפעמים לבית של האיש ההוא, שהיה מראה לי ולחברתי את אותיות הא"ב. כל אות על סימניית קרטון מוארכת ובתחתיתה גלגלת עם התנועות אָ, אַ, אָ. כל-כך אהבתי לסובב את הגלגלת הזאת. ואז הייתי מפצירה בו, "אני יכולה לקבל אות אחת?" רציתי שאות אחת תהיה שלי, והוא אמר לי שאז זה יחסר. אז הפצרתי, והמשכתי להפציר, עד שהוא נתן לי את האות פ' [לא פ], ולקחתי אותה, ושמרתי עליה בשתי ידי, וחשבתי לי שאני רוצה עוד אות. התחננתי גם למחרת וגם למחרתיים, וכבר לא קיבלתי. אז עמדתי בשקט, גם בחצר של הגברת פריד, ולקחתי לי.

להסתיר

אני צריף. עומד על החולות. החולות הנוודים, שמגיעים עד למפתני, וכשהדלת נפתחת החול נכנס אלי. יש לי גג משופע וחלונות קטנים, שפונים גם דרומה. והשמש מכה בי, וזה טוב לי. זה כל-כך נעים להיות בורד בין החוליות. בין הים הירקרק וההר, שהופך שם לסגול עשן. לפעמים נכנס אלי מישהו, וסוגר את הדלת וגם את החלון, ומרגיש שהנה יש לו איזה בית, שבו הוא יכול להיות עם גופו. זה כל-כך נעים.

והנה נכנס האיש הזה, ושם על החלון בד, שיש בו מראות קטנות, וכך הוא מפריד את עצמו עוד יותר מן החוץ.

ובחצר הוא שם אבנים, ששלה מן הים; מיני מכתשות, שהיו על רצפת הים, בכפר של האדם הקדמון. כפר שהוא כבר בתוך המים, שצוללנים מגיעים אליו, והמכתשות האלה עומדות עכשיו בחצר.

ואני עומד ומסתכל על סביבתי, ורואה שהחולות כבר נודדים פחות. והאיש הזה התחיל לקצוץ סלט ירקות, סלט ריחני, והוא הביא אותה. והנה יכולתי להסתיר את שניהם בתוך הצרף. הנה יכולתי. ואז הם הסתתרו עוד יותר. הם הסתתרו מתחת לשמיכות. ומה אני רציתי? רציתי להיות מישהו, שיכול להסתתר ולא רק להסתיר.

מה אני רוצה שיקרה

אני רוצה לקרוא את הספר *The Feudal Kingdom of England*, הספר שיש לו כריכה ירקרקת, אבל מכרתי אותו בחנות יד-שנייה בירושלים. לספר הזה יש ציור של מפת אנגליה על עטיפת הכריכה.

מכרתי אותו לפני שהספקתי לקרוא בו, הוא עמד על מדפי הרבה זמן, והבאתי אותו לירושלים למכירה, שהרי קניתי אותו בירושלים, ברחוב בן-יהודה. הזמנתי אותו ברגליים כושלות. עליתי במדרגות רבות אל חנות אפולונית ומכובדת מאוד, שנמצאת בקומה השנייה.

עברתי עם הספר הזה דירות, ורציתי לקרוא בו בספריות, אבל תמיד נרדמתי. ואז עשיתי מיון בין ספרי, שאת רובם לא קראתי בגלל התרדמות האלה.

באתי לירושלים עם הספר. שוטטתי ברחובות עד שרגלי רעדו בחיפושים אחר החנויות שמצאתי, ואחר כך הן היו נעלמות לי. ראיתי אותן קודם, ואמרתי לעצמי, שבדרך חזרה אכנס.

יירדתי את הירידה מרחוב יפו לרחוב שלומציון המלכה על יד החנות של המיסיונרים, ששמו בחלון הראווה שלהם את ספרי 'הברית החדשה' מכורכים בכריכות חומות ושחורות עם סימניות וקצות דפים מוזהבים, שמושכים את העין ואת היד, שרוצה לגעת ביופי הזה, ושאתר כך היה מי שזרק לשם אבן, וניפץ את החלון הזה.

אז אחרי הירידה לשם, וכמעט שהגעתי למקום שאומרים עליו ששם התאכסן תיאודור הרצל, שם בממילא, ואיכשהו הצלחתי לסובב את עצמי ולחזור על עקבותי, פניתי ימינה, וחציתי את הכביש.

והנה צדו עיני את ערמות הספרים של 'יד-שנייה', שעמדו מחוץ לחנות אחת ברחוב קטן בפינת רחוב יפו בירושלים. נכנסתי לחנות, החלפתי עם המוכרת כמה מלים, והיא אמרה לי, שהצמיד שאני עונדת, צמיד הענברים, יפה מאוד, ואם אני מוכנה למכור אותו. אז מכרתי, והצעתי גם את הספר הירקרק, שהלך איתי בדרכים; *The Feudal Kingdom of England*. היא קנתה אותו בסכום קטן. בצד עמד מאיר שלו והסתכל, ומאחוריו עמדו הילדים, וגם הם הסתכלו, ושאלו אותו שאלות.

ואני מנסה לדמיין לעצמי, מה היה קורה, אילו המשיך הספר להיות בחברתי. כנראה, שלא הייתי קוראת בו, אבל הייתי, אולי, מציינת ממנו ציורים.

אז למה אני לא הייתי קוראת? כי אני נרדמת. אז למה ואיפה הספרים והגברים הם שמאחורי התרדמות?

מאיפה אתה בא?

כן, נזכרתי, שאתה, חלום, הודעת לי בענין הגג, ואני לא הבנתי מה אתה מודיע, והגג של הסטודיו הוורוד הקטן שבחצר האחורית, הצפונית, התעופף לו בליל סערה, והחשיך את חלוני.

אתה זוכר שבאת ועזרת לי להתנחם, כְּשֶׁפָּה, בחיי אלה, לא יכולתי למצוא נחמה, ואז קיבלתי שיחה לטלפון הנייד שלי, ובחלונית השיחה המזוהה ראיתי את סימן האינסוף, שדומה למשקפיים.

ואז אבא שלי, שכשהוא היה פה, בעולמות האלה, שבהם אני מתהלכת עכשיו, הוא היה קשה אלי.

והנה הבאת אלי את קולו של אבי, שצילצל אלי לטלפון הנייד עם סימן האינסוף על הצג. לא הספקתי להרים את הטלפון הזה, ואתה דאגת, שאבא שלי ישאיר לי הודעה. וההודעה היתה בידיש: "מוטקעלע, נארעלע, ויין נישט, אין זיי נישט אזוי טרוריג"; "טפשונת, אווילונת, אל תבכי, ואל תהיי כל-כך עצובה." ואז קולו של אבי נעלם למרחבי המרחקים של הקצוות, ואני התנתמת, גם אחרי שהחלום היה פה.

יעקב ביטון

חיים נמוכים

חיינו נמוכים

נידוּת רחומות של מחונני נפש לא יעברו בשכונות לפשר בין התשוקה לסכל
 אין העורות כחלים מתמלה. מהנדסי חשמל, בניין ומכונות
 פורקים ציוליזציה גבוהה ושקדנית של פשע
 האמנים שלנו מצירים נרקיסים אבל שכחו להחליף את המים באגרטיים
 העבודה הסוציאלית נוקעת את העזובה צמק בארכיון הנשמות החלכיות של
 הבורגנות

היכן מחלקי אלכוהול אזוריים לדלל את הדם הסמיה, הכבד על הגוף?
 היכן נגני רחוב על הצמתים במשכרת ממשלתית לפתח את הנפשות החולות
 המבקשות להבקיע תמיד
 במקום צווי רמזורים?

היכן אהלי החרום, מפזרים ברחבי העיר, שיקרנו את הסרטים האיטלקיים
 להתזיר לנו את המציאות
 לסרס את המקצועיות האמריקאית של המשחק?
 אנחנו הדמיות של חיינו.

ומה בדבר דוכני שוקולד נידים בסבסוד מלא במקום העופרת והפלואור
 והנזקן והקמח המרצל?
 להתזיר את שעורי הגן והספר לבתי האבות, יספרו הזקנים איך מוסד העולם
 על השקר שירשו והגחילו

איך מתקדם הזמן ביצר, הקלים ומלח, וכמה גרעיניים היו הימים.
 וידובב את האדריכלים של בצלאל השותקים בתל אביב מול הרפכות בשכונים
 המחכים שיבעל אותם קטר משיח אחד רזה.
 ואיך המחלקות סגורות בתוף כל לחץ הערים המטרף של המועלים הבוועלים
 הפעילים?

איך לא ננצל הכל ונשחרר את הפרחים הלכנים האלו בכתנות, אל האור הנקי
 של הבקר, חניכים של קורס אמת?
 והילדים, למה לא לתת להם מה שבאמת רצו, אור בלילות, משחקי מחבואים

הַמִּוֹנֵיִם קְבוּצָיִים בֵּין עָרִים שְׁלֵמוֹת, נְסִיעוֹת לַמִּדְבָּרִיּוֹת, מִסְתוֹר בְּנִקְיָקִים.
שֶׁצֶעַר בְּעֲלֵי חַיִּים יִפְתָּחוּ פְּנוֹת לְטוֹף לְבָנֵי אָדָם.

שֶׁמְשׁוֹרְרֵינוּ הָעֲלוּבִים יוֹדוּ בְּפִמְבֵּי בְּשֶׁקֶר הַמְּלָה שֶׁאֵין בָּהּ דְבָר זוּלַת פְּתוּלִים
וּבְלִיעָה בּוֹלִימִית.

שֶׁהַכְּנָרִים יַעֲבְרוּ בֵּין הַבָּתִּים, יַחְלִיפוּ בְּמִיתְרֵיהֶם אֶת מַה שֶׁהַקּוֹל וְתַבַּת הַגָּרוֹן
נִזְקְקוּ לוֹ מִזְמָן.

שֶׁיַּחְלִיפוּ אֶת הַהִמְנוֹן הַלְּאֲמִי בְּרִשְׁמִיָּה עֲנִינִית שֶׁל מַכְלַת פְּשׁוּטָה.

שֶׁיַּחְלִקוּ מִמְחֻטּוֹת בְּתַבּוֹת הַדָּאָר, כִּי כְּבֵד הַצֶּעֶר.

וּמְשֻׁלּוּחֵי נְעֻלִים יַעֲרָמוּ בְּכַפְרוֹת לְכָל דּוֹרֵשׁ כִּי לְלַכֵּת עַל הָאֲדָמָה הַזֹּאת
אֵין מְשִׁימָה קְשָׁה מִמֶּנָּה לִּיּוֹנְקִים.

הַאֲבוֹת

הָאֲבוֹת שְׁלָנוּ מְטֻשְׁטָשִׁים

הַקְטִירוּ בְּגֵרוּנוֹת שְׂרָף, מְפֻטָּמִים מֵר וּלְבוֹנָה

מִתְנוֹדְדִים מְבֻשְׁמִים בְּמִשְׁעוּלֵי הַעֲצָמִי

מִתְמַרְוֹת עֲכָשׁוּ רַק הַעֵינַיִם אֶל הַשָּׂדֶה

עַל הַגּוֹף מְתוּחַ

דְּרִיכוֹת תְּשׁוּקָה

לוֹלְנִיית דִּקְתָּ גּוֹ תְּגִיחַ מִן הָאֲנוֹת הַמְּפַתְלוֹת

לְהִרְחִיב בְּתַעֲיָה

לְלַבּוֹת אֲדִישׁוֹת

מְשִׁסִּים אֲדִים בְּאֹוִיר

לְעֻלוֹת

בַּחוּץ אֵין דְּבָר שֶׁלֹּא פִקְדוֹ עֲוִית

וּלְךָ, אֲתָה הַגִּבֵּן

הַעֲמֵד לְהֵם קִנְיָה לְמִשְׁעֵנָּת

וְאֵין בְּכִיסִּיךָ אֶפְלוֹ מְטַפַּחַת לְכִנְיָה

טְרֵי הַדָּם

מִחְלִיף אֶת פְּנִיךָ

בְּכָל חֲלֻצָה גּוֹף

מִיַּחַל לְתַלְיָה.

הו ביתנו החדש

הו ביתנו החדש!
המובילים
לא הרכיבו את ארון העץ
היכן נתחבא?
ידיים בדויות פרקו משא
צלקות עולות בשדה.
חטה מגרה את הלע.
ספר בקנים. קרמל הנפשות.
הו הענג המחדש.

ביתנו החדש
אבות, אמהות
פתחו את הדלתות
המסתור נפל
וקרה זחלת במגרות
הפגר
בנכם
מיוכן
ידיים פרקו גזמים
שעשועים עלו בכל השכונות
העגלים שוב באניות
הו ביתנו החדש.

סיגל נאור פרלמן

יופיה עוד אינו ידוע

לשון אפוזיציונית, בגידת האם ועוצמתה של שירת "זך המאוחר"

"כל חיי אני ברחתי מפני מכאניות, שלא לחזור על עצמי. את זה רק מכונה עושה. לכן כל ספר זה רק ניסיון, מוצלח או לא מוצלח, להתנתק מקודמו. מפני שהמכאניות היא אויבת. זו הסכנה הגדולה ביותר. יכול להיות שזה מה שמצפים ממך. לחזור על עצמך." (נתן זך בראיון ליעקב בסר, עיתון 77, 198, 1997)

מאז "אנטי-מחיקון" (1984) הפכה שירתו של נתן זך למעין אכזבה מתמשכת לאוהבי המשורר, כלומר לאוהבי "זך המוקדם". גם הביקורת לא נטתה חסד לספריו המאוחרים ("כיוון שאני בסביבה", 1996 ו"הזמיר כבר לא גר פה יותר", 2004). זך המשיך אמנם לככב באמצעי התקשורת, לפעמים גם שלא בטובתו, המשיך לכתוב כתיבה פובליציסטית, פירסם אפילו טור קבוע על שירה ב"הד החינוך", ביטאון הסתדרות המורים, אבל דומה כאילו כל אותה עת חי את ההון הסימבולי שעשה בעת שהיה "זך המוקדם".

על הטענה ששירת זך השתנתה באופן קיצוני במשך השנים, קשה לערער: בעוד שירתו המוקדמת מתאפיינת בכמה סימני היכר מובהקים, שאף זכו לכינוי "נוסח זך": א־סנטמינטליות, אינטלקטואליזם מרוחק, חזרות כמו־אליוטיות, חשדנות "הרוח השולל תדיר" ("אינני יודע. באמת שאינני יודע"), ושכבות של אירוניה חריפה, הרי שירתו המאוחרת (בעיקר ב"כיוון שאני בסביבה") חומקת מכל "נוסח"; לבד מהיותה מגוונת בצורות שיריות שונות (שירים ליריים, פזמונים, שירי דיוקן), היא מתאפיינת במשפטים ארוכים, כמעט פטפטניים, בגילוי לב אוטוביוגרפי ובהיענות למקום ולזמן קונקרטיים. שינויים אלה, כך אני סבורה, אינם פועלים לרעת שירתו המאוחרת של זך, שעל יופיה אדבר כאן, אלא מחייבים לקרוא אותה מתוכה, על פי כלליה שלה, תחת הניסיון לשפוט אותה על פי "נוסח זך המוקדם".

הנה, ציטוט רחב מאת אריאל הירשפלד, המנמק את אכזבתו מהקובץ "כיוון שאני בסביבה":

זך היה מרכזה של השירה העברית. לא מנהיגה הרודני אלא הנקודה הגיאומטרית, הערטילאית כמעט, שעליה נשענה המחשבה הספרותית בעברית בדור האחרון. הוא היה מנסחו המובהק של ה"אני" הישראלי, במובן החמור של המלה "אני"... זך העמיד את מרכזה של השירה העברית על "מקום" מסוג חדש-ישן בעברית: לא "ממלכה" (אלתרמן ב"עיר היונה") אלא נפש הקשורה בלשון. המקום המופשט הזה, שהוא לעולם "גלותי" במהותו, שמר על מקדם החתרנות ההכרחי לכל מעשה אמנות. משום כך היה זך לא מנהיג כוחני או אסכולתי, אלא מעין נקודת משען שעליה יכלו רבים להשעין את מבטם ולשאוב ממנה את כוח החירות להרים את עולמם. הוא היה פתח לשירים שונים באמת [...] זך הגלה עצמו מן ה"מקום" שתפס בה, ובמשך פרק זמן משמעותי יצא מתחום התרבות העברית בפועל ממש (אם גבולות הארץ קשורים באמת בגבול מקומה). ההיתלשות הזאת של משורר עברי בעל תפקיד תרבותי כה גורלי בצמיחתו של הדור הזה, היא משמעותית לא פחות מן התפקיד שמילא בו בשעתו האחת, הראשונה (ואין מדובר בעמדה הקיומית והפוליטית שביטא בפועל אחר-כך, במשך השנים). זך לא פיתח את ה"אני" שהציג ב"שירים שונים". הוא זנח אותו והמיר את ההתפתחות בשינויים ("שונים"). התרוקנות ה"אני" היא תולדותיו של הדור הישראלי הזה. מן הספר האחרון של זך עולים ונגלים פניה של הטרגדיה המשתרעת מאחורי פניו החלולים של הדור ("הארץ", תרבות וספרות, 10.5.1996)

מחד גיסא כותב הירשפלד: "זך העמיד את מרכזה של השירה העברית על 'מקום' מסוג חדש-ישן בעברית... נפש הקשורה בלשון... המקום המופשט הזה, שהוא לעולם 'גלותי' במהותו, שמר על מקדם החתרנות ההכרחי לכל יצירת אמנות", ומאידך גיסא: "זך הגלה עצמו מן 'המקום' שתפס בה, ובמשך פרק זמן משמעותי יצא מתחום התרבות העברית בפועל ממש". במילים אחרות: יש שתי "גלויות"; אחת "טובה" והאחרת "רעה". "הגלות הטובה" היא התייצבותה של שירת זך המוקדמת מחוץ ל"מקום הממשי" ובתוך "הלשון", ו"הגלות הרעה" היא עזיבתו של זך את "המקום הממשי". חשוב לציין פרט ביוגרפי שאינו נעדר מן הביקורת: בין השנים 1967 ל-1978 חי זך בלונדון וכתב שם, בין היתר, את עבודת הדוקטור שלו. מכל מקום, המחשבה הסותרת של הירשפלד יכולה להתיישב רק כך: זך המשורר מילא תפקיד מרכזי כמי שאֵין את הכאן-ועכשיו לטובת האסתטיקה השירית, ובעזיבתו את הארץ הותיר את השירה העברית זנוחה ללא העיקרון המכוון הזה. ה"אני" הפואטי אליו מתגעגע הירשפלד – לפחות בעת שכתב את המאמר – הוא אותו "אני", זה של "אני אזרח העולם", ה"אני" אותו זנח, לכאורה, זך ושאת התפתחותו המיר ב"שינויים". התרוקנות ה"אני" ו"פניו החלולים של הדור" המגולמים באופן בולט ב"כיוון שאני בסביבה", כפי שרואה זאת הירשפלד, הם, אפוא, טענתו המרכזית נגד "כיוון שאני בסביבה" והם הגורמים לחוסר הרצון שלו לקרוא ב"זך המאוחר".

הירשפלד צודק כאשר הוא טוען כי "המקום" החדש שהעמיד זך בשירתו המוקדמת הוא נפש הקשורה ב"לשון", ונראה כי לפחות בחלקה, גם שירתו המאוחרת היא כזו; הראייה הבולטת ביותר לכך היא שיריו הפוליטיים, בעיקר ב"צפונית מזרחית", שאינם מתייחסים ישירות למציאות הפוליטית מחוץ לשיר, אלא עטופים, רובם ככולם, במבנים בדיוניים. כך, למשל, השיר "משב רוח חמה", הפותח את השער "הארץ המובטחת" ב"צפונית מזרחית":

משב רוח חמה וארץ קיץ מתנערת,
וגמלים באבק הרחוב, נחיל דבורים
נשא כעשן. פלטת הכרתי והפלתי
עוד ממלאה את כל הרחובות. (עמ' 103).

התאריך החותם את השיר הוא ספטמבר 1970, ונראה שהשיר מכוון לאירועי "ספטמבר השחור", המתקפה של צבא ירדן על מעוזי הארגונים הפלסטיניים בתחומי הממלכה וטבח המוני באלפי פלסטינים; השיר איננו מתייחס לאירועים באופן ישיר אבל משווה רושם של התפוררות למציאות ורק מרמז למציאות הפוליטית מחוצה לו. כך גם הנבואה על המציאות העתידית, שיסודותיה נוצקים על הרס ומשמרים אותו, נבואה בה חותם הדובר את השיר, והיא מתרחקת מן ה"מקום":

הנדי המשך את דרכו,
העיר אשר קמה על המלח,
אתרית איוב הזרה
סמוכים לעתיד נדאי. (שם)

גם השער "השני והשלג", המופיע ב"אנטי-מחיקון" ועוסק במלחמת לבנון הראשונה, נתון בחלקו תחת איפול סגנוני המרחיק את המציאות מחוץ לשיר. למשל, בשיר "יבשת אבודה", העשוי כמשל, מתוארת מציאות מתפוררת אף יותר מזו המתוארת בשיר "לחוף ימים", שהופיע ב"שירים ראשונים" וכונס בהמשך ב"שירים שונים":

האניות שבהן הביאו אותנו לבנות
את פתם ואת רעמסס הפליגו פלעמת שבאו
ואנו נתרנו על החוף עם בנגי העצק האלמים
אשר לא ידעו לומר לנו לאיזה שליט ולאיזה צרף נבנו.

עוד מעט ירד הלילה הגדול, לילו של המדבר,
שעות האור מעטות באזורים האלה,
ואנו נותר עם הדברים שחשכנום ליפים
ולכדאים להלחם למענם, בכלי דעת
אם גם השמש העולה תספיק לדעתנו (עמ' 17).

בעוד בשיר "לחוף ימים", הבנוי כאלגוריה המבקרת את הציונות הקולוניאליסטית, הקרקע, לכל הפחות, יציבה, הרי ב"יבשת אבודה" הקרקע כבר איננה איתנה והיבשת כולה שוקעת:

כשפסיכך הפל שוקע למקום שמתוכו עלה:
תחלה הצמחה. אחר גם אנשים: גברים,
נשים וטף, ובידיהם ספרים ושעונים, כמו פליטים, ונכרטיסים;
(אנטי-מחיקון, עמ' 62)

ואולם, לשער זה, שלא כמו קודם, חודרים בראשונה יסודות אוטוביוגרפיים-פוליטיים מובהקים, שביטויים המרכזי הוא שמות מקום (חיפה, תל-אביב), מועדים ("ערב הפלישה ללבנון"), ודמויות ביוגרפיות (ישראל – חברו של הדובר, אשר נפצע במלחמה, וגוני הרניק שנהרג בקרב על הכופור). השמות מצביעים על כך שזך, בשלב זה, מבקש לסמן "כאן-ועכשיו" ממשיים.

יתרה מזאת, בעוד בשירים של "צפונית מזרחית" אין האני-המשורר מצליח להיחלץ ממעגלי הריקבון ורק מתעד אותם, הנה ב"אנטי-מחיקון", ניכרים כבר בבירור יסודות ההיחלצות; ב"שיר לגוני", למשל, מספיד המשורר, בגוף שני, את גוני הרניק שנהרג בקרב על הכופור. הוא מעמת את תפיסת המוות המטאפיזית והאידיאית שלו עצמו בשירו המוקדם "חרטה"

...אינני יכול לשוב, אִמַר הַמֵּת.
הַתּוֹלְעִים אֵינָם מְנִיחִים לִי לְהִתְחַרֵּט
וְרִיחַ הָאֲדָמָה מְמַלֵּא אֶת נְחִירִי.

כֵּל מַה שְׁחִי חִי, אִמַר הַחִי,
אֲכַל, אֲחִי, אֵל תִּתְּרָאוּ מִפְּנֵי הַמֵּת.
הוא לעולם, לעולם
לא יוכל להתחרט. (עמ' 33).

זה השיר שנמצא בין חפציו של גוני – עם תפיסתו המפוכחת של גוני את המוות הממשי: "ממך ומחברייך אני לומד את אמץ-הלב/ שחסר לי בגילכם:/ שהייתי עכשיו לתלמידכם, / שהייתי עכשיו לתלמידך, / שלקחת אתך שירי למלחמה, / אני אוסף אלי את מותך. / אשתדל להיות ראוי לו." (עמ' 63). לבל נטעה, זו איננה מניירה ליום הזיכרון. לצד ההספד, מבקר המשורר את גוני על שיצא למלחמה, והוא פותח את השיר במילים: "אינני יודע מה הניע אותך לקחת אתך/ בין חפצייך דוקא את השיר על המת/ אשר התולעים אינם מניחים לו להתחרט". ואולם, הביקורת איננה מופיעה רק ברובד הגלוי של השיר, אי ההבנה ביחס ליציאה למלחמה, אלא, בעיקר, ברמיזה הריתמית לפתיחת סיפור עקידת יצחק; הריתמוס של השורות הפותחות את השיר "אינני יודע מה הניע אותך לקחת אתך בין חפצייך" מהדהדות את המלים "קח את בנך את יחידך אשר אהבת את יצחק והעלהו לעולה...". לשני הטקסטים הללו משותפים הן החריזה הדקדוקית הנוצרת באמצעות הטיית השייכות של גוף שלישי יחיד, הן ריבויין של האותיות כ' וח', והן קצב הקריאה האיטי שאותו מכתוב החרוז הדקדוקי. זך מסרב, אפוא, לקבל את מותו של גוני כ"גזרת הגורל הרע" ומבקר אותו, בכאב גדול, על שהקריב עצמו על מזבח המלחמה.

בשיר אחר, "חיפה: ערב הפלישה ללבנון" אומר המשורר: "השאר יופצו או יופגזו כדי להבטיח/ שלא יהיו עוד נפגעים/ במקלטים של הליכוד, המערך והאגודה". אין זה מיותר לדרוש ממבקרי ספרות לזכור את מה שהניע אצל המשורר את תחושת הבידוד והבדידות מול ההיסטריה המלחמתית בשבועות הראשונים של מלחמת לבנון הראשונה. אחרי הכל, "שלום עכשיו" הסתגרה בבתיים, או הלכה למלחמה, הכנסת תמכה ברוב מוחץ באותה פלישה, ורק נציגי חד"ש הצביעו נגדה (אפילו יוסי שריד ושולמית אלוני העדיפו להיעדר מן המליאה). האם אין בחומרים ה"אקטואליים" האלה של זך משום עדות למשהו אחר משהבחין הירשפלד, או "מאוכזבי זך" אחרים?

הגורם לפעפוע היסודות האוטוביוגרפיים-פוליטיים לשירתו של זך, היא בשלב הזה, אי היכולת להתעלם עוד מן המציאות הפוליטית. זך מצא עצמו אנוס להגיב על המלחמה הזאת. ואמנם, במקביל לכך, בסוף שנות השבעים ובתחילת שנות השמונים, פירסם זך באינטנסיביות מאמרים פובליציסטיים הקוראים ליוצרים להיענות למחויבותם המוסרית והפוליטית ולא להדיר את "הכאן והעכשיו" מיצירתם. באחד מן המאמרים הללו הפך להיות הפרקליט המובהק ביותר לתפנית הפוליטית בשירה העברית, תפנית שהתחוללה במלחמת לבנון:

מובן שאין זה מקרה בלבד שיותר ויותר קולות "פוליטיים"... נשמעים בספרותנו בשנים האחרונות. בעיקר יש כאן לחץ המציאות, לחץ שאפילו רחוקים ומסתגרים

אינם יכולים לעתים לעמוד בפניו. אולי ניתן לראות בתופעה עדות להתבגרותה של ספרותנו הנוכחת לדעת שהיא מסוגלת לחרוג מן הגבולות שהציבה לעצמה בעבר הלא־רחוק, ואף לעכל יותר ויותר חומרי מציאות נאה (על משקל בשו"א). מי שרצה, יוכל כמובן לדבר בהקשר זה על רגישות, על מצפון ועל "אנשי רוח" (כולן מילים גסות בימינו), כאן אולי כדאי לדבר על חזוק שרירים שנתרפו (שרירי לשון, כמובן!), ועל בקשת מלט מן הבנאליות של השיר הטרקליני המנומס או השיר הטרקליני הלא־מנומס. אנשים מגלים פתאום שהם מסוגלים לכתוב גם על דברים אחרים – ואחרת... " (ידיעות אחרונות, תרבות ספרות ואמנות, 13.8.82)

האם מן הנמנע הוא לראות בדברים הללו חץ כפול אותו שולח זך גם אל שירתו המוקדמת וגם באלה המבקשים להסתגר בגבולותיה, בגבולותיו של "השיר הטרקליני", שהמציאות נותרת מחוצה לו? את אחד המאמרים היותר חריפים שלו הקדיש זך לעורך "סימן קריאה", שפירסם מאמר בכתב העת, בעיצומה של מלחמת לבנון, ובו כתב מין מאמר אה־לה נתן זך של שנות החמישים:

נראה לי שכיוון הכוח של הספרות שלנו הוא לפרוש ה י ו ם מכתובה פוליטית (בניגוד ל פ ע י ל ו ת פוליטית של הסופר). ולא מתוך עייפות וחולשה – אלא מתוך פתיחת רגישויות ב"מציאות" האובססיבית שלנו... מה יכולה לתת לנו – קוראי הספרות המשוכנעים – שירה פוליטית? ניסוח חזק, מטאפורה אפקטיבית, פה לרחשי־המוח, אבל לא הארה חדשה, לא מחשבה חדשה, לא מודעות חדשה. הדיווח העיתונאי עז משירה... נכון להיום. בישראל של היום כבר מוצו כמעט כל אפשרויות השירה הפוליטית. אמנון אברמוביץ אפקטיבי יותר מכל שיר פוליטי. ואם יש לשירה תפקיד חברתי כאן ועכשיו, הרי זה להחזיר את האדם המתרוקן בישראל אל מלוא הווייתו, אל רוחב חוויותיו. אל מחוזות רגשיים ולשוניים אחרים. להעמיד אדם ולשון מול אובססיה עילגת. ("סימן קריאה", 16-17, 1983, עמ' 9-10, הדגשות במקור).

זך ניגש אל האנכרוניזם של מנחם פרי ושומט מתחת לרגליו את השטיח הפואטי־אסתטי־ליריניקי־מפוליטיקה:

אני כשלעצמי הירגוני הרוג אם אדע כיצד ניתן להחזיר אדם מתרוקן אל מלאות הווייתו ורוחב חוויותיו. אבל אפילו נניח שכבר נמצאה דרך כזאת למלא את המתרוקן, מדוע זה נחסר בודו־ליבנו דווקא את החוויה הפוליטית (בלשוני שלי: החוויה המוסרית, הדחף לצאת כנגד העול) מ"מלאות ההוויה" ו"רוחב החוויות" של הסובייקט הנתון לתהליך התיראפויטי?... שירה פוליטית – ואמנות פוליטית וספרות פוליטית – דווקא מעשירות את "רוחב חוויותינו", אנו המתרוקנים עם אלה המתמלאים כאחד, וכי טעם זה עצמו די היה בו כדי להצדיק יצירה פוליטית, אילו נזקקה זו להצדקות. ("ידיעות אחרונות, תרבות, ספרות, אמנות" 19.8.83).

דבריו החריפים ומלאי ההומור של זך, אינם מובנים־מאליהם על רקע הרעש הכללי המבקש להפשיט את השירה הפוליטית מכוח הפעולה ולצמצם אותה למחוזותיו של "האני המתרוקן", ניסוח שלא במקרה מזכיר את דבריו של הירשפלד, המתגעגע אל "זך המוקדם", המובאים כאן בפתיחה.

"לחץ המציאות" שזך מזכיר בציטוט למעלה, איננו רק זה של המציאות הפוליטית, אלא גם "לחץ המציאות" הפרטי שלו ואף ממנו אין הוא יכול להתעלם; אמו נפטרה בתחילת שנות השמונים והמוות שזך עסק בו, בגבולות הלשון האיריאית, או המטאפיזית, ב"שירים שונים", מתחלף ב"אנטי-מחיקן" כמוות ממשי. הציפייה מזך, להתעלם מן השינויים האוטוביוגרפיים האישיים והפוליטיים – ולשינויים הללו רומז הירשפלד, ובצדק, שכן זהו המאפיין המרכזי של שירתו המאוחרת – ההתעלמות הזאת איננה אפשרית.

נסים קלדרון היה בודד בכתיבתו החיובית על "כיוון שאני בסביבה". בין היתר כתב:

בעיני העיקר הוא השינוי הגדול שעובר זך בשנים האחרונות – שינוי שהספר הזה מסכם אותו ומבהיר אותו. זה השינוי שעובר על משורר שהתרכות הישראלית נעשית לו יותר ויותר חשובה ככל שהוא מתבגר... תמיד היתה בזך רגישות מיוחדת לזמן ולקצב. בעבר הוא כיוון את הרגישות הזאת בעיקר אל הזמן והקצב בשורה של שיר. היום הוא מעוניין גם בזמן כהיסטוריה – כהיסטוריה ספציפית של המקום הזה. הוא עובד כעת כמשורר כדי לומר דברים מדויקים על נושא שנאמרו עליו הרבה דברים כלליים ועמומים: קצב החיים של הישראלים. ("מקרוב" 1, חורף 1997, עמ' 93)

קלדרון מצביע גם על מה שניתן לראות בו את המאפיין המרכזי של שירת זך המאוחרת:

זה איננו רק הארוך והמגוון בספריו של זך. זה גם ספר בלתי סלקטיבי של משורר שהיה סלקטיבי מאד בספריו הקודמים. מי שחינך דור שלם, ואולי שני דורות, של משוררים ישראלים לדיבור מדויק ומדוד, מדבר בספר הזה בחוסר זהירות מופגן. מי שהאמין במשפט העברי הקצר והחד, מפליג כאן במשפטים ארוכים מאד – לפעמים שיר ארוך כאן הוא משפט אינסופי אחד שמציף את הקורא. מי שהיה כמעט נזיר של דיבור על סף השתיקה, כתב כעת ספר של "אדברה וירווח לי". (שם, עמ' 91)

קלדרון לא כיוון את דבריו רק לשינוי הסגנוני שעברה שירת זך. הוא הצביע על שינוי פואטי עמוק יותר, הכרוך בצורך לדבר "דיבור אוטוביוגרפי", וזהו, לטעמי, המאפיין המרכזי של שירת זך המאוחרת. ובכל זאת, לומר שזך המאוחר הוא "משורר אוטוביוגרפי" או "וידויי", משמעו לפטור אותו במעט מדי. היסודות האוטוביוגרפיים חודרים אל שירתו של זך בתחכום רב, שאיננו פחות מן התחכום המאפיין את שירתו המוקדמת; ואמנם, כפי שתכף נראה, מרגע שחודרים היסודות האוטוביוגרפיים אל שירתו של זך, הם הופכים להיות רקמה מרקמותיה ולא ניתן להבחין בינם ובין חומרי השיר האחרים; את היסודות האוטוביוגרפיים בשירתו של זך, אני מציעה, לכן, לכנות – "יסודות

פואטור-ביוגרפיים". מכאן ואילך אתמקד במקומה של האם בשירתו הפואטור-ביוגרפית של נתן זך.

אחד השירים היפים ביותר בקובץ "כיוון שאני בסביבה" הוא השיר "בשרות אז אולי" שהמוסיקליות שלו מהווה מעין רשת ביטחון נושאת אמת פואטור-ביוגרפית מרה. אצטט חלק מן הבית הראשון:

זֶה יָמִים רְחוּקִים אֲזֵי אֶל תִּבְקְשׁוּ מִמֶּנִּי
 דִּין וְחֶשְׁבוֹן מִדִּיק בְּשֵׁדוֹת אֲזֵי אוּלֵי
 אֲנִי זֹכֵר שְׁזָה הָיָה עַל יַד בֵּית הַפְּנִסָּה
 הַגָּדוֹל בְּהַתְחַלַּת רְחוּב הַרְצֵל בְּרֵחוּב מִקְבִּיל
 שְׁבוּ גְרָה אֶהְבֵּת בְּסֹר, נוֹאֶשֶׁת כָּכֵל אֶהְבֵּת יְלָדוֹת
 בַּת לְרוּפָא שְׁנַיִם יָקָה לְמִדְתִּי אֲזֵי בְּחוּגִים
 אֶצֶל קוֹרְצוֹנִיל וְאַלְיָהוּ וְנִעְמִי הַמּוֹרָה לְטֹבֵעַ
 אֶהְבָּה נוֹאֶשֶׁת לְאַלְיִשְׁבַּע, מִמֶּשׁ כְּמוֹ אֶצֶל פְּנִחַס שְׁדָה, קֶצֶת לְמִטָּה
 מֵאִיפָה שְׁעֵשְׂרִים שְׁנָה מֵאַחַר יוֹתֵר חֲנִיּוֹת
 רַהִיטִים, אַחֲרֵי מִלְחָמַת הַשְּׁחֵרוּר, לוֹלֵק כְּבָר הָיָה
 בְּדֶרֶךְ לְעוֹלָם הַתְּחַתּוֹן, הַבְּרִיטִים שָׂרְפוּ לוֹ אֶת הַפְּנִים,
 אָבִיו, לְפָנָי זֶה הַשּׁוֹפֵט מִפְּרָג, מְכַר אֲרֻנְבוֹת וְנִקְנִיקִים,
 כְּבָר כְּתִבְתִּי עַל זֶה מִתְּבַלְּבֵל לִי קֶצֶת סֹדֵר הַזְּמַנִּים
 אָבִי עֶבֶד בְּשִׁבִיל הַבְּרִיטִים, בְּנָה לְהֵם מִחֲנוּת צָבָא בְּבֶאֱרֵשְׁבַע
 וְכַמְעַט הֶרַג אֶת אָבִי אֲזֵי אוּלֵי
 לְקַחוּ אוֹתִי לְרוּפָא וּמִתּוֹךְ נִימוּס הַתְּחַלְתִּי לְדַבֵּר עַל מִחְלֹת
 שְׁלֵא הָיָה וְשֵׁלֵא נִבְרָאוּ, עַל מֵה שֶׁהָיָה לֹא דִּבְרַתִּי כְּמוּכֵן, אֲזֵי אוּלֵי
 טְעִיתִי, לְבֵן הַשְּׁלוֹש־עֶשְׂרֵה אוֹ הָאַרְבַּע־עֶשְׂרֵה לֹא הִיְתָה שׁוּם מִחְלָה
 וּמֵאֲזֵי אֲנִי טוֹעֶה חֲמָשִׁים שְׁנָה אֲזֵי אוּלֵי עֲכָשׁוּ אֲנִי מִתְקַן אֶת הַטְּעוֹת
 זֹאת אוֹמְרַת לֹא אֲנִי כִּי אִם מִחְלַתִּי, אֲזֵי הָיָה רַק חֲלִי אֶהְבָּה... (עמ' 20)

הריבוי בבית זה איננו רק מילולי. סדר הזמנים, המקומות והאירועים – ההיסטוריים-אישיים וההיסטוריים-קולקטיביים – מרובים עד כדי כך שהם בלולים אלה באלה; למה מתייחסת, למשל, הקביעה: "מאיפה שעשרים שנה מאוחר יותר?" עשרים שנה אחרי האהבה לאלישבע, או עשרים שנה אחרי מלחמת השחרור? הדובר עצמו אומר מפורשות: "מתבלבל לי קצת סדר הזמנים". ועוד: מדוע נלקח הדובר לרופא? האם משום שאביו כמעט הרג את אמו או בגלל "חלי האהבה" לאלישבע? והאם חולי זה, בשל ה"בלבול", אינו יכול להיות מיוחס גם לאהבת האם? יכול גם יכול, כפי שמסתבר מהקונטרפונקט המפתיע בבית השני למילים "אז אולי", מילים היכולות

להישמע עילגות ומבהירות עד כמה מודע זך להטרוגניות הלשונית שהוא ערשה בה שימוש (גם זה עניין שונה מ"זך המוקדם", למשל, "התאבדותית פזאת"):

והאֶהְבָּה שְׁלִי הִיְתָה גַם הִיא הַתְּאֲבֹדוּתִית פְּזֹאת
הַתְּאֲבֹדוּתִית הִיא מְלֶה גְדוּלָה עָלַי אִז אֹוֹלֵי הֶרְסִנִּית
וְאִם הִיָּה לִי סְפוּי אִז הֶרְסִתִּי אוֹתוֹ בְּמוֹ יָדִי
כְּמוֹ שֶׁרַק אֲנִי יוֹדֵעַ לְהֶרֶס וְהֵרִי אֲנִי מְמַחֶה אִז אֹוֹלֵי
דְּבָרָתִי אֶלֶיָּה אֶהְבָּה יוֹתֵר מִדִּי
וְהִיא הִיְתָה שְׁלִי רַק שְׁלֵא הִיָּה לִי מְשַׁגַּע עַל זֶה
וְאֶבְדָּתִי אוֹתָהּ פֶּרֶב דְּבָרִים
וְהוּא אֶהֱבֶה אֶת אִמִּי, אֶזוֹלָאֵי, וְאוֹלֵי רַק רְצָה לְשֹׁכֵב אֶתָּה
וְאֲנִי הַסְּפָרְתִּי אֶת זֶה כְּמוֹ צְרַעַת מִפְּנֵי אָבִי, שְׁלֵא לוֹמֵר מִפְּנֵי. (עמ' 21)

המילים "אז אולי" הפזורות לאורך הבית הראשון כולו, ובאינטנסיביות גדולה עוד יותר בבית השני (גם מפני שמצטרף אליהן הצליל *ey* של מילים רבות בסביבתן – עלי, ידי, מדי, מפני), מתחברות למלה אחת, והיא זו הנושאת את המשמעות המרה – אזולאי (רק בקריאה ניתן להבחין בהבדל בין המילים "אז אולי" ו"אזולאי"). הזיכרון כולו, תהליך ההיזכרות הנפרש לאורך הבית הראשון, מודע ולא-מודע, הוא מעין הכנה לכאב הגדול: בגידתה של האם, לא רק בגידתה כאב, אלא בעיקר בגידתה בכך. מרגע שהפך תירוץ ההיזכרות בסביבה, במקומות, באירועים ובזמנים להיזכרות מודעת בבגידת האם, הופך הדובר להיות סנטימנטלי, בלי בושה:

וּמֵאִז אֲנִי מִתְגַּעְגַּע, לֹא, מִמַּחֶה לְגַעְגוּעִים, לֹא אֶלֶיָּה,
שֶׁמְרָה כָּל כֶּךָ רַע שְׁאֲנִי מְקַנֶּה לֹא כֶּךָ לְגַמֵּר
וּבִטַח לֹא אֶל חִפְּה שֶׁל שְׁנוֹת הַמְּנֻדָּט שֶׁהִיְתָה אֶבְוֶדָה כְּכֹר אִז
וּבְעֵצֶם אֲנִי לֹא יוֹדֵעַ אֶל מֶה אֶקַּל הֵרִי זֶה טִיבָה
שֶׁל אֶהְבָּה... (שם)

המשורר מסייג, אמנם, את הגעגועים (געגועים – כן, אבל לא געגועים אל האם), אבל חוזר בו ואינו יודע במה לתלות את סיבת הגעגוע. יחד עם זאת, הגעגועים הקבועים הכרוכים בקשר בלתי ניתן להפרדה מן האהבה הם עצמם סנטימנטליים ומגביהים את "נושא" האהבה כולו: הגעגוע הוא האהבה. בשורות החותמות את השיר "בשדות אז אולי" אומר הדובר:

וְהִנֵּה קָמְתִי וּבְלִבִּי אֵין לֹא אֶהְבָּה וְלֹא רַעוּת רַק זְכֵרוֹן דְּבָרִים
וְהַעֲלִיתִי אוֹתָם בְּסֶפֶר אַחֲרֵי הַרְבֵּה מְאֹד הַסּוּסִים כְּדִי שִׁיְהִי נִזְכָּרִים

וְזֶה לֹא נוֹרָא בְּעֵצָם אַחֲרֵי שֶׁזֶה כְּבֹר נִכְתָּב, כְּבֹר קָרוּ הַמְקָרִים
וְאוֹשׁוּיָן יוֹתֵר גְּרוּעַ וְאַלֶּה רַק כְּאֲבִים
וְזֶה הִיָּה גַם אֵינְנוּ עוֹד וְרַק אֶצְלֵי נִשְׁאָר בְּחַיִּים
וְעוֹד יִהְיֶה הֵימָּיִם יָפִים, זֹאת אֲנִי מִכְּטִיחַ לָךְ, וְאוֹלֵי יָבוֹא פְּעַם
אֵיזָה הַבְּהוּב
קָטָן שֶׁל תִּקְוָה מְשֻׁדָּת אֲזוֹ אוֹלֵי יִדְלַק אֵיזָה אוֹר קָטָן
לְהָאִיר אֶת הַחֹשֶׁךְ אֲנִי לֹא יוֹדֵעַ מֵתִי. (עמ' 22-23)

המשורר עובר מניסיון לנחם את עצמו בכאבו, או בזיכרון כאבו, לניסיון לנחם את האהובה בהווה, וחוזר שוב, בסוף הבית, ברגשנות גדולה, להווה החשוך וחסר התקווה. הניסיון הממשי להתנחם מצוי במילים: "ואושוויץ יותר גרוע ואלה רק כאבים"; הנחמה אינה נובעת כאן מהעמדת הכאב האנושי, הקטן, אל מול הכאב הגדול – אושוויץ; להיפך, החסך הממשי באהבה מקבל ביטוי ממשי רק בכתיבה ובשירה. הכתיבה ההופכת את החסך לממשי – בין היתר במיזוג הפואטור-ביוגרפי של דמויות האם והאשה-האהובה זו בזו – הכתיבה מסייעת לאני-המשורר, באופן פרדוקסאלי, להתקרב למימוש המלא ביותר של אהבתו; האני-המשורר אצל זך יכול לאהוב רק את האשה שאיננה לגמרי שלו, או בניסוחו המדויק של סמואל בקט (המתייחס לאהבה של המספר הפרוסטיאני) – "אדם אוהב רק את מה שאינו קניינו השלם".

הקשר בין פרוסט לזך סביב תחושת החסך הנוגעת לאם ולאהובה מעניין על רקע דברים שאמר זך בקורס "יצירות מופת במאה העשרים", באוניברסיטת חיפה ב-1992. בהתייחסו ל"אלברטין איננה" אמר: "אלברטין לא היתה כל חייו. היא הפכה להיות כל חייו מפני שאיבד אותה". חסך האהבה, כפי שהוא מיוצג בשירתו המאוחרת של זך הוא, לטעמי, ניסיון דומה של התמודדות. השיר "הכל נשאר במשפחה" מתוך "כיוון שאני בסביבה", נפתח בתיאור זה:

אָכִי הַתְּאֵהָב בְּאֲמֵי לֹאט
כְּמִנְהַג אוֹתָם יָמִים
זֶה לֹא הִיָּה מִמִּבְּט רֵאשׁוֹן
זֶה הִיָּה בְּרַחוּב, בְּשֻׁדְרָה
זֶה הִיָּה כְּשֵׁטוּב
זֶה הִיָּה כְּשֵׁרַע
תְּחִלָּה הַתְּאֵהָב בְּשֻׁדִּים
גְּדוּלִים וְתִקְוִפִים לֹא יָכֹל
לְגַרֵעַ מֵהֶם עֵין,

כָּךְ הִגִּיעַ לְעִנְבוֹת.

רק אחר כך הותיר איזה עקבות. (עמ' 80)

המשורר אירוני ביחס להתאהבות האב באם. האהבה היתה גופנית מלכתחילה וההתעכבות על השדיים ועל העגבות איננה יכולה להיקרא בנפרד מהצורך של הבן לתאר אותם ובכך להפוך אותם לממשיים, בעיקר, משום שהוא נותר מחוץ לתמונת ההתאהבות הזו, וגם כשהוא נכנס אליה, נדמה שהוא מין תוצר לוואי שלה: "רק אחר כך הותיר איזה עקבות". בתחילה, אין הדובר מוותר על הניסיון להפר את הסדר האדיפאלי:

הייתי צופה בָּהֶם מִן הַצֵּד
הייתי צופה בָּהֶם לְבֵד
ובולש אַתְּרֵיהֶם כְּמוֹ מְרַגֵּל
בְּשִׁתִּיקָה, בְּחִשָּׁאִי, בְּסוּד
תוֹבֵעַ עוֹד וְעוֹד
וְאַחַר כֵּן זוֹחֵל וּמְסַתֵּר. (שם)

והיום, לכאורה, הוא דווקא כן מוותר:

היום אֲנִי מִחְלִיף עוֹד תְּקֵלִיט
בְּסִימְפוּנִיָּה הַבְּלִתִּי-גְמוּרָה
דוֹחָה אֶחָד לְאֶחָד אֶת יְדֵי
מִשְׁתַּמֵּט מִכָּל הַרְגָּשׁוֹת
מֵה שְׁלֹא הִפֵּף לְמַלִּים מֵת
כָּל מֵה שְׁחִי בִּי יַעֲיֵד
כְּבִיתִי אֶת נֵר הַתְּמִיד
אֲנִי מְקַפֵּל וְגוֹנֵז מִקְתָּבִים
מִשְׁתַּדֵּל לֹא לְהִסְחֵף לְמוֹסִיקָה.
רק בְּסִתּוֹ כְּשֶׁהָאִוִּיר מְצֻטָּנָן
מִתְעוֹרָר בִּי מִשְׁהוֹ שְׁזוֹכֵר
שְׁזוֹכֵר שֶׁהָיָה לֹא טוֹב
אֲבָל כְּשֶׁהָיָה, לְרֹב
הָיָה כְּמוֹ רֵיחַ שׁוֹשֵׁן רֵאשׁוֹן נִפְלָא

כְּמוֹ שֶׁד לֹוֹהֵט חֲפוּן בְּיָד
כְּמוֹ מְתִיקוֹת הַגּוֹף שֶׁעַל יָד
מִן הַרְגֵּל עַד הַשֵּׁן הַנוֹשֶׁכֶת,

גוף שֶׁלֹּם כְּמוֹ נוֹעַד לְעִשׂוֹת טוֹב
 גוף שֶׁנוֹעַד לְאַהֵב
 וְלִשְׁכַח וְאַחַר כֵּן לְהִשְׁכַּח
 וְלְהִסְכִּים גַּם לְכָךְ גַּם לְכָךְ. (עמ' 81)

כדי לוותר על אמו, נאלץ המשורר לוותר על הכל; לא רק על האהובה אלא על הרגשות, על החושים החשופים לעולם ("משתמט מכל הרגשות"), וגם על הכתיבה ("אני מקפל וגונז מכתבים/ משתדל לא להיסחף למוסיקה"). ואולם, הניסיון להפר את הסדר האדיפאלי מקבל את ממשותו דווקא בכתיבה; תחת מודעותו של הדובר לתחושת החסך שלו ולכך שלא תוכל להתמלא לעולם, חותר כל העת הרגש השואף למלאה בכל זאת, והרגש הזה הוא המוסיקה, או המוסיקליות, כלומר השירה. הדובר מדבר, אפוא, בשני קולות: האחד הוא ההיגד הגלוי המתאר את הוויתור על חיי הרגש (זה של "זך המוקדם", אם תרצו), ואילו הקול השני הוא הקול הריתימי המתנגד לו וביטויו – בחריזה הצפופה ובחזרות על מילים: מְחִלֶּיף־תְּקַלֵּט בְּסִימְפוֹנִיָּה־גְמוּרָה־מוֹסִיקָה, מְשִׁתְּמֵט־מֵת־מְקַפֵּל־גוֹנֵז־מְשִׁתְּדֵל, יְעִיד־תְּמִיד, מְצַטְנֵן־מְתַעוֹרֵר־שְׁזוֹכֵר־זוֹכֵר, כְּשֶׁהִיָּה־הִיָּה־שׁוֹשֵׁן־נִפְלָא, לֹא טוֹב־רֹב. מגמת ההשתלטות של הרגש מתחילה בהיזכרות הברגסונית הספונאטנית ("מתעורר בי משהו שזוכר...היה כמו ריח שושן ראשון נפלא"), עד שהרסן משתחרר לגמרי בתיאור האהבה המשולב של הדובר עם אשה/אהובה, אבל גם, ובעיקר, של הדובר־התינוק־הגבר עם האם, ששידה הוזכרו בבית הראשון. שכחת הגוף והישכחותו, לפיכך, היא תחושת החסך הקבועה ההופכת להיות ממשית, בכל זאת, בכתיבה.

החסך באהבה, חסך האהבה של המשורר חזק עד כדי כך שהוא משתלט עליו גם במקומות בלתי צפויים. בשיר "צ'יצ'ולינה", למשל, המופיע במחזור השירים "פאנדנגו" – מחזור בו מאמץ לעצמו המשורר דמויות שונות ולעיתים אף מדבר בקולן – מנהלת צ'יצ'ולינה (שחקנית הפורנו האיטלקיה אילונה סטאר), או אם לדייק, דיוקנה השירי של צ'יצ'ולינה, ראיון עם עיתונאי. צ'יצ'ולינה מתארת את הופעותיה הארוטיות עם הנחש ואף חושפת את רגשותיה לפני מראיינה:

בְּעֵצֶם אֲנִי סֵתֶם נְעִרָה קְטָנָה
 עִם פֶּה גְדוֹל. בְּאוֹתָהּ מְדָה הֵייתִי יְכוּלָה
 לְהִיֹּת וּמְרֵת רַק אוּ מְנַהֵלֶת בֵּית סֶפֶר:
 הֵיוּ הוֹנְגָרִיּוֹת שְׁהִיוּ. אֲבָל אֲבִי לֹא רָצָה וְאֲמִי
 אֶפְתָּה עוֹגִיֹּת מְתוֹקוֹת כְּאֵלָה
 שְׁכַל הָעוֹלָם רָצָה בִּיס. עוֹד כְּשֶׁהֵייתִי קְטָנָה. (עמ' 34)

השתעשעותו של המשורר בדמותה של צ'יצ'ולינה, אשר בקולה הוא מדבר, ניכרת כאן באופציות הקיומיות שהיו לה ושאותן איפשר לה פיה הגדול, כמו גם הרמיזה לשירו של יהודה עמיחי "אמי אפתה לי את כל העולם". ואולם, גם השתעשעות זו אינה מצליחה למנוע את הכאב הגדול של המשורר על בגידת האם, אמו שלו:

לְשֵׁאלְתֶךָ הָאֲחֵרוֹנָה: לֹא,
אֲנִי לֹא מְצַטְעֶרְת. נִתְחִי אֶת זֶה בְּחַנֵּם
לְשִׁכְנִים. אֶלְמֵלֵא הַמִּלְחָמָה
הַיִּיתִי נוֹלְדָת בְּבוֹדֶפֶשֶׁט
וְשֵׁם הֵם לֹא מְרָשִׁים:
רַק עִם קְצִינִים. (שם)

ה"טעות" הביוגרפית הנוגעת לחייה של צ'יצ'ולינה בולטת. צ'יצ'ולינה נולדה בבודפשט ב-1951 והטעות הזאת ("אלמלא המלחמה/ הייתי נולדת בבודפשט"), מעידה על השתלטות קולו של המשורר ושל הפואטו-ביוגרפיה שלו על קולה צ'יצ'ולינה; בשיר "מחזור שירים בנוסח ישן", מוזכרת "אשה", אמו של הדובר, אותה הוא מאשים כי התרועעה עם "קצינים" בעוד הוא עצמו הקשיב לנשימותיה והטיח ראשו בקיר:

אֲנִיָּה צוֹפְרֶת, אֲנִיָּה שְׁטָה
לְאֵן אַתָּה, מִלְאָךְ אַכְזָרִי?
כְּמוֹ תַעַר אֶת מְסִירָה
מְעֲלִי אֶת כָּל הַיָּקָר לִי.
גְּלִים תְּכָלִים, גְּלִים יָפִים,
כְּבֵר הַשּׁוּוֹ אֶתְכֶם לְגִלְגָּלִים
וּמָה שְׁקָרָה בְּבִטָּן אוֹתָהּ אֲנִיָּה
שׁוּם שְׁקָר לֹא יַעֲלִים.
קְצִינִים בְּמַדִּים חֲגִיגִיִּים
הַגִּיחוּ בְּלִילָה אֶפֶל,
הָאִשָּׁה הַיְפָה הִלְכָה אִתָּם,
הַחִיָּה נִשְׁאַרָה בְּצֵל.
הַיֵּלֶד הַקָּשִׁיב לְכָל נְשִׁימָה
וְכָל נְשִׁימָה נְשָׁמָה רַע
וְהִטִּיחַ רֹאשׁוֹ בְּקִיר הַקְּרוּב
וְהִקִּיר כְּמוֹבָן לֹא נִבְקַע. (עמ' 184-185)

הקצינים המגיחים מן הלילה האפל, אלה שאיתם הולכת האשה, הם הקצינים המגיחים באופן בלתי צפוי מהביוגרפיה של המשורר וחודרים אל תוך חייה של צ'צ'ולינה. המשורר אינו יכול לברוח מכאב הבגידה המקיים את האהבה, המקיים את החסך, ואלה הופכים לממשיים בכתיבה. האוניה מתוארת כסכין מפרידה בין הדובר ואמו והיא איננה מטאפורית: היא מציינת את המרחב הפיזי בו מתרחשת בגידת האם. דבר דומה קורה בשיר אחר של זך, "בלי שם", השיר הפותח את השער הראשון ב"אנטי־מחיקון":

עיר יָפָה, נְגוּעָה, כְּפָצַע
בְּהֶרֶת אֹרַח עַל פְּנֵי הַמַּיִם. כְּנִיסַת הַמְשַׁחֲתָה,
תָּמִיד הִיא מְשַׁחֲתָה. כְּסָפִין מְנַתְחִים אֶלְגֵּנְטִית.

כֶּךָ מְרַחֲקִים אֶת הַחַי מִן הַבֶּשֶׂר הַצָּפוּד, הַקֶּשֶׁה,
אֶת בֶּשֶׂר הָאֵם מְגוּפַת לֵד חָרוּף בְּמַכּוֹנִית שְׂרוּפָה.
הַשְּׂעָה הַיְתֵה קֶשֶׁה? הִיא תָּמִיד קֶשֶׁה. (עמ' 9)

הבית הראשון מתאר את כניסת המשחתת לנמל בעיר חיפה בדימוי – "כסכין מנתחים אלגנטית", ובבית השני נראה כי הדובר חש שעליו לדייק עוד יותר בתיאור כניסת המשחתת: הוא מניח שכבה מטאפורית נוספת, המתארת הפרדת בשר־האם מבשר בנה. נדמה כאילו מדובר במטאפורה ולא כך הוא. בבתיים האחרונים בשיר מתאר הדובר את ניסיונות ההתקרבות שלו אל אמו, ניסיונות שאינם צולחים:

רְאוּ זֶה פְּלֹא: תְּמוּנָה רְחוּקָה.
אֲנִי רוֹאֶה אִשָּׁה בְּמַטְבְּחָה כְּמוֹ מַכְרָה
וַיֵּשׁ לִי הַרְגָּשָׁה שֶׁהִיא קְרוּבָה
וְרְחוּקָה פְּתֹאוֹם. וְחֵם וְקָר. עֲצָרִי! עֲצָרִי!
אֲנִי הוּא הַדּוֹפֵק בְּפֶתַח, זֶה אֲנִי,
אֲמַרְי לִי לְפַחֹת אֶת שְׁמֵךְ, אֶת שְׁמִי.

לֹא, הִיא לֹא תֹאמֶר, הִיא עֲסוּקָה.
זֶה דְרָךְ הַחֵלוֹם לֹא לְדַבֵּר,
הַכֹּל סְמָלִים, פְּתָרוֹן וְאֵין פּוֹתֵר.

אמרי לי לפחות מלה.
 אמרי בפנות טוב? יש מנוחה?
 האם הוקל לך שם? כבר אין כאב?

הקול נחלש, נשבר כמו איזה כלי
 ואיזה הד רחוק חוזר אמרי, אמרי
 ואין מלה, קר המלים שלי.

עיר פצועה, קרועה, צרועה,
 עיר יפה, גם את שותקת?
 גם לך אין מה לומר?

הבעיה הייתה של אהבה.
 על כל השאר נתן היה להתגבר. (עמ' 11)

בבתים הללו מנסה הבן ליצור קשר עם אמו, פיזי ואחר כך רגשי, ואולם היא אינה נענית לו, גם לא בחלום. המילים "הקול נחלש, נשבר כמו איזה כלי" מתייחסות לקולו הנשבר של הבן, אך לא רק לקולו, גם לגופו, לכולו – תיאור השבירה של ה"כלי" הוא פיזי. לכן ההפרדה האכזרית בין בשר האם החיה ובין גופת בנה המת בתחילת השיר איננה מטאפורה לכניסת המשחיתה לנמל, אלא להיפך, כניסת הנמל למשחיתה היא מטאפורה להפרדת האם מבנה, ממש כפי שקורה ב"מחזור שירים בנוסח ישן" – "כמו תער את מסירה (האוניה)/ מעלי את כל היקר לי".

כדאי לחזור ולקרוא בשירתו המאוחרת של זך ולהיווכח שגם זך יכול לכתוב שירה נפלאה אחרי "זך".

שאל אלוש

חיי נישואין

כָּרַךְ אֶת רְעִי מִפִּי הַבְּרִק
וְאֶת נִשְׁמָתָם אָכֹלֶת הַמְּכָאוֹב
יִוְרְדֵי מְרַכְבָּה בְּקִרְוֹן שֶׁל נִגְה
יִוְרְשֵׁי גֵיהֲנוֹם בְּמַסַּע אֱלֹאֲסָדִי
הִמָּה רָאוּ מַעֲשֵׂי הַשֵּׁם
וְנִפְלְאוֹתָיו בַּמְצוּלָה

כְּמוֹ שֶׁד אֶל הַחֹדֶר עֲפַתִּי
כֹּל מִי שֶׁהָיָה בּוֹ אֶפְפַּתִּי
מִי שֶׁהִבִּיט בִּי הִתְעוֹרַר
מִי שֶׁהִקְשִׁיב לִי הִפְפֹּךְ חֲרָשׁ
מִי שֶׁנִּגַּע בִּי הָיָה לְמֵאֲכֹלֶת אֵשׁ:

הַשֵּׁמֶשׁ נִמְהָלֶת בְּדָם, אֲנַחְנוּ
נִמְהָלְנוּ בְּדֶשָׁא לֹא רָצִיתָ שִׁידְעוּ
אֲחֵר כִּף כָּלָם יָדְעוּ
וְאָכְלְנוּ מֵאוֹתָהּ צִלְחַת:

הַגְּבִינָה בַּמְקַרֵּר לְדִירָה
אֲרַבְעָה כּוּוּנֵי אוֹיֵר
שִׁימִי יָבוֹא בְּיוֹם רֵאשׁוֹן
כְּדִי לְתַקֵּן אֶת הַטִּיחַ בַּמְטָבַח
טְרִילִילִי טְרִילִילִי:

אֵף מִי יִבְאָר אֶת הָרַע
הַצִּפּוֹן בְּעֵצָם הָרַע
לְפַקוּדַת בַּעַל הַבַּיִת?

בְּאֶצְבְּעוֹתֶיהָ הַדְּקוֹת בּוֹצֵעַת
לְחֵם שֶׁנִּקְנָה לְפָנַי שְׂבוּעַ

וְרֹאשָׁהּ מִפְּנֵה אֶל הַיָּרֵחַ
 שְׂאֲרָאָה אֶת שְׂרִטוּטֵי פְּנֵיהָ
 אֵיךְ הוֹמָה הַלֵּב עֲמַק בְּגוּף
 וְהִנְשָׂמָה בַּחֲגוּרֶיהָ
 עֵת הַפֶּה מְלֵא בְּפִרוּרֵי
 לֶחֶם שֶׁנִּקְנָה לִפְנֵי שְׂבוּעַ:

אָךְ מִי יִדְרֹשׁ אֶל הָרֵעַ
 הַמוֹבְלָע בְּפַעַל הָרֵעַ
 לִפְקוּדַת בַּעַל הַבַּיִת?

עוֹלָם זֶה אֵינוֹ אֵלָּא אֲשֶׁלְיָהּ
 אֲנִי עוֹצֵם אֶת עֵינַי
 שִׁיר זֶה הוּא רַק חֵלוֹם
 הַלְוָאֵי וְאֶתְעוֹר

הַלְוָאֵי וְאֶתְעוֹר
 יוֹם אֶחָד אֶחָתֶךָ אֶת וְרִידֵי וְאֶתְעוֹרֶר

אָךְ מִי יִנְסֶה אֶל הָרֵעַ
 הַחֲתוּם בְּתֹאֵר הָרֵעַ
 לִפְקוּדַת בַּעַל הַבַּיִת?

הָאֶהְבָּה שְׁלִי כְמוֹ פֶּרֶד
 בְּשֶׁלֶג הַמְרַפֵּשׁ בּוֹטֵשֵׁת
 עֵת בַּחֲלוֹן שֶׁלֶךְ הַחֹשֶׁף
 פְּרוֹשׁ כְּמִין וִילּוֹן שֶׁל כַּחַשׁ

אֶת לֹא בְּבֵית אוֹ עַם גְּבֵר
 אֶת לֹא בְּבֵית אוֹ אוֹהֶבֶת
 אֲנִי עוֹמֵד בַּחוּץ בְּשֶׁלֶג
 וְהִקְנָאָה אוֹתִי הוֹרְגָת

זֶה כְּבָר קוֹרֶה לִי פְעֻמִּים
 כְּמַעַט קָפְאוּ לִי הָרְגָלִים! :

אָךְ מִי יַחְתֵּר אֶל הָרֵעַ
 הַמְגֻלָּם בְּמִשְׁאֵי הָרֵעַ
 לִפְקוּדַת בַּעַל הַבַּיִת?

יֵלֶךְ הַלֹּךְ וּבָכָה נוֹשָׂא מִשָּׁךְ הַזֶּרַע
בוֹ יָבוֹא בְדַמְעוֹת נוֹשָׂא אֲלֵמוֹתָיו

בֵּין קִדְרוֹת לִוְחָשׁוֹת הַתְּפִלָּתִי אֶל אֲדוֹנָי
הַשׁוֹחֵט אֶת הַבְּכוֹר וְנוֹדַע שְׂלֵא הָרֵאָהוּ

עַתָּה מָה שֶׁנִּרְאָה בְּצֶל כְּמוֹ זָקֵפָה עֲצוּמָה
הִיָּה בְּעֵצָם רַק צְלָלִית שֶׁל עֲדֻשֶׁת מְצֻלָּה

וּמִכִּיּוֹן שֶׁמֵּהִמְרָאָה הַגְּדוּלָּה נִשְׁקָף אִשֶּׁר מִפְּלֶג כָּל כּוֹף
מֵאֲלֵיו מוֹכֵן שֶׁבְּצֶד שְׁלָנוּ רְאִינוּ סֶכֶל שְׁאִין דּוּמָה לוֹ

הַלֹּרֵאִי וְאֶתְעוֹר

הַמְּנוּרָה הַצְּהֵבָה הַכְּבֵדָה
דְּבֵשׁ מְתוֹק הַגִּירָה

וְגַם עֵינֵינוּ הַלְּבָנוֹת הַצְּהֵיבוּ
כְּמוֹ עֵינֵי אַחֵי יוֹסֵף בְּצִיּוֹר שֶׁל אָמִיל נוֹלְדָה

עַתָּה נִתְעַלֵּם אוֹר הַנְּאֻצֵּל
וּפִיךָ הִסְרִיתָ מִבְּצֵל

וּמִכָּל הַטְּרִילֵי וְהַטְּרִילֵי
נוֹתְרוּ רַק הַחִירִיקִים

.....

אֵךְ מִי יִזְקַק אֶת הָרַע
הַנִּצְרָף בְּסִיגֵי הָרַע
לְפַקוּדַת בְּעַל הַבַּיִת?

יִוָּרְדֵי דּוּמָה בְּאֲנִיּוֹת שֶׁל אֵשׁ
עוֹשֵׂי מְלֹאכָה בְּאֵשׁ שְׁתַּרְהַ עַל אֵשׁ
הֵם יִסְפְּרוּ נִפְלְאוֹת אֲדוֹן אֵשׁ
הַמְּעַבִּירֵי בְכוֹרָנוּ בְּאֵשׁ
וְיֵאֱמַר וַיַּעֲמֵד רוּחַ סְעָרָה
תְּרוּמָם גָּלְיוֹ

ורד ריבקין

שישה שירים

בהמה

אלו גדי קשורות
היה עורי חותך בחבל.
רק קולי יכול להיות רך
אך אין בו די.

אני יודעת נפש בהמתי:
רוגזת על מולידתה.
בחוץ עלתה השמש
אחרי ליל אין-אונים ארץ.

אני יודעת נפש בעלי:
אם חשב שבחוץ מחכים אוהביו
לא ידע שאוהביו היחידים
הם אני.

נטועה

אני נטועה במקומי,
דבר לא נשאר לידי.

מה שקורה ומה שאיננו קורה
כשתי צלחות על שלחן;
לא חגיגית אשב להרגיש.

בבית השלישי תש כחי מלכרח
ואני קמה בפראות:
הרחמים שהשאירו את צלחתי נקיה,
טפחו בדל סיגריה –
עדות לאורח.

שקר שהים יטביע

הפחד לבזבז את המים שאף פעם
אינם מסתירים את הים;
הפחד לצאת לא יפה את ביתי.
אם יגנב אותו הים הגדול
גם מערבולת לא תזכר
להקים סופה.

אין סופה שתסתיר את שקרי.
אין שקר שהים יטביע
או ישטרף כמליחות מצלי.

שעון

היום הזה ערירי;
המחלה בו מתוקה.
השעון שותה מייני
ונרדם אל מול הגן המתרוקן.
כל שעה בה אשכב לישן, לא עיפה,
תחסיר מהשפיות מנת רגע אחת.
המזרן צועק עלי שכבי.

לא צעקות ולא לחישות מוסיפות
להצהרות שעולי, לבדן הן עומדות
כמחוגים שאבדו את אפם.

גזירה שווה

אֶלְחֵשׁ לְרוּחַ :
חֶלְקֵי לְעוֹלָם הַזֶּה.
לְחִישָׁתָהּ חֲזָרָה :
שְׁמִיטַת חוֹבוֹתַי בְּעוֹלָם הַבָּא.

חֲסָרֵי מִשְׁקָל
עוֹלָם הַזֶּה וְעוֹלָם הַבָּא ;
מְשֻׁרְתִים שְׁפִטוּרֵיהֶם קַרְבִּים.

אֶסְתַּגֵּר כְּלַחֲשֵׁה ;
הָעוֹלָם הוּא נוֹצָה בְּמַעוֹפָה.

אֵט אֵט נֶעֱקֵב אַחֲרֶיהָ
הָרוּחַ וְאֲנִי
וְנִצָּחַק לְתַמִּימוּתָהּ.

כוח זרועו

הָעוֹלָם הוּא בְּגָדֵי.
אִם אֶתְפָּשׂט מִמֶּנּוּ
יִחְטְפוּהוּ הַתְּאֹוֹת.

לֹא, הָעוֹלָם הוּא הַקָּר ;
בְּחֶסֶר אוֹנִים לְבִשְׁתִּי אוֹתוֹ
לְהִתְחַמֵּם. יוֹם אֶחָד נְטִיתִי אֵלָיו
וּבְפָחוֹת מִיוֹם אֵעֵלֵם.

בְּכַח זְרוּעוֹ נוֹתַרְתִּי לְבוֹשָׁה,
בְּכַח זְרוּעֵי וְתַר וְהִיָּה לְאֵלֵם.

גדעון עשת

עלייתם ונפילתם של בכירי האוצר

מעשייה מהימים ההם. מדי חצי שנה עלו מנהלי חברת החשמל למשרד האוצר בירושלים כדי להגיש את הבקשה להעלאת מחיר החשמל. יום אחד, כשהגיעו למשרד, גילו מולם פקיד חדש, יעקב ארנון שמו, אשר לא מכבר היגר מהולנד לישראל והתמנה למחזיק תיק החשמל באגף התקציבים.

מנהלי חברת החשמל הציגו לפניו את בקשתם. ארנון, שקט ומחויך, האזין ואף רשם מדי פעם ביומנו הערות בעקבות דברים שנאמרו. כשסיימו להציג את

בקשתם, שאל ארנון את מנהלי החברה: "מהן ההוצאות השוליות שלכם?" מנהלי החברה לא ידעו שבחברה המייצרת חשמל יש "הוצאות שוליות". הם הבינו בקווים, בטורבינות, שמעו גם על דלק ועל שאלטר, אבל מעולם לא נתקלו, במהלך הייצור והחלוקה של החשמל, באותן "הוצאות שוליות". כך הגיבו-השיבו לדוקטור לכלכלה, יעקב ארנון, מאגף התקציבים.

ארנון, כך ממשיכה ומספרת המעשייה, אמר להם: "עד שלא תציגו את ההוצאות השוליות אי אפשר יהיה לדון בבקשה להעלאת מחיר החשמל." נבוכים ועצבנים חזרו מנהלי החברה לחיפה.

סופו של סיפור הוא שחברת חשמל חיפשה ומצאה כלכלן – אדם המכיר את שפת הסתר של הכלכלנים, ויודע הוצאות שוליות מהן. הוא שירבט על הנייר מספרים שונים ומשונים ואלה שוגרו במעלה ההר לירושלים, והעלייה במחיר החשמל אושרה.

הלקח נלמד: במשרד האוצר בירושלים יושבים אנשים שמדברים בשפה ייחודית. אם לומדים את השפה, ולימים גם את האידיאולוגיה, משיגים את התנאי ההכרחי להצלחה כלכלית. כך זה עבד במשטר שנהג בישראל ב-30 השנים הראשונות לקיומה.

המלחמות של 1967 ו-1973, כמו גם ההגנה הצבאית (אספקת נשק) והכלכלית (סיוע כספי) שארצות הברית נתנה לישראל, סילקו את הצורך בשיטה הבולשביקית-למחצה שנהגה בישראל. על פי שיטה זו, היתה הממשלה מעורבת בכל עסק שנכונה בארץ והעסיק יותר מחמישה עובדים. איך ידעה הממשלה מה לעשות בכלכלה? משרד האוצר.

***

משרד האוצר הוקם מתחילה כיחידת עלית מקצועית. מאמצע שנות החמישים של המאה הקודמת, הצטרף אליו גם בנק ישראל. באותם ימים, כל בוגר אוניברסיטה חיפש את מקומו בסקטור הציבורי, ובוגרי כלכלה – באחת משתי יחידות עלית אלה. ובתוך משרד האוצר, האליטה של האליטה התרכזה באגף התקציבים.

אילו נכתב המאמר הזה לפני עשור, אפשר היה לתאר את גלגולי האליטה לצמרת העסקית של המגזר הפרטי בישראל. היום נותרו רק כמה שאריות מאחד המהלכים הסוציולוגיים המשמעותיים ביותר שהתחוללו בחברה הישראלית. מה שיסופר כאן הוא עלייתה ונפילתה של האליטה הזו. כן, נפילתה, אף שרבים עדיין אינם רואים את הנפילה הדרמתית ב"ערכם השולי" של פקידי האוצר.

לפני עשור ושניים כמעט כל מנהלי הבנקים היו אנשי אוצר לשעבר. גיורא גזית, עמנואל שרון ועמרים סיון, למשל, הגיעו מהאוצר לבנק הפועלים, גדעון להב ואריה מינטקביץ הגיעו משם לדיסקונט וכו'. היום נשארו רק מעטים כאלה: אלי יונס (חשב כללי לשעבר) החליף לפני כשלוש שנים בניהול "המזרחי" את ויקטור מדינה (לשעבר מנהל המחלקה המוניטרית בבנק ישראל ומנכ"ל האוצר). שי טלמון (לשעבר חשב כללי) היה משנה למנכ"ל בנק הפועלים ועבר בראשית השנה לניהול חברת כלל. ואיך אפשר בלי להזכיר את הצמד-חמד, היושב עד היום בבנק לאומי: איתן רף (לשעבר חשב כללי של האוצר) וגליה מאור (לשעבר מפקחת על הבנקים בבנק ישראל). הבנקים לא היו הזירה היחידה. ניהול התאגידים הגדולים במשק התחלק בין האליטה הכלכלית-ציבורית לגנרלים בדימוס.

הנה הביטוי לנפילתה של האליטה: איפה נמצאים היום יעקב ליפשיץ, שמואל סלביץ, בן ציון זילברפרב, שלום זינגר, יוסי בכר, אורי יוגב, אוהד מראני, דוד מילגרום, רן קרול, אבי בן בסט ואחרים? דומה כי רוב הקוראים כבר אינם מזהים את השמות הללו. כולם היו בעבר מנהלים כלליים של משרד האוצר וממונים על התקציבים. היום הם עובדים בתחום הכלכלי ולבטח עושים כל מיני דברים טובים ומועילים, אבל מעמדם כבר אינו דומה למעמדם של עמרים סיון, או גיורא גזית. הם כבר לא "מנהלים את המדינה", או מוטב, אין הם מחזיקים בידיהם את ניהול התאגידים הגדולים. אלמוניותם היא הביטוי המובהק לירידת ערכה של אליטת האוצר בכלכלה המופרטת של מדינת ישראל.

***

מה קרה כאן? איך קרה שהאליטה של יוצאי האוצר היתה בעלת עוצמה רבה כל-כך לפני עשרים שנה, ומדוע היא הולכת היום לאיבוד?

כאמור, האליטה של האוצר נבנתה על יסודות האטטיזם הכלכלי של ישראל הצעירה. המשטר הכלכלי הריכוזי היה המשך ל"מוסדות הלאומיים" (הסתדרות העובדים והסוכנות היהודית), שפעלו ב"יישוב" היהודי בתקופת המנדט הבריטי, וניזון מההשקפות הכמו-בולשביקיות שרווחו בציבור היהודי בארץ ובהנהגתו. השפעות אלה קיבלו חיזוק בעקבות עליית המשטרים הסוציאלי-דמוקרטיים במערב אירופה אחרי מלחמת העולם השנייה. אלה ינקו את תפישת הריכוזיות הכלכלית מהתורה הקיינסיאנית! שניתחה את האבטלה לאחר מלחמת העולם הראשונה. קיינס הראה כי משטר קפיטליסטי איננו משטר יציב, וללא מעורבות ממשלתית, יכולה האבטלה להימשך שנים ארוכות. בכך סיפק כלכלן מובהק של הימין הצדקה נוספת לריכוזיות הכלכלה מ"שמאל" במערב אירופה, ובעקבות מערב אירופה גם בישראל.

הקרקע הפוליטית באירופה היתה גורם מסייע. האיום הסובייטי נתפש שם לא רק כעניין צבאי. למנהיגי המערב היה ברור כי לשיטה הכלכלית הסובייטית יש תמיכה נרחבת, במיוחד בארצות בהן פעלו מפלגות קומוניסטיות גדולות (צרפת ואיטליה), ובמדינות שבהן היה במפלגה הסוציאלי-דמוקרטית השלטת אגף שמאלי מיליטנטי (בריטניה היא הדוגמה הקלאסית אבל גם מערב-גרמניה היתה במצב דומה). כך חברו גם ה"מדע" הקיינסיאני, גם צרכי ההתאוששות מהמלחמה וגם האיום הסובייטי להקמת משטרים שבהם מילאה הממשלה תפקיד מרכזי בחיי הכלכלה.

בישראל של אותן שנים לא היה ימין כלכלי של ממש. אמנם מפלגת "הציונים הכלליים" החזיקה בהשקפות ימניות במובן הכלכלי-חברתי, אבל היא היתה גורם שולי. כאשר התמזגה מפלגה זו עם תנועת החירות בהנהגת מנחם בגין, השתלט בגין על סדר היום הכלכלי שלה, גם כאשר הגיעה המפלגה הזאת לשלטון ב-1977. בגין תמך במה שלימים נקרא פופוליזם כלכלי – המשך של מעורבות ממשלתית בוטה בעיקר בתחומי הרווחה החברתית – ובכך מנע למעשה את צמיחתה של אלטרנטיבה ימנית מובהקת לאידיאולוגיה הצנטרליסטית השלטת. האלטרנטיבה הימנית הזאת נבנתה, עקב בצד אגודל, באגף התקציבים באוצר.

1 על שמו של ג'ון מיינרד קיינס, כלכלן בריטי שכתב ופעל מאמצע שנות העשרים עד אחרי מלחמת העולם השנייה.

***

כיום יש הסכמה כי מי שתרום יותר מכל לתפנית האידיאולוגית היה פרופ' דן פטינקין. הפרופסור האמריקאי הצעיר והמוערך הוזמן בשנות החמישים של המאה הקודמת לנהל באוניברסיטה העברית (אז היה זה המוסד החשוב היחיד בתחום זה) את המחלקה לכלכלה. פטינקין, בעל יכולת אינטלקטואלית מרשימה, העביר את ה"כלכלה החופשית" מאזוטריה אידיאולוגית לליבת תכנית הלימודים בכלכלה.

"ילדי פטינקין" היה התואר שהוצמד לימים לפקידי האוצר. פטינקין עצמו, לבטח בהשוואה לשורה ארוכה של תלמידיו שצמחו והיו לפרופסורים – ברקאי, מיכאלי, ברוננו, בן פורת, לויתן ועוד – לא היה מעורב בניהול ובייעוץ למדיניות ציבורית. אבל הכל הבינו כי בתלמודו האוניברסיטאי השפיע עמוקות על הליכי החשיבה אצל דורות של כלכלנים.

כאמור, במשטר הריכוזי של אותם ימים הלכו הטובים בכלכלנים לאגף התקציבים ולבנק ישראל. אך טבעי היה שכאשר סיים הממונה על התקציבים את תפקידו, קפץ המגור העסקי על המציאה. הרי מדובר היה באדם בעל יכולת מקצועית עדיפה על פני מי שלא עבד פרק זמן כבכיר במשרד האוצר. מובן שהיתה לו² גם היכרות אינטימית עם כל מה ומי שצריך היה להכיר. תמיד היה – ויש – לביזנס הישראלי משהו שצריך לקבל מהממשלה.

התהליך הזה הגיע לשיאו על רקע התערערות היציבות הכלכלית בראשית שנות השמונים. מדיניות מופקרת בניהול הכלכלה יצרה משברונים שהלכו והתעצמו עד שב-1986 התעשתה הממשלה והפעילה תכנית ייצוב. בתכנית זו – פטינקינאית עד לשד עצמותיה – היו שני יסודות: האחד, צמצום משמעותי בריכוזיות הכלכלית ובתפקיד הממשלה כיעד אסטרטגי; והשני, ריכוזיות בשורה של מהלכים טקטיים לטווח קצר. המפורסם שבהם היה הפיקוח הטוטאלי על המחירים.

מאז אותם ימים מחויבים אנשי האוצר למדיניות שמטרתה הרס הצנטרליזם הכלכלי הישראלי. לא היתה זו רק אופנה ישראלית. בעקבות משבר האנגריה, אחרי מלחמת 1973, גם מדינות מערב אירופה החלו לצעוד בכיוון זה. כשהתמוטט המשטר הסובייטי בסוף שנות השמונים, לא רק שנעלם האיום הצבאי (האמיתי או המדומה) על מערב-אירופה, אלא התברר גם שהשיטה הזאת היתה כישלון כלכלי קולוסאלי.

כך הוסר הרסן מעל הקפיטליזם החזירי. לפעמים גם לשמעון פרס יש ביטויים מוצלחים.

2 עד היום לא זכתה אשה לכהן בתפקיד מנכ"ל האוצר, חשב כללי או ממונה על התקציבים.

***

מאז שנות התשעים, עסוקים אנשי משרד האוצר בבניית הקפיטליזם הישראלי על פי משנת הימין הסדורה. ואולם, המשטר אותו הם עמלים לבנות נושא בחובו מנגנון להשמדת סוכניו. אם מצליחים לחסל את כוחה הכלכלי של הממשלה, הרי התפקיד שנתור לכלכלני המדינה מצטמצם בהתמדה. באופן מודע לחלוטין, ומתוך אמונה לוחטת באידיאולוגיה וב"מדעיות" הכלכלה החופשית, בנה משרד האוצר את הכלים שהביאו לאובדן כוחו.

מתחילה, הגיב הסקטור העסקי הפרטי בהכרת תודה על החופש הכלכלי שניתן לחזקים בקרבו. כאמור, בוגרי האוצר מצאו מקומות עבודה במגזר הפרטי. כאמור, כמעט כל המפקחים על הבנקים עברו לבנקים מסחריים. כאמור, פקידי האוצר בדימוס הוצנחו לצמרת התאגידים. אלא שמהר מאוד התברר כי הכשרה במשרד האוצר, אם מתעלמים מכישורים אישיים של נושאי תפקידים, כבר איננה מה שהיתה.

***

ובכל זאת, הדברים אינם פשוטים כל-כך. נכון, ראשי האוצר הובילו שורה של מהלכים להפרטה של תאגידים ציבוריים, לצמצום פעילות הממשלה ולמיקור חוץ של פעילויות ציבוריות. ואולם, החלופה לפעילות הציבורית הישירה היא – גם כלכלני ימין הגונים יודו בכך – פיקוח ציבורי. זה נכון במיוחד כאשר אין תחרות של ממש בין יצרנים פרטיים. בהעדר תחרות ממשית יש עלילה למעורבות ממשלתית גם על פי השקפתם של מקצת הכלכלנים אשר למדו ולימדו באוניברסיטת שיקגו – מעוז האידיאולוגיה הימנית.

יתר על כן, בישראל, גם בגלל גודלה, יש אולי מראית-עין של תחרות אבל אין תחרות אמיתית. ראו איך מחירי העיתונים עולים בעת ובעונה אחת. ראו איך חברות הסולר מעלות מחירים בפערי זמן קצרים. מכאן הצורך במערכת פיקוח ציבורי – רגולציה בלשון הכלכלנים. אלא שזו מעוררת התנגדות במגזר העסקי הפרטי. המאבק, בסתיו האחרון, על העמלות שגובים הבנקים המסחריים הוא דוגמה בולטת, ולא יחידה, להאטה של המגמה.

צורכי הפיקוח הציבורי יוצרים מצב שבו גדל החיכוך בין פקידי המדינה לבין אילי ההון. חשב כללי (ירון זליכה), שאינו מתיר התדיינות על מכרזים, אחרי שאלה נסגרו כבר על פי חוק, נתפס כמי שמקשה על המגזר העסקי. ממונה על שוק ההון באוצר (ידין ענתבי) הקונס תאגידים פיננסיים על הטעיית ציבור החוסכים הוא בבחינת מזיק. מכאן זעקתם של אנשי העסקים בישראל נגד אנשי האוצר ובנק ישראל: הגיעה העת לדה-רגולציה, הם אומרים; אחרי שחיסלנו את הממשלה כיצרן או כספק של מוצרים או שירותים ציבוריים, צריך להסיר גם את הפיקוח הציבורי בכללותו.

יואב רוזן

קצין העיר וקצין הכפר

בסדק צריך להציץ כדי להביץ. מי הוא מי. ובטלוויזיה מספרים, צדפות לא נותנות פנינים לפני שנכנס הדבר הזה, הזר. הפריה מלאכותית. הוא נכנס לרכב, אומר בוקר טוב יוני, וישר מתחילים. אומר לי למה השרוולים לא מקופלים מעל המרפק. לא זזים עד שהשרוולים מקופלים מעל המרפק. שריונר טמבל, נהיה לי נגד משמעת. על הגילוח הוא אף פעם לא מעיר, יודע שיצטרך להשיג נהג אחר, ושנינו יודעים שקשה. כולם מופרעים, דאונירם, משחקים אותה קשוחים. אני מכיר אותם, ליצינים. אני אולי אצטרך להיכנס לאיזה עשרים-ושמונה בפנים על תקיפת קצין, אבל הוא יצטרך למצוא מישהו אחר, ואנחנו כבר התרגלנו שנינו. אז עם הגילוח הוא לא מתעסק. אני יש לי טאקט. יודע שאם יש יום מיוחד, שמגיע איזה נספח אמריקאי מוושנינגטון, שנוסעים לביקור רשמי, אז אני מגיע מתוקתק טיפ טופ, כמו הבן הבכור שאף פעם לא היה לקמצ"ר.

כל בוקר אני מגיע לאסוף את השמוק, ואשתו, שהיא די חתיכה אבל קצת זקנה כבר, מנסה להיות נחמדה אלי, לא משתדלת, רק מנסה קצת. היא עושה את זה לכולם, כדי להשוויץ במה שיש לה. ביום שהם מתגרשים, הוא זורק אותה מכל המדרגות, בדוק. מרוקן לה את הסיליקון מהשדיים ומוכר בשוק השחור.

הוא לא מדבר עליה הרבה. הוא אוהב לדבר פוליטיקה וערכים. בטח ירוץ לכנסת אחרי שיווריד מדים. זין, אני זה שצריך להוריד מדים. אז הוא אומר לי, יוני, אתה כולה לשלוש שנים, אני כבר כמעט שלושים. מסתלבט עלי, המניאק. אבל ביום שאני מקבל סמל, הוא מסדר אותי בהקצאה של השמירות ואני יותר לא נוגע ב-M16. מלה של תת-אלוף.

כשאנחנו נכנסים ללשכה, ענת הרל"שית תמיד כבר שם. חושבת שהיא משהו בגלל הארון, שותה שוקו שהיא עושה לעצמה מאבקה במטבחון של הלשכה. בלשכה לא מכינים יותר קפה למפקד – מכינים קפה לעצמך אבל גם למפקד. אומרת לו בוקר טוב מנומס כזה. השרלילה, לא הרל"שית, אני קורא

לה. כל הזמן מזיינת בשכל איזה מדהים שאולי, איזה מדהים הוא. לא קולטת שהוא לא משתיך עליה ממטר.

שבת אחת באה לי אמא שלי, אומרת יוני, אתה יודע אתה משתחרר עוד מעט. אני אומר לה, איך נפל לך על הראש עוד מעט? קצת פסיכית, שנה וחצי לא זמן. קראה לאבא שלי, בא, אמר, יוני, אתה יודע שתמיד נתנו לך מה שיכולנו. חשבתי הם באים להגיד תיכף שמישהו הולך למות. אמרתי, מה זה הדיבורים האלה בשבת בבוקר. אמרו לי, תברוק אפשרויות של תקופה בקבע. חטפתי ג'ננה. מה קבע? ואז אלה אומרים לי, זה משכורת קבע, זה טוב, זה בטוח, אולי תצא לקצונה, תעשה משהו נחמד בצבא, קריירה. זה ביטוח חיים. הצבא זה ביטחון. אתה לא צריך לדאוג, דואגים לך. יש תנאים.

איזה דואגים לך, אני אומר לשני הליצנים, איזה תנאים, כולם נרקבים שמה, כל הנשמה. אמרתי להם שאין דבר כזה, אני מעוד חודשיים כבר לא עושה שמירות, מלה של תת-אלוף בצה"ל. כבר הם הוציאו אותי מהדיבורים האלה. וכזה קטן.

ואז יום אחרי אנחנו נוסעים לפיקוד דרום – בני זונות החיל-אוויר האלה, לא סידרו לו טיסה ואני הייתי צריך להיטחן על הקילומטראז' – והוא מספר שהוא ועוד חבר, שהיו בגילי, הסתננו מעבר לגבול הירדני והגיעו לסלע האדום בפטרה. אומר זה היה הרפתקה, כמעט נתפסנו, היינו הולכים לקלבוש. פעם זה לא כמו היום, לא היה שלום. איזה טמבל, אני חושב לעצמי, אני לא הייתי הולך בשביל לראות אבן. אחרי שער הנגב הוא שואל אותי, יוני, מה עם חברה, חברה יש עכשיו. נראה לי הוא עושה את זה כמו חזרה גנרלית לבן שלו הנושך הפחדן. נראה לי זה משתיך במכנסיים כל פעם שהוא רואה מישהו חדש מופיע בבית. בטח שואל את עצמו איך יצא לו ילד כזה. ועוד פעם הוא מתחיל עם פטרה, ואני לא מקשיב.

בערב, כשאני מוריד אותו בבית, הוא אומר לי, אל תבוא מחר בזמן. תגיע בעשר. אז אני חוזר הביתה, הולך עם אסי, חבר שלי שאבא שלו שופט צבאי במילואים ומזיין ערבים בקלבוש, לסרט החדש של ויל סמית, ויש לנו הנחה בגלל החוגר. בלילה קשה לי להירדם. את זה אני הכי שונא, דווקא כשיש זמן לישון כמו בנאדם, עומד לי ואני מכסה את הראש בשמיכה.

בעשרה לעשר אני בכניסה לבית שלו, מכבה מנוע, מההרגל. כל הרחוב ריק ממכוניות, כי כולם נסעו לצבא על הבוקר, ואין גרגר על הכביש. בשמש הזאת, לא של מוקדם בבוקר, הבית נראה עוד יותר לבן. עשר ושש דקות בשעון של הדייטהסטו, המניאק עוד לא בחוץ. עכשיו ניתקע בליינד על פקקים באיילון והוא ישחק לי עם הגלגל"צ. ענת מתקשרת מהלשכה לשאול איפה אנחנו, ואני

אומר לה שהוא תוקע לי ברז. אני כמעט נותן צפירה, ובסוף עולה אחרי עוד ארבע דקות.

האשה פותחת לי, אומרת לי אהלן יוני. אני שואל איפה שאולי, היא אומרת הוא יצא, תיכף יחזור. אמרתי, אבל קבענו בעשר, לא בשעה הרגילה. היא צוחקת, אבל סתם, אפילו לא אמרתי משהו מצחיק. לה לא ממש איכפת מהלר"ז. אומרת לי, תיכנס, יוני, תיכנס.

אני מסתובב, מפעיל את האזעקה על הרכב ונכנס פנימה. מסודרים אלה, הכל נקי ומסודר וחדש ומריח טוב. על הספה המדייצינג שהבאתי שלשום מניקוי יבש. זאתי לא מכבסת, הכל אני לוקח למכבסה בעצמי, והוא, לא נאה לו המכבסה של הצבא. לבבלי אני צריך לקחת את המדים עם הריחזיעה והברוט שגם אבא שלי שם אבל רק לאירועים.

היא אומרת לי, בוא למטבח, תשתה קפה. ואני אומר כן. שתחכה אני אספר בלשכה, האשה של שאולי מכינה לי קפה. הכל שמה שיש וארונות עץ בהיר כזה. יש קפה מגורען, תה ירוק, עלית, ויסוצקי, כל מיני תוצרת חוץ. יש בקבוק גייג'ר אייל של שופס על השולחן. יש לי כמו גזים של קולה בבטן, לפעמים זה קורה מהנהיגה, לא יודע למה, ואני מתאפק.

היא מוציאה מים לקפה מאיזה ברז קטן ליד הברז הרגיל, קטע של עשירים. אנחנו יושבים במטבח ושותים קפה, והיא מספרת משהו, פֶּשֶש, היא עושה וצוחקת, אני בעצמי כבר לא זוכרת. אני שומע אותה מזיינת בשכל, לא מקשיב לה, ועומד לי בדקרונן. אני לוחץ על הכוס הגדולה של הקפה, מנסה להירגע, מסתכל בשעון. יש לי קונדום בארנק על כל מקרה. אפשר לעשות את זה בלי להשאיר סימנים.

אנחנו שותים את הקפה, ולא יודע מה נסגר, כל הבטן כואבת לי מלמטה. היא קמה, מוציאה את השקית של הזבל, קושרת אותה. אני מסתכל לה על התחת, לא שהוא כזה משהו. אחר־כך היא מסתובבת ושואלת אם אני רוצה להוריד את השקית לפח, מחייכת אלי. איך שאני יוצא בדלת, אני מסדר את הזין בדקרונן. לוקח את השקית ומוריד אותה לפחים. אני נכנס חזרה פנימה, דווקא חשבתי כבר לחכות ברכב וזהו, והיא בטלפון בקומה למעלה. אני מרשה לעצמי לשחרר קצת ושומע אותה. לא, את לא קולטת, נהיה לי נורא לא נעים פתאום, שלחתי אותו לזרוק את הזבל, הוא ילד. ואז יש לה בממתנה את שאולי. היא אומרת לו, יוני פה, הנהג שלך, הוא מחכה.

היא יורדת למטה, רואים שלא נעים לה פתאום, אבל שלא תצא אחת שלא מילאה פקודה, היא נותנת לי את השקית עם הכביסה. הוא לא יגיע היום, אתה יכול ללכת, רק תיקח את זה. אני שותק, והזין יורד לי.

בדלת אני מסתכל עליה מסתובבת בסלון כמו נמרה בכלוב, משועממת, מבואסת וחמה, מתה לצאת. היא עוצרת, גם את התנועה של השפתיים, מחייכת אלי חיוך של קמצנים ומתקרבת לשים לי יד על הכומתה. אני משתחרר קצת ואומר לה, אל תקחי את זה קשה, גבר. נדמה לי שעוד מעט היא תסתובב בעצמה ותלך מכאן, תעזוב, בחיי, ולא כי אני עשיתי משהו, אלא כי אף אחד לא רוצה אף פעם עזרה מילדים.

ברכב אני נוסע כמה רחובות ועוצר בפתאומיות ליד עוד בית לבן. מכאן אני יכול לקחת את הרכב ולקרוע איתו את המדינה, לזיין את המיכל-דלק, לעשות מה שבא לי כל היום. אני פותח את השקית ומסתכל בפנים. הגופיות שלו לא מעניינות אותי. התחתונים של הילד המגעיל מריחות. למטה יותר יש תחתונים אבל גם גרביים שלה. גרביים לבנים עם פסים כתומים, של המכון-כושר. אני מוציא אותם, מריח, משתגע. נותן עוד הסנפה, מתחרפן. מה אני אניד, סוף-סוף מלוח ועמוק, מלוכלך אמיתי, לא מלוכלך צעצוע.

על הפקקים של איילון אף אחד לא משחק לי בגלגל"צ. רק בסדק הכל קורה.

בלשכה ענת רואה אותי נכנס, ישר מגלה לי את אמריקה, אומרת הוא לא יגיע היום. אני שם לה את הפתק של המכבסה על השולחן עם כל הניירות והצעצועים של הביצי-הפתעה-קינדר שלה. נכנס למשרד שלו, מתיישב בכורסה, רק בשביל זה שווה להיות תת-אלוף. השרלילה תמיד אומרת לי לצאת. את הדלת אני סוגר, רואה אני עצבני, אז היא לא מתעסקת. מהכיס של הדקרון אני מוציא את התחתונים אבל גם את הגרביים של האשה. הם מגולגלים בכדור. בחנייה הרחתי אותם שוב. ליגה, אף אחד לא קלט מה אני עושה.

אחר-כך אני פותח את המגירה האמצעית שלו, יש שמה כל מיני דברים סודיים, כולל אשכרה תכניות לתקיפה, וזה נראה מה-זה רציני ומפורט ואי אפשר להבין כלום גם אם מנסים, מבנים כאן, שדות פה, מפקדות שם, לידיעה ולפעולה, ודוחף פנימה את הגרביים. מה אני אעשה, אשים בגריסה? אז אני משעין את הראש על הכורסה, הולך לישון כמו בנאדם, ושהוא ישבור את הראש איך זה הגיע לשם.

יום אחרי כל זה אנחנו עוד פעם צריכים לנסוע לפיקוד דרום, כי יש דיונים, ואת הכל אני שומע מענת השרלילה. תבוא לפה, תעשה ככה. כל הדרך לשם הוא לא מוציא מלה מהפה, ואני די קולט שהוא קלט מה עשיתי. אני עושה כאילו אני מסתכל במראה האחורית כשאני מסתכל עליו מסתכל דרך החלון על המדבר, והוא לא מדבר ולא משחק עם הרדיו. הוא רוצה שאני אשוב שמה שעשיתי לא בסדר, אבל זה לא מעניין אותי ונהיה לי חם בלחיים.

אנחנו עושים את הדרך לפיקוד, וגם כשאני מגביר את המזגן לרמות שהוא לא סובל, הוא לא אומר מלה, רק מתופף עם הציפורניים על השיניים, ואני עושה כאילו אני לא קולט, ולא איכפת לי. כשאני עוצר למלא דלק ומתחיל להזיע וכל החול באוויר מעצבן אותי ובא לי לקחת את הראש שלו ולדפוק בצמיגים, אני שומע אותו מדבר בתוך הדייהטסו עם מישהו ואומר שהוא החליט להיפרד לכמה זמן ושהוא לא יודע עדיין מה יהיה הלאה, ושנראה לו שהילד מבין מה הולך.

כשאנחנו ממשיכים לנסוע, הוא שוב שותק, ואני, לא בראש שלי לפתח שיחה על זה שאני שוב הולך לעוף תפקיד, אז אני שותק בחזרה ולא מתכוון להגיד סליחה על שום דבר, ואין לי בעיה שלא נדבר עד הבקום, שום בעיה, רק חסר לו לא לסדר את ההקצאות של השמירה כמו שהוא הבטיח.

בפיקוד הם נכנסים לדיון, ואותי מושיבים בלשכה ריקה, כי בחוץ עושים סיוד על הקירות. עוד כורסה נוחה, של אלופי־משנה. מכאן אני יכול לעשות טלפונים אדומים ולשלוח מברקים, עוד פעם לעשות שטויות ולהסתבך. אבל הצבא זה לא העתיד שלי כמו שההורים הליצנים שלי אמרו, ואפילו שטויות כבר לא שווה לי לעשות, כי אף אחד לא ידאג לי, לא תת־אלוף אבישי שאולי, שיגיד לשרלילה לעשות טלפון לכוח־אדם וישר זה טפסים וזהו, ולא האבא השופט הצבאי הזבל של חבר שלי אסי, שלא ממש מתלהב ממני. אני עושה כמה סיבובים עם הכורסה, דורך על הלמטה של הקיר עם הנעליים הצבאיות בשביל התנופה, אבל בגלל שהפאנלים מרופדים בשטיח מקיר לקיר, זה לא עושה סימנים.

בדרך חזרה הוא מודיע בטלפון שאנחנו עולים צפונה למרכז, ואני מבין שמהו אתר קורה. הוא כנראה לא יספר כלום, אבל אז, כשאני מסתכל עליו, הוא מסתכל חזרה, ובינינו יש את המראה האחורית, שדרכה אני תמיד רואה הכל.

בבוקר, כשהוא שוב יצא ותיכף יחזור, עוד פעם חכייתי לו לבד, כי אשתו כבר תפסה שכל, אפילו לפני, ועזבה, אז תפסתי את הבן שלו ונישקתי אותו ככה, על השפתיים. הוא פתח את הדלת ואמר לי לחכות וכמעט ברח, ואני בכל זאת התחלתי איתו שיחה ועשינו קפה במטבח היפה, ובסוף, רק כדי שיפסיק לשקשק כבר, מסכן, גם ככה הוא הולך להיות לבד מעכשיו, עם שני הורים כאלה דפוקים, הבאתי לו על השפתיים, למרות שזה לא עשה לי כלום.

על כביש הערבה אני עוצר את הדייהטסו, כי אנחנו רואים משהו גדול מרוח באמצע הכביש. הוא אומר, תראה, מה זה. אני אומר, זה בטח רק קרטונים. הוא אומר, לא, תעצור. אנחנו עוצרים בצד במקום לעקוף ויוצאים מהרכב, ויש זאב מת על הכביש. זאב גדול, דרוס, והבטן שלו פרוסה החוצה. אם מסתכלים

מקרוב, יש דברים קטנים שהולכים בתוכה. הפרווה שלו חצי מבריקה חצי רטובה חצי יבשה, והיא שחורה-כחולה. העיניים שחורות כמו החלל החיצון. הוא מסתכל לצד השני, מעבר לגבול, אומר, אתה רואה, פטרה לא רחוקה מכאן. אנחנו עם הידיים על המותניים, מסתכלים על הפגר, ואני אומר, איזה מדינה מגעילה, והוא מסתכל עלי בלי מלים.

הוא מציע, בוא נזיז אותו לצד של הכביש.

אני אומר לו, מה, זה מגעיל המפקד.

הווי.פי.אן. מתחיל להבהב ולרטוט לו, והוא מחליט לא להתייחס ומכניס לכיס. הוא מוציא אוויר, ולרגע שוב נשמע שעשיתי משהו, כאילו אין קשר לחדשה המעצבנת שלו שמתקשרת כל הזמן ולזאב שדרוס כאן לנו על כל הנשמה, ואז הוא אומר, מה אתה כזה, יוני, מה יושב עליך עכשיו.

אני מבין שהוא בכלל לא ראה את הגרביים או התחתונים של האשה ממטר, ובכלל לא פותח מגירות. אני מסתכל על הכביש, והשמש בעיניים שלי. בא לי לנסות לדרוך רגע על הזנב של הזאב עם הנעליים הצבאיות. מעניין איך ירגיש. אולי הוא יקפוץ וינשך מישהו.

הוא מוותר ואומר, בוא ניסע. אנחנו מתרחקים מהזאב המת. לפחות לא יצא שלא מילאתי פקודה.

ברכב הוא שוב מוציא אוויר, הפעם עם הריח של הסיגריות שמגיע ישר אלי. הוא עם השיחות שלא נענו, רק אומר, אני לא יודע בשביל מה אני כאן, צריך לעזוב את הכל, ולא ברור בשביל מי מכולם הוא אומר את זה. אני מרגיש את הגז ברגל העצבנית שלי שיכולה לעשות הכל, להכניס את הדייהטסו בגדר ואותי לגימלים. אז אני אומר, זה המקום שלך, אתה לא צריך לדאוג, המפקד, הצבא דואג לך, הצבא זה ביטחון, ומישהו מאתנו מתחיל לחייך חצי חיוך.

דוד לוי

לך לשלום ועוד שבעה

לך לשלום

מטתך שלמה. יומך קצור
 פתח דלת. חצה מפתן
 לך בשלום. לך לשלום
 הבט בכל היפי המזמן. חכמת מדרך כף רגלך. תושית אצבעות ירך,
 נפלאות האזן הפקוחה. חמו של יום רביעי. טל שחר יום ששי. השמים
 הכסופים. האויר הדבשי. זרעוני המים המלקקים פנים. דרשת העלים.
 הרוח המסיפת בענפים. הבט בכל היפי המימן הזן. השמים והארץ
 ומקצת צבאם. וגם אם אין הדברים כך. כך הם
 גם בנפל רוחך. גם אם דל כחך להרימה. גם אם רעש בא כך
 ואור סר ממך ואין לך אויב ואין אוהב רק אין סובב שכתך וקומך.
 גם אז. פתח דלת. חצה מפתן. הבט ביפי יוסי אודיסיאוס.
 אל תצמצם עולם.

קראנו ספרים

קראנו ספרים.
 ראינו סרטים.
 דברנו עם שכנים.
 לנו זה לא יקרה
 סוסים טובים משגיגנו לא ידענו
 אמרתי. אמרת.
 צריכים היינו להעמיד רוטוילר
 לשמר על אהבתנו.

קם

קם לפל. נוֹפֵל לְקוּם.
שׁוֹאֵף בְּלִתִּי נִלְאָה לְמַחֲסֵה
נְעוּץ בְּחוּפוֹ שֶׁל יוֹם מוּל
הַמְטָע הַגָּדוֹל שֶׁל הַיֵּשׁ. מְקוּם
שְׁגִם הַשְּׂגָרָה נֶס.
זוֹ הַשְּׁעָה לְנִדְיבוֹת הַרְסוֹן.
הַזְכָּרוֹן, יְדַמֵּם ?

הי אתה

הי אתה איש הרויח הַרְצָה.
חוֹצָה. עוֹקֵף.
מְעַגֵּל כְּחֹנִי.
מְסַמְעֵר עַל מְלִים.
מְרַעֵשׂ עוֹלָמוֹת.
שׁוֹבֵר כְּלִים.
אַתָּה מְכַנִּיקָה עֲדִינָה גֶסֶה
מַה דְּפַק לָךְ אֵת הַשֶּׁכֶל
מַה צָרָב אֵת רוּחְךָ.
גִּרְשָׁתָּ מִבֵּיתְךָ ? גְּלִיתָ מֵאַרְצְךָ ?
אַבִּידָה זָנָה ? אִמְךָ לֹא חִלְצָה לָךְ שְׂדֵה ?
מַה נִּשְׁבַּר שְׂאֵתָה רוּצָה לְתַקֵּן.
כָּאֵן הַתּוֹתַח אַחַת לְיוֹם עַל הַשְּׁעָה מוֹרָה.
כָּאֵן סְפִינִים נוֹעֲדִים לְפָרֶס עוֹגָה.
חֲמַת חֲלִילִים תּוֹמְרֵת מְלֵאָה.
כָּאֵן יוֹצְאִים לְדִיג. מְשַׁחֲקִים גּוֹלֵף.
יוֹשְׁבִים בְּצַד עֲצֵי תַפּוּחַ.
כָּאֵן רַק הַעֲלִים צְהֻבִים זֶה לְזֶה
דְּבַקִּים סְחָרוֹר וּנְפִילָה.

איך פונים

1

איך פונים מדברים עם מלאך.
 ראיתו יורד
 נכנס למרקס אגד ספנסר.
 מודד מעיל.

2

חוצה את הכביש
 פונה שמאלה. עוצר בפנה.
 פעמים פיש אגד ציפס אומר המלאך
 ומשלים בכרטיס אשראי.

3

שואל לשעה
 הוא מחיש צעדיו

עולה בסלם
 ונצלם.

על גדת נהר

על גדת נהר מביט בגדת נהר על גדת נהר מביט
 בגדת נהר על גדת נהר מביט
 בגדת נהר על גדת נהר.
 ויבוא. ויחנה. וילך.
 אלה תולדות.
 דברי הימים.

צחוק לא עושה כתמים

צחוק לא עושה כתמים. מתפוננת לומר צחוק
 לא עושה קמטים. מתפוננת לומר צחוק מטעם
 השמחה בא לעולם. מתפוננת לומר ולואי צחקתי

יותר. מתכוננת לומר ולואי והשלוולית לא היתה
הופכת בצעה ולואי ולא היה נרקיס בצדה ולבי
לא היה נשבר 7 פעמים ביום 12 קדשים
בשנה. מתכוננת לומר מי שנכזה ברותחים
צרוכ מצוננים. מתכוננת לומר אני לא
צריכה להיות במקטוס באמצע הלילה
ולפל. די שאכנס למטה.

אוכלת תפוז

שדיה בחוץ
אוכלת תפוז
הולכת ברחוב בן יהודה
לכוון אלנבי בערב יום העצמאות
וכל הרמזורים הופכים ירק.

ראג'י בטחיש

שני סיפורים

כאילו מדינה אחרת

לאחר שנים רבות שכף רגלו לא דרכה בה, חזר ג'אד לירושלים כדי להתאבד בה. החלטתו היתה מהירה, כמעט בלי היסוס. זמן רב ראה בירושלים עיר שגדולת שתיקתה עולה על בני החלוף הסובבים אותה. נדמה היה לו כאילו היא חורצת לשונה, מגחכת למראה כל עובר בסמטאותיה בכיישנות ואינו יודע מה הוא מעולל לעצמו. אין בירושלים דבר חשוב ממנה, ואם הסוף בלתי־נמנע, אין יפה ממנה כדי לעבור אותה.

ג'אד איבד את פשר הדברים בקצוות הרחוקים, ומרכז הווייתו הפך למרכזים מרובים ובלתי חשובים. תוכו נשחק לאט וללא הרף, לילה ויום; השחיקה היתה מְלֹנָה נאמנה לתנועתו, השחיקה היתה קול גדול שאין שומע מלבדו. הוא היה מאוהב במצבים דרמטיים ולכן בחר בירושלים כדי לבצע את תכניתו, בחר במלון צנוע בעיר העתיקה להיות מרכז ההתרחשות. מתוקה מכל היתה החלטתו להתקשר משם לכל האנשים אותם אהב בחייו, אלה שבגד בהם ואלה שבגדו בו, ולהשאיר להם מכתבים רוויי פיוט דרמתי ומלים שתמיד השתוקק לומר להם ולאחרים, "להתראות", "כבר מאוחר", "זהו גורלי ואין מפלט מפניו", "אין תועלת", "אין תכלית". עצם המחשבה על מכתב לרולא, למשל, עוררה אותו לפתע, כמעט כדי פורקן.

היום יום רביעי, 12 ביולי 2006.

כביש תל אביב־ירושלים השתנה ככל שהרחיק מזרחה, במיוחד בבאב אל־ואד המפורסם, שם הופך הכביש הישר, הצחיח והתלוש מכל משמעות, לאוסף גדול של הרים, של סודות, של סמלים, של חרדה ושל ציפייה – תולדה בת שנים, אלפי שנים, כאילו פעמונים, שקולותיהם מתעצמים וכתוכם לחישות מתחרות, ככל שהמונית קרבה לשער העיר.

מתיחות לא מובנת שררה בתוך המונית וכמה נוסעים דיקלמו, בינם לבין עצמם, מלים בעברית מעין־פשיסטית, וברדיו דיברו על חיילים שנחטפו, על

אחרים שנהרגו, על מלחמה בפתח, על גיוס מילואים ועל הצורך להגיב, על החוסן הפנימי ועל הטילים שבידי חזבאללה. הצעקות בתוך הפעמונים היו חזקות מבכל פעם אחרת, שבה נכנס ג'אד אל ירושלים, ועכשיו עמד באוויר ניחוח סתיו באמצע הקיץ.

ג'אד ירד מהמונית וחצה את רחוב יפו מזרחה, לכיוון העירייה והנוטרדאם, אחר פנה צפונה לעבר באב אל-עאמוד, שם זחלה השקיעה, והוא נזכר שאין לו עוד חפיסת סיגריות, חזר ונכנס לסופרמרקט ברחוב סלאח א-דין. הקונים והמוכר המבוגר התקבצו מול הטלוויזיה ועקבו אחר שידורי "אל-מנאר" הלבנונית, על המרקע היתה כיתובית "ההבטחה הצודקת".

הניחוחות והריחות התמזגו בצעקות המזכרים והקונים ובזמן שתקף במתיקות וחדר אל סמטאות העיר העתיקה.

ג'אד נכנס לחדר קטן במלון צנוע ושמו "אל-אנדלוס". הוא הניח את הטלפון הנייד שלו על השולחן, הוציא בקבוק תרופות, הניחו על השולחן, והחל לחפש כוס ריקה. לשווא. הוא פתח חלון שהשקיף לעבר גגות צפופים וכמה קצוות של מסגד אל-אקצא. זמן מה התבונן בלהקת יונים שנדדה לתוך מרחב מואר, אחר כך חזר לחפש אחר כוס ריקה. לרגע החזיק בבקבוק התרופות, ולרגע אחר הניחו שוב על השולחן הקטן ליד מיטת הברזל המכוסה כיסוי צבעוני בוהק. לבסוף פנה אל לחדר הרחצה הפתוח – מישהו עקר את הדלת ממקומה והניחה בצד – נטל עימו לשם את קופסת הכדורים ואת הטלפון הנייד שלו, גיסה לטלפן אבל הקליטה ליד הברז היתה כמעט בלתי אפשרית. כאילו מדינה אחרת. לא היו בחדר שום אמצעי תקשורת נוספים, גם לא טלוויזיה. הוא יצא את החדר, ובקבוק התרופות והטלפון הנייד בידו, החל לנדוד בעיר העתיקה, תר אחר משהו שמאפייניו אינם ברורים דיים – מים.

השקיעה השתלטה לגמרי על ח'אן א-זית. ההוכחה הניצחת היתה הבריזה שנשבה כמו בימים עברו. הסוחרים נפרדו זה מזה בעגה קודסית משעשעת.

התבדח הסוחר הראשון: "היו שלום... אני הולך לדרום להילחם."

אמר הסוחר השני: "אתה צוחק?"

"אם לא אניע מחר, תדעו שאני עסוק בלבנון..."

גיחך הסוחר השלישי: "אני נשאר כאן כדי לגנוב את הלקוחות שלכם

כשלא תהיו פה."

טיפס ג'אד במדרגות הרובע הנוצרי לכיוון באב א-סאהרה. סמטאות הרובע היו כמעט ריקות, ונדמה כאילו חיכו לרגע גדול ומיוחד. מרחוק הבחין בכמה ילדים ששיחקו כדורגל על המדרגות, עם שהיו שרים לכבודה של גיבורת ההתנגדות בלבנון ובפלסטין. הוא קרב אליהם לאיטו. לפתע עף לעברו הכדור ופגע בידו הנושאת את בקבוק התרופות ואת הטלפון הנייד שנפלו ארצה.

המדרכה החומה והעדינה התכסתה בכדורי שינה מרוסקים.
לקח ג'אד את הכדור ובעט בו, ואז, בלי משים, שקע במשחק עם הילדים,
בעוד הערב מדמם ערגה קיצית, ומחר מתקשט בלא-נודע.

עולא

עולא קיבלה את המפתח לחדר במלון, המושלך מחוץ לזמן, כאילו איננו
ברמאללה, מוקד התעניינות בין-לאומית, כולו התנצלות וחרטה על הרגעים
בהם ניסה להתבלט ולזהור. הוא נבנה במחצית השנייה של שנות התשעים, או
במלים אחרות ב"מי הזוהר" במערכת הפלסטינית; אותם ימים מקושטים
בתקוות למחר חדש, בהם תהפוך רמאללה, סוף סוף, ולאחר עשרות שנים,
מהנחות מקדמיות, לשוויצריה של המזרח, גם בשיטה הפלסטינית, כך שהעיר
והמלון המוקם בה יימלאו תיירים ממזרח וממערב, מהמפרץ, מא-שאם
ומהמגרב: ערבים ליד זרים, לבנים לצד שחורים. אבל המאה העשרים-ואחת
באה בשערי העיר והראתה לה אצבע משולשת, ובתוך כך גם לכל הסובב
אותה: העם, היישובים ו"פרויקט המדינה", למרות שרמאללה קיבלה את
המילניום בנצנוצים שאין לתארם כלל.

לחדר נכנסה כשהיא מלונה מבטים מקווים וזוממים מצד הפקידים
המשועממים במלון הכמעט-ריק. התיישבה בקצה המיטה, ובחנה בחשד את
היושבת מולה בתוך המראָה. הטלפון הנייד שלה צילצל.

— כן, אהובי, איפה אתה?

— מתי הגעת?

— עכשיו. לפני כמה רגעים.

— מה המצב בחיפה?

— לא יודעת! איפה אתה?

— אהובתי... אני מצטער, אבל אני איאלץ לאחר. יש ישיבה... פתאומית!

— כמה זמן?

— שעתיים, פחות או יותר.

— [באירוניה מרירה] קח את הזמן שלך...

— את לא שמעת מה קרה? טבח חדש בקאנא.

— קאנא?!

— תפתחי את אל-ג'זירה.

ניתקה. אשה בסוף העשור השלישי לחייה. הכירה את עדנאן, גבר מיושב
וחשוב, מעורב מאוד בחיי הכלכלה של רמאללה והרשות, בן ארבעים-ומשהו,

נשוי, שלושה ילדים, מאמין שעליו לשמור לעצמו מפלט לאהבה ושחרור, לצד חיי משפחה ומעשה.

עולא הרגישה איך נתקעה בחדר לפרק זמן לא ברור. הרי לא תוכל לטייל בחוץ, ככה לבדה, בגלל סיבות רבות, רבות מאוד.

הדליקה את הטלוויזיה והדליקה סיגריה. הטלפון שב לצלצל. תמונות התינוקות בקאנא, תמונות הזאטוטים המתים, מוצאים מתוך ההריסות, ריצדו במהירות, היו מחרידות. יד ימין מורמת בניסיון-תחנונים נואש, משך הלילה הארוך, יום ראשון, 30 ביולי 2006.

– כן אמא...

– איפה את?

– אמרתי לך, בתל אביב.

– יקירתי, המצב רע. חזרי הביתה.

– אמא, איזה היגיון זה? ראשית, יש לי עבודה. שנית, אם אני לא טועה

הטילים נוחתים על חיפה, לא על תל אביב.

– מתי את חוזרת?

– מחר בבוקר... כנראה...

– אל תתווכחי עם אף אחד. זה לא עניין של אף אחד מה שקורה.

– הלילה אל תישארו בחיפה. בטוח נסראללה יגיב על הטבח בחריפות.

– לאן ניסע?

– לא יודעת... תסעו לבית לחם.

– אגב, רע'ד טילפנה, חיפשה אותך.

התגובות על הטבח היו מהירות, אבל פחות מהירות מן התמונות המרצדות ופחות מהירות מהקצב שבו הדליקה עולא סיגריה אחרי סיגריה.

עכשיו ראש הממשלה סניורה מדבר.

גם הטלפון מצלצל.

עולא הביטה בצג טלפון, מבולבלת. לבסוף החליטה לענות: "רע'ד, היי."

– ראית מה קרה?

– כן, נורא, פושעים. אני מרגישה שהעצבים מתמוטטים.

– איפה את?

– בחיפה.

– אבל התקשרתי אלייך ודודה אמרה שאת בתל אביב.

– אולי התבלבלה.

– ואני ברמאללה... לא תאמיני עם מי.

– נו?

– עם עדנאן. הוא עדיין מאוהב בי, עולא. תודה, תודה על העזרה. הוא לא שומע אותנו עכשיו, נכנס למקלחת.
– רע'ד... אני מוכרחה ללכת... מחפשים אותי.

עדיין עסקו בהוצאת הגופות. צעירים הרסו את מטה האו"ם בכיירות. קונדליסה ביטלה את ביקורה המיועד בלבנון. טילים החלו לנחות על הצפון. הטלפון שוב צילצל.

– אהובתי, את משתעממת?

– לא, אני רואה אל-ג'זירה.

– אני בדרך אלייך.

– אוקי, אני מחכה.

במהירות מדהימה התפשטה, נכנסה למקלחת, כדי לשטוף מעליה את החום ואת צפיפות המחסומים.

מערבית עלא חליחל

חיים הנגיבי

הדבש שגנבנו

המלחמה הראשונה, 1947-1948, תפסה אותנו ילדים, על קו גבול שלא צויר ולא סומן מעודו, לא על גבי מפה ולא על פני הקרקע. היה זה בתווך, בין יהודים לערבים, מקום בו נגעו שתי שכונות זו בזו, מקור ברוך מכאן ורוממה משם. בבניין שלנו, שלוש קומות, ברחוב החשמונאים 16 (לימים שונה המיספור והבית היה לרח' החשמונאים 15), התגוררו שבע משפחות, כולן יהודיות. בבית הקטן הסמוך, חצר דבוקה בחצר, התגוררה משפחה ערבית גדולה. הגדר שחצצה בין החצרות לא ממש הפרידה: כל-כולה רצועת בטון נמוכה, עשרים-שלושים סנטימטרים גובה, זה הכל. והיו אלה משיחים עם אלה משני העברים, מבקשים אולי לדחות כך, ולו אך במעט, את הרעה הגדולה המתגלגלת לפתחם.

בחזית בית הדירות שלנו, למעלה מן הכניסה, נחקק באבן שם הבית, אל-אהמברה, בערבית ובאנגלית, והשנה שבה נבנה, 1935. ללמדנו על גאוות הבונה במורשתו, זכר לתפארת אנדרוס. על אבן קיר סמוכה, שהיתה מובלטת כמנשא, ניצב פעם עציץ גדול של פרחי גרניום אדומים, אבל הפרחים יבשו והעציץ התפורר ואין עכשיו מי מדיירי הבניין שיודע דבר על עברו.

הבעלים, שכונה בפי הדיירים אדון ג'מיל, גבר צנום, מקפיד תמיד על לכושו, חליפה כהה שלושה חלקים, נהג לפקוד את הבניין פעם בחודש, לגבות שכר דירה. בילדותי חשבתי אותו לבן משפחה, אחד מן הדודים. היה, כך סיפרו, בעל מכונית קטנה, שחורה ומעוגלת, שאותה לא ראיתי מימי. אבל מפני שהזוגיית הקדמית שלה היתה חצויה לשניים בפס של ניקל, שהפנסים הקדמיים שלה היו כשתי עיניים כבויות ושמוטות עפעפיים, שההגה שלה עשוי מתכת מחופה עץ, שלוחית הזיהוי שלה לבנה, ושרק אחוריים של ממש חסרו לה. אפשר שאדון ג'מיל לא נזקק מעודו לתא-של-מטען ושהשחורה המעוגלת שלו היתה כל-כולה אך סמל מעמד. ואפשר גם שכלל לא היתה ולא נבראה אלא הומצאה בידי הדיירים, שהאמינו כי אם ירוממו את בעל הבית שלהם יתגדלו עימו.

ולעומתה, עוד מכונית, שהיתה בגדר ודאות גמורה: קדילק שחורה שהזדמנה לשכונה לעתים נדירות, ובכל פעם שחנתה בסמוך לביתנו היו הכל מתקהלים סביבה, לגעת בה, כאילו לבדוק את ממשות החומר ממנו נבנתה, וללטף אותה, לבחון את חלקלקותה, ולנקוש על זגוגיותיה, כאילו ניסו לאמוד את עוביין. וכל זאת מפני שדיברו בה נפלאות – חסינה מפני כל פגע, גם מפני טרור, אם תמקש אותה מתחת, ותירה בה מן הצד, ותשליך עליה בקבוק תבערה ממעל, זו, השחורה הגדולה עם הניקלים, תצא ללא פגע.

היתה שייכת לסוכנות היהודית והופקדה בידיו של נהג אמן, יהודי יליד גרמניה, אדון גוטליב, שהתגורר ברחוב החשמונאים 14. שתקן מטבעו, אף פעם לא העלה חיוך על פניו, וכמוהו גם אשתו וכתו ושני בניו – מכונסים בעצמם כאילו יראים את הבריות. אפשר שהודות לשתקנות המופלגת של אדון גוטליב ולרצינות שכפה על סביבתו, נבחר דווקא הוא בידי אנשי הביטחון של הסוכנות היהודית להיות נהגו האישי של חיים וייצמן. הרי איש לא רצה להטריד את מנוחתו של מי שעתיד להיות ביום מן הימים הנשיא הראשון של המדינה היהודית, שהנה, אורטוטו, היא נדחקת להיולד.

***

בשלהי החורף של 1947 נעלם אדון ג'מיל בלא הודעה מוקדמת, ואיש מדיירי הבניין לא ידע לאן פנה. מי מהדיירים הלכו אל ביתו, שהיה בסמוך, חשבו אולי נותר מישוהו מבני משפחתו לגבות את דמי השכירות החודשיים, ומצאו שהבית, דו-קומתי, אבן מסותתת עדין, היה מוגף ונעול. בתוך ימים ושבועות, התברר שאדון ג'מיל לא היה הנעלם היחיד. כל השכנים הערבים, קרובים ורחוקים, ממקור ברוך ומרוממה, הגיפו ונעלו ונקרעו ממקומותיהם, להיות פליטים. "לאן נדרו כולם / מבלי לומר שלום / מבלי / מלה" – שאלה לימים אוריה עתריה בשירים מפלשתינה (א"י) שלה, וביקשה: "אלי, לעולם אל תתנני פליטה / כאנשים / הטובים / האלה..."¹

כאשר חדלה המלחמה והמדינה נתכוננה והבריות דימו לעצמן שהרוחות נרגעו התברר כי במקום הזה, על שולי דרך העפר, בחיבור בין השכונות, התרחשה מהפכת אוכלוסין גמורה. ויצא כך, שהמלחמה היטיבה עם היהודים והרעה עם הערבים. הדי השפה המקומית, עגה שלא זכתה להיכתב ושהיתה כליל של שתי לשונות, נדמו. והשכנות הטובה, שזה עתה התפוגגה, נשמטה חיש מהר מהזיכרון. לא חלף זמן רב עד שהחיים בצוותא, יהודים וערבים, ערבים ויהודים, שכבר היו נחלת העבר, הוכחשו בשפך-קצף כדבר של הזיה.

1 אוריה עתריה, "רוח מזרחית", ספריית פועלים, 1989.

ובשעה שנתייצב בשכונה הסדר החדש, באו מאי שם אנשים שלא הכרנו מלפנים, להפיח חיים בבתיים הריקים של ג'ארנא וג'ארטנא (שכננו ושכנתנו). ומשחלף די זמן כדי שאפשר יהיה להעניק לדיירים החדשים את הוותק שכל יהודי במדינתנו ראוי לו בין כך וכך – אלפיים שנים כהרף עין – הופיעו פועלים בכחול ועימם מכבש גדול, לצקת אספלט מזופת על דרך העפר שנמתחה מרחוב החשמונאים שלנו ולעשותה רחוב חדש, שרי ישראל שמו. מקור ברוך ורוממה חוברו להן יחדיו.

ומשעה שנתחברו השכונות זו לזו נסתתמו כל המגרשים הפנויים וכל החלקות הריקות וכל השדות הפתוחים באבן ובבטון, וכל מקום שהיה לנו, הילדים בני שתי השפות, אתר של חלומות, הפך עם הזמן לבתים ולבניינים ולמבנים. חן המולדת השכונתית הקטנה, שהיתה בעינינו, הילדים הילידים, ארץ גדולה לאלוהים, התפוגג, וכל אתר שהיה עד לא מכבר בריבונותנו המלאה התאיין: חומת הנחש נהרסה והבור הגדול נתמלא וסלע הלשון התפורר והתאנה השחורה נעקרה.

והבית של משפחת הארון ג'מיל, שנעזב תחילה, שב והתחייה. על מקומה של המשפחה הערבית המייסדת באו שתיים-שלוש ואולי ארבע משפחות יהודיות, והבית התחלק ושב והתחלק. תחילה הופרדו שתי הקומות זו מזו ואחר כך התחלקה כל קומה בתוכה. פרחי הבוגנביליה נבלו, הארקדה שבחזית הבית נהרסה, המרפסת הוטלאה, הגדר נשברה. והבניין הגדול של הטלוויזיה הישראלית, שנבנה כעבור שנים בסמוך, מטיל מאז את צילו הכבד על הנווה המשפחתי שנפח את נשמתו.

הנה כך, זכר ירושלים-של-פעם קשה כאבניה. במרוצת השנים היה לי הדבר הזה לקיבעון: לראות ולשמוע את האנשים ההם, שפרחו מן השכונה לבלי שוב, ואפילו לגעת בהם, לדעת דבר על גלגוליהם, לשחזר עימם בדיקנות שאינה מושגת לעולם את הרגע המסוים ההוא, שבו שמע כל אחד מהם את אבחת גורלו ונכפה לקבל את הדין. האם חיים הם או מתים? !

***

בבוקר צח של שבת, קיץ '96, הלכתי לראיין את מוסטפה ליפתאוו, מושל מחוז רמאללה, במעוזו שבבניין המשטרה הגדול בלב העיר, מקום שהיה במשך כמעט שנות-דור מרכז העצבים של מנגנון הכיבוש הישראלי. כאן ישבו מינהל אזרחי, בית-דין צבאי, בית מעצר, חדרי חקירות ומתקן עינויים. עכשיו מתנופף דגל פלסטיני גדול בראש התורן.

ליפתאוו נמנה על שבי-תונים, מאלה שישראל הסכימה לשובם לארץ על פי מה שכתוב בהסכמים הידועים. כבר ידעתי עליו מהתקשורת הישראלית

טרם פגישה: חי הרבה שנים בגולה בחשאיות גמורה; דורג אצל אנשי הביטחון הישראליים כטרוריסט בכיר ("רב מחבלים"), ואפילו שידיו־שלו אינן מגואלות בדם, אחריות פיקודית היתה לו על מעשי תקיפה רבים ("אחריות שילוחית", כמו שאומרים ישראלים בעגת משפטינים); פיקד בשלט־רחוק על אנשי הפת"ח בגדה המערבית; היה אחראי להנחת פריגי־דר־תופת בכיכר ציון בירושלים ב־1969. במשך שנים חמק מן התקשורת, ואפילו כאשר הגיע לרמאללה, לראשונה אחרי גלות ארוכה, לחגוג ברוב עם את ההתפנות הישראלית, התרחק מן העיתונאים ונס מן המצלמות.

ייתכן שלא הייתי מחלץ ממנו הסכמה לפגישה אילולא ניצלתי את שמו – ליפתאווי בעברית הוא ליפתאי, בן הכפר ליפתא – כדי לספר לו שילדותי היתה כנראה סמוכה לזו שלו. הוא התרכך והתרצה. אחר כך גיליתי, שעל פי החלטתו הפך הראיון למין שיחת היכרות ראשונה: הוא העדיף לדבר בה על ילדותו ועל בגרותו המוקדמת, אבל ביקש לפסוח על פעילותו כמפקד בפת"ח. המאבק המזוין, אמר, הוא פרק ששני הצדדים, גם אתם וגם אנחנו, החלטנו לסיימו, ואין טעם לחזור אליו שוב ושוב ולהטיל האשמות איש על רעהו. ייתכן, הבטיח, שבעתיד יתמסר לראיון מפורט. אינשאללה. בינתיים העדיף לדבר ערבית ואני נעזרתי בעלי אל־אזהרי, נפקד־נוכח, בן הגליל, אשף תרגומים, אח ורע.

ליפתאווי יליד רוממה, היא ליפתא פוקה, ליפתא עילית. היה בן תשע כשעצרת האו"ם אישרה את תכנית החלוקה: שתי מדינות בברית כלכלית וירושלים עיר בין־לאומית. "אני זוכר את רעש השמחה שבקע באותו הלילה מבתי השכנים היהודים", אמר. "קריאות הצהלה שלכם, למשמע החדשות ברדיו, פרצו החוצה ופשטו בכל השכונה. כך זה היה בלילה וכך זה היה גם ביום שאחריו. רעש ה־29 בנובמבר '47, מי יכול לשכוח. אצלכם היתה שמחה, ואצלנו – עצב גדול."

אביו של ליפתאווי היה מוכתר השכונה, בורר ומפשר ופוסק בענייני התושבים, שבביתו היו נועדים בצוותא ערבים ויהודים. ליפתאווי הבן, טרוריסט בדימוס, לוחם חירות שהשבית את נשקו, זוכר ידודת בין השכנים. "היו יהודים", סיפר, "שאימצו כמה מן המנהגים שלנו ולעתים אפילו היו קדים קידה כשבאו לביקור בביתנו ומנשקים את ידו של אבא. אבל הכל חדל כהרף עין מאז יום החלוקה. ואנחנו, הילדים, בגרנו בין לילה להיות כאנשים."

אבא ליפתאווי היה בעל אדמות ובעל בתים וגם קבלן בניין. מיליונר, העיד עליו הבן. אחדים מבתיה היפים של רוממה – מהם שהונצחו במחקרי אדריכלים ישראלים, כמו הבית המעוטר באריחי קרמיקה ברחוב יפו 222 –

נחרתו מאז בזיכרוננו של ליפתאווי בן התשע.² רבים מדייריו של ליפתאווי האב היו יהודים. הבן עדיין דולה מעט מן השמות: "מוסה מזרחי ומשה דהאן, שהיו גם דיירים וגם שותפים של אבי בעבודה." לדבריו, היו יהודים מרוממה שביקשו להרגיע את שכניהם הערבים. מוטב להמתין עד יעבור זעם, אמרו, ולא לעזוב. אלא שדברי ההרגעה, כך הסתבר, לא עזרו. בתוך שבועות אחדים היתה רוממה, היא ליפתא עילית, ריקה מערבים. למה, שאלתי.

***

הכרתי את כל מחוזות ילדותי, שהם גם מחוזות ילדותו של ליפתאווי, בתים ורחובות, שדות ודרכי עפר, שיחי צבר ועצי פרי. כל ברוש וכל אורן, כל גדר וכל מכשול. כאשר הזכרתי לו את מצבת האבן שבנו הבריטים בלב רוממה, להנציח את כיבוש ירושלים בידי אלנבי, ואת מגדל המים, ירוק אפרפר, שהתרומם עד לב השמים, ואת מגדל הפעמונים השחור של שְׁנָלָר, עם שעון-מחוגים גדול בכל אחת מארבע פיאותיו, התרגש. הוא שאל אם אני זוכר את בית הקפה הערבי, ברחוב הראשי, ואני השבתי לו תיכף, כמי שעומד לבחינה, על המיקום ועל הקהל, מדייק בפרטים ומתאר אפילו את שרפרפי העץ שמושביהם קלועי הקש היו פולשים אל המדרכה. והוא הרצין. בית הקפה הזה, כך הסתבר חיש מהר, היה תמרור בחייו של ליפתאווי, אירוע גורלי. הנה הסיפור, כפי ששמעתי מפיו.

"בית הקפה היה לב המקום, תמיד הומה אדם. עד ה-29 בנובמבר, יום החלוקה, גם יהודים נהגו לשבת בו. אחר כך חדלו. בעל המקום היה דודי. הוא ניסה להתעלם מן המתח בשכונה והקפיד לפתוח את הקפה מדי יום. אבל המקום חדל להתקיים חיש מהר. באחד מימי החורף הבהירים, כשהלקוחות ישבו בחוץ, לתפוס קצת שמש, עצר לפתע אוטובוס יהודי ממש ליד הקפה, במקום שאין בו תחנה, ומתוכו זינקו חמישה-שישה צעירים שלבשו מעילי חורף, כל אחד עם תת-מקלע סטן ביד, ופתחו באש לעבר היושבים. ועד שסיימו את תחמושתם ונמלטו, כבר היו שבעה הרוגים ותריסר פצועים מוטלים על הארץ. בית הקפה נמצא במרחק שלוש מאות מטרים מביתנו. ראיתי את האמבולנס, ראיתי גופות, ראיתי העמסה של פצועים. שניים מבני דודי נפגעו בהתקפה הזו: אחד נהרג ואחד נפצע. שישה מן ההרוגים היו מבוגרים ואחד היה צעיר. תוך דקות ספורות הגיעה למקום שריונית בריטית, אבל לא היה בכוחה לעזור. האנשים רצו ממקום למקום, מבוהלים ומפוחדים, עד שהסתגרו בבתיהם.

2 וראו דוד קרויאנקר, "אדריכלות בירושלים – הבנייה הערבית מחוץ לחומות", הוצאת כתר, 1991, עמ' 127, 318.

"אבא, שניסה עד אותו היום לדחות את רעיון העזיבה ושנהג להרגיע את התושבים, שינה את דעתו. תוך שעות אחדות יצאנו כולנו את הבית, במסע רגלי בכיוון בית חנינא. בלי חפצים, בלי רהיטים. הטבח לאור היום, על אם הדרך הראשית החוצה את העיר, ברחוב יפו הידוע, היה בעיני המבוגרים סימן מבשר אך רע. כבר לא היה מקום לפרשנויות ולהתפלפלויות. היה ברור לכולם שעכשיו מדברים הבריות זה עם זה בשפה אלימה, בכוח הנשק ולא בכוח הצדק. הלכנו דוממים. ירדנו מדרון ועלינו מדרון, וכאשר הגענו לבית חנינא המשכנו מעט צפונה, לרמאללה.

"בשכונות הראשונים השתכנו בביתו של חנא חלף, שבנו, כרים חלף, אללה ירחמו, היה ברכות הימים לראש העיר הנבחר של רמאללה, מראשי ועדת ההכוונה הלאומית, שנפצע קשה בעת ההתנקשות של טרוריסטים-מתנחלים בראשי הערים שלנו. אבי, כמה תמימים היינו, חשב תחילה שמדובר בסך הכל בגלות קצרה. הוא האמין שכעבור חודשים מעטים יחזור השלום אל הארץ וכל איש ואיש, כל משפחה ומשפחה, כולם יוכלו לחזור לבתיהם. איפה החלומות ואיפה המציאות? כעבור חודש-חודשיים כבר שכר אבא בית מגורים, ממנו השקפנו על גלי הפליטים שהגיעו אחרינו. ממלחה, מעין-כרם, מדיר-יאסין, מקולוניה, מסריס, מהקסטל... כפרים סמוכים לירושלים... מקטמון, מטלביה, ממוסררה... שכונות בתוככי ירושלים... גם מלוד ומרמלה... אפילו מיפו... עם הזמן התמסד מעמדנו כפליטים מתועדים, בחסות הצלב האדום, ואבי, שהיה בעל בעמיו, אמיד ומכובד, איבד באחת את כל מה שצברו במשפחה, הוא, אביו ואבי-אביו. הכל ירד לטמיון."

***

ליפתאווי מתרווח בכורסתו. על הקיר, מעל לראשו, תצלום אביו בלבוש כפרי, עם כפייה ועקאל. זיכרון משפחתי. המוכתר, שהיה פעם סמלה של ליפתא עילית, נקבר ברמאללה. בן המוכתר הוא איש בעל גוף, שתנועותיו נינוחות ופניו מסבירות. אפשר לטעות בו הרבה פעמים לפני שמקשרים אותו עם מחתרת לוחמת. אולי הוא מנהל בנק ואולי סוחר מצליח, אבל לבטח לא טרוריסט. מורה או מרצה, משהו הקשור בתבונה מתונה ולא באלימות מתלהמת. ובאמת, חלפו שנים עד שהאיש הזה, שהעפיל עם הזמן במעלות המנגנון של סוכנות הסעד לפליטים של האו"ם, אונר"א, זנח את הקריירה שלו ופנה לחיים בסתר. הדבר קרה, לדבריו, מיד לאחר מלחמת 1967, בסוף יוני או בתחילת יולי.

באותה עת החל ליפתאווי להשתמש במכונית שהופקדה בידיו לצורכי עבודתו בסוכנות הסעד, כדי להסיע לוחמים פלסטינים ממקום למקום בשטחים הכבושים. לוחית הזיהוי של רכב-אונר"א, לבן על גבי תכלת, פתחה

בפניו את מחסומי הצבא והעניקה לו חסינות. "יום אחד," כך אמר, "הפגישו אותי עם איש פת"ח שהתכנה אבו מחמוד ושהתחזה למורה אשר בא לעבוד בעיר. במשך זמן-מה הייתי מסיע אותו בכל רחבי הגדה, כולל ירושלים, וטרחתי למצוא לו מקום מגורים ברמאללה... לימים חשנו את הישראלים עולים על זנבנו והחלטנו לחלצו מן הבית שכבר היה תחת מעקב. איזה מזל! כאשר הקיפו החיילים את הבית כבר היה המורה בדרכו לעמאן. קצין המודיעין הישראלי נדהם כשגילה שהמבוקש הנמלט חי כסגפן. כל מה שמצא בחדרו היה מזרן בלא כרית, כירת גז בעלת להבה אחת ורדיו קטן. בעלי הבית סיפרו, שרצו להקל על הדייר הצנוע אבל הוא דחה כל אבזר מיותר וכל דבר מותרות והסתפק אך במעט שבמעט. "לפני שישה שבועות," המשיך ליפתאוי בסיפורו, "כשיאסר ערפאת שהה ברמאללה, ליוויתי אותו לביקור בדירת המסתור שבה התגורר בזהות בדויה, כשהתחזה למורה אבו מחמוד."

***

הילד שהיה לפליט צעיר לא נולד כמוסטפה ליפתאוי, אלא כמוסטפה עיסא מוחמד. מנהג ערבי הוא, שאדם קורא עצמו על שם מקום הולדתו משעה שהוא נוטשו. נטישה מרצון או נטישה בכפייה, היינו הך. שם המקום שבו נולד אדם הופך בדרך זו לאות של זיכרון ולעדות על שורשים, ואולי, מי יודע, גם למין קמיע המבטיח שיבה. וכך, משיצא הילד בן התשע מן הבית בו נולד, עם הוריו, שלוש אחיות ושלרשה אחים, והלך עימם בדרך הפליטים, היה עיסא מוחמד לליפתאוי. אני כמו קופץ ממקומי לגלות לו שבית אבו-עיסא, אותו אני זוכר כבית אבנים חד-קומתי בלב בוסתן קטן, היה סמוך מאוד לבניין של אדון ג'מיל, בו גדלתי. עיניו התלחלחו ועורי הצטמרר. הנה, ילדות נוגעת בילדות וחצר נוגעת בחצר. רק מאה מטרים, אולי מאה-ועשרים, הפרידו בינינו באותם ימים, זה הכל.

עם תום השיחה, בשעה שכבר קמנו לצאת מן החדר, שאל אותי מושל המחוז, נישא על כנפי זיכרון-ילדות מסוים מאוד, אם אני יודע דבר אודות כוורת הדבורים שלו, שניצבו פעם, טרם פליטות, בשולי הבוסתן של בית אבו-עיסא. אולי אני יודע מה עלה בגורלן. מן הסתם לא שיער בנפשו שאותן קוביות עץ כחלחלות, מכרות קטנים של דבש, נחרתו בתודעתי כחטא נורא. לא הסתרתי דבר: נמנית עם הילדים השודדים שעטו על הכוורות, מכוסים מכף רגל ועד ראש, אוחזים בידיהם ענפי ברוש מעשנים, כדי לסחוט את חלות הדבש, עד האחרונה שבהן. הדבר אירע סמוך מאוד לנכבה של ג'ארנא וג'ארתנא.

מושבת הדבורים הפורחת הפכה בתוך יום-יומיים לגל של חורבות עץ, מקום שטעמו סר ונשמתו פרחה, והארץ כולה היתה כך לתל של מרורים.

מחמד עלי טֶה

שנת הצבייה

הסתיו הגיע ואבי החל לחפש בית בשבילנו כדי לחסות בו. נדבקתי בקדחת, והדבר הדאיג אותו מאוד והכביד עליו, משום שהמחלה התנפלה עלי אחרי מותה של אחותי ודבקה בי במשך לילות רבים וארוכים, מה שהביא להתשת גופי הקטן והרענן. אורחת שנואה ומכבידה זו הלמה בגופי מדי ערב, ותפילותיה של אמי, תחנוניה והקטרותיה לא הועילו כדי לגרשה. שנים לאחר מכן, כאשר למדתי בבית הספר את הקצידה של אבר־טיב אלמתנבי על הקדחת הרגשתי כי זוהי הקצידה שלי, ולמדתי אותה בעל־פה, וחזרתי עליה רבות ודיקלמתי אותה בפני אבי.

אבי האמין שאוכל הוא התרופה הטובה ביותר לחולה, והיה הולך בכל יום בבוקר אל שוק הכפר הקטן וחוזר בשעות לפני הצהריים, ובידיו אשכולות ענבים לבנים או אדומים, אותם רכש מהפלאחים של בית ג'ן, וניסה לשכנע אותי לאכול ענבים, סבור שהם מהווים מזון מספק אשר יפצה את גופי על מה שאיבד. באחד הימים חזר שמח עם תרנגול קטן, אותו שחט ונתן לאמי, כדי שתבשלנו לי. גוף התרנגול היה רזה וחלוש כמו גופי. ריחמתי עליו מאוד בעודו מכה בכנפיו ומפרפר וקופץ בחלל ודמו ניתז על העשב היבש עד אשר נדם ללא תנועה. כאשר בישלה אותו אמי והגישה לי, סירבתי ליטול ממנו. דבר־מה בתוכי מנע ממני ליהנות מטעמו. נפשי נקעה ממנו. הורי הפצירו בי: "אכול! זו בריאות, חביבי!", אבל אני לא אכלתי. אמי סילקה אותי, ואינני יודע מה עשו בו.

באחד הימים לקחנו את חפצינו המועטים והפשוטים, ועברנו לגור בחדר מחדרי בית הספר בצפון הכפר, קרוב לכרמי הצברים, התאנים והזיתים. כמה משפחות התגוררו בחדרים האחרים, ואיני יודע מאילו כפרים הגיעו, פליטות, בורחות, מחפשות כאן הגנה.

"צבא ההצלה" שלט בכפר, ואילו התושבים הרכיבו קבוצות לשמירת לילה, נשאו רובים וחנו בצד המערבי של הכפר, באתר גבוה המכונה אלג'מיג'מה, או ראס־אלצברה. תושבי הכפר קנו מבחור מכפר ג'ש תותח שהשמיע רעם עז, והציבו אותו באותו מקום. הם התפארו בתותח ההוא,

המכונה "התשכוז", וחזרו ואמרו את שמו בגאווה, סבורים שהנה נמצאה להם הגנה על כפרם ומן היהודים נמנע להתקרב אליהם מכפר מיעאר או מהר בראד, שם שלטו כוחותיהם.

השמירה באותו אתר נחלקה למשמרות, שאותן סידר ועד הכפר, אשר קבע כי כל גבר ובחור מהכפר ישמור במשך שני לילות, ואם השתמט או התחלה, היה עליו לשכור שומר לוחם במקומו. אירע שמישהו שכר את אבי ושילם לו בעבור כך שתי לילות פלסטיניות.

בערבו של יום סתווי אפור הזדחלה האנדרלמוסיה בשכונות ובסמטאות המעופרות של הכפר עם נסיגת חיילי "צבא ההצלה" ועם יציאתן לנודדים צפונה של משפחות רבות. בעיני הגברים היתה דאגה, ובעיני הנשים – פחד. בעינינו היה בלבול. הגברים החליטו לרכז את הנשים והילדים באחד מחדרי בית הספר, ואילו הם עמדו כשומרים בפתח.

דמות האם היושבת וסביבה ילדיה נראתה כדמות תרנגולת החובקת את אפרוחיה בין כנפיה, חוששת מפני אויב שינסה לדרוס אותם.

נשארנו בחדר עד אשר שמענו כעבור יום את קריאת השומר הקורא לאנשים להתאסף בחצר בית הספר החדש בפקודת המפקד הצבאי היהודי, והלכנו לשם בפחד. מיד עם הגיענו לשם הפרידו את הגברים מן הנשים והילדים, וציוו על כולם לשבת על הקרקע. החיילים הקיפו את החצר הרחבה של בית הספר, ובצדה המערבי של החצר ישבו המפקד הצבאי ומח'תאר הכפר על כיסאות מאחורי שולחן עץ, ולידם ישבו שני פקידים שרשמו את שמות האנשים בספר גדול.

כל ראש משפחה נעמד בתורו על רגליו, קרא לאשתו ולילדיו, התקרב למפקד הצבאי ולמח'תאר והחליף איתם כמה מלים, ולאחר מכן פסע צעד או שניים, התקרב לפקידים, וכעבור רגע או שניים נטל מסמכים והלך.

דבר המח'תאר קבע את גורל האיש – אם יישאר במולדת או יגורש אל מעבר לגבול. משפט אחד קצר: "אני מכיר אותך", או "אני לא מכיר אותך". הראשון, משמעותו שהאיש יקבל "קסימה", כלומר תעודה. השני – משמעותו שהאיש יוכנס למכונת הצבאית ויובל לבית המעצר או לכלא, או יגורש לג'נין, ולכן מהלך המטרים הספורים הללו נדמה כהליכה על חוד הסכין.¹

אני, אמי ואחי הלכנו מאחורי אבי, מודאגים ומפוחדים. הרי איננו מאנשי הכפר, ורק מלה אחת של המח'תאר פירושה שאבי ייארס, יגורש מן הארץ, או יישאר עמנו.

1 מונח זה מופיע בסורה הראשונה לקוראן, ומשמעותו המילולית היא "דרך הישר", לאמור, דרכם של המאמינים. לדעת חלק מהפרשנים הכוונה לדרך שבה יעברו האנשים ביום הדין, שהיא צרה וחדה כסכין: המאמינים יצלחו אותה ואילו הכופרים והחוטאים יפלו.

הקצין שאל את המח'תאר: "אתה מכיר אותו?"
 עיני אבי ועינינו כולנו נתלו במח'תאר בתחנונים, כמו טובע הנאחז בחבל הצלה. כאשר המח'תאר אמר: "כן, זה עלי, הוא מאנשינו," וחיך אל אבי, הרגשנו כי משא כבד הוסר מעל כתפינו.

כך השגנו את תעודות רישום האוכלוסין ונשארנו במולדת.
 כאשר חזרנו וחדרנו בבית הספר הצפוני שאלתי את אבי כמה שאלות על המח'תאר ונוהגו הטוב כלפינו. הוא השיב לי כי קשר ותיק של ידידות קושר את משפחתנו עם המח'תאר, וכי דודיו אירחוהו כמה פעמים בבתיהם, אך אבי לא גילה לי את סוד הכבוד שנהג המפקד הצבאי במח'תאר, ואף לא את הסוד הגדול יותר ביחס להישארות התושבים בכפרם.

כעבור כחמישים שנה ביקרתי את בן המח'תאר בביתו, והוא מח'תאר ושיח' מכוח הירושה, ואיש נכבד וידוע בגליל. הוא סיפר לי:

אחרי שהיהודים כבשו את הגליל המערבי, ותושבי מיעאר, אל-דאמון, אל-ברווה, צפוריה ומקומות אחרים נעקרו, ואחרי הפסקת האש הראשונה, הירהר אבי זמן ממושך ויצר קשר עם קרובים שלנו ממשפחת ד"אב מכפר טמרה, שנכנע ליהודים ותושביו נשארו בו, והם סידרו לו פגישה סודית עם המפקד הצבאי היהודי של האזור. הוא חתם עמו על תעודת כניעה הקובעת שהצבא ישמור על שלום התושבים ורכושם תמורת כניעת הכפר ללא התנגדות. המח'תאר חזר והתעודה הסודית נישאת בחיקו, והטמין אותה סמוך לקבר של קדוש בכפר, מתוך חשש שמא תיפול בידי "צבא הצלה", והוא יוצא להורג. הפגישה נותרה סודית, כשם שאף אחד לא ידע על דבר התעודה. כאשר נפל הגליל באותו לילה בחודש נובמבר 1948, קבוצה של גברים נושאי דגל לבן הלכה וקיבלה את פני הכוחות היהודיים הבאים ממיעאר. כאשר הגיעו הכוחות אל הכפר הוציא המח'תאר את המסמך ממקום המסתור והגישו למפקד.

בשנים שעברו נהגנו לתאר את המח'תארים ואת ראשי המשפחות שניהלו מגעים עם הכוחות היהודיים ודאגו להישארות התושבים בכפרים, ויתר על כן – שמרו על כפריהם מגירוש והרס, כסוכנים. אני זוכר כיצד ראש רשות מקומית במשולש אמר לי בפגישה עמו: "פטריוטים, יבוא הזמן ותקימו אנדרטאות ואפילו פסלים לזכר הסוכנים האלה, כיוון שהם אלה אשר דאגו להישארותכם במולדת!"

מדוע בעצם נהגו המח'תארים והנכבדים הללו באופן שונה ושיתפו פעולה עם היהודים? האם היתה להם השקפה שונה, או שמא רצו לשמור על מנהיגותם ועל מעמדם המשפחתי? ואולי מניעים אחרים, חשאים, הניעו אותם?

ואולם, השאלה הגדולה היא: אילו נהגו הנכבדים והמח'תארים כולם, בכפרים, בערים וביישובים האחרים, באותו אופן, האם היו היהודים מגרשים את התושבים והורסים מאות כפרים?

מחקרים היסטוריים ותעודות רבות מוכיחים כי הגירוש היה מתוכנן. מעשי הטבח בדרום ובצפון, מדיר-יאסין ואל-דואימה עד אלצפצאף, מוכיחים כי התנועה הציונית רצתה קרקע נקייה מאוכלוסייה ערבית.

ידידי, יאסר עבד-רבו, שר התרבות הפלסטיני, שאל אותי פעם: "איך נשאתם בכפריים? מדוע לא גירשו את הכפרים הללו?"

בפעם הראשונה שהופנתה אלי שאלה כזאת, מדוע טמרה, שפרעם, עבלין וכאבול נשאר על תלן בעוד צפוריה, אל-דאמון, מיעאר ואל-ברווה נהרסו; מדוע כפרי-יאסין נשאר על תלו, בעוד כויכאת, עמקה ואל-ע'אבסיה נהרסו, התקשיתי לענות. האם הסיבה נעוצה באותם נכבדים ומח'תארים ששיתפו אז פעולה עם היהודים? האם הסיבה נעוצה ב"ליגה לשחרור לאומי"², שקראה לאנשים להישאר בבתיהם ובכפריהם? ואולי הסיבה המרכזית לכך היא שהגליל נפל במהירות מפחידה, שלא איפשרה לצבא הישראלי "לטהר" לגמרי את הערים והכפרים הערביים?

האם נותרנו כאן כתוצאה מ"טעות" שביצעו כמה מנהיגים יהודים, או שמא נשארנו משום שנאחזנו בעפר המולדת יותר מאחרים?

סעיד אבו-אלנחס אלמתשאאל, גיבור ספרו של אמיל חביבי, "האופסימיסט", אומר כי נשאר במולדת בזכות חמור.

מיהו החמור, סעיד?

הצבא הסתלק מהיישוב. הורי השאירונו בחדר בית הספר ושבו למיעאר, לבדוק מה התחולל בה. הם מצאו קבוצה מאנשי הכפר, שומרים על בתיהם ומגינים על מה שנותר בהם מפני ביזה וגזל, שכן אחרי שהחיילים עשו בהם שמות במשך חודשים, והותירו אותם ריקים ואת דלתותיהם תלושות מציריהן, הגיע תורם של השודדים והערבים מקרב הבדואים, הפלאחים והמגורשים.

אבי שכר שני גמלים והעביר עליהם את הרהיטים המועטים והתבואה שנותרו לפליטה. חלק מהחיטה מכר, ואת היתר איחסן לעת צורך אצל אחד ממכריו.

המושל הצבאי של הכפר החליט כי יש לפתוח את בתי הספר וכי על התלמידים לשוב ללימודים, ולכן עזבנו את חדרנו ועברנו לחדר נקי אותו שכר אבי.

התחלתי ללמוד בכתה ב' בכיה"ס החדש, עם ילדים שאותם לא הכרתי ואת שמותיהם לא ידעתי, למעט שניים אשר באו מן השכונה שלנו ומן היישוב שלנו. ישבתי עם שני תלמידים נוספים על ספסל אחד – האחד שמו יוסף, ילד

2 כך נקראה המפלגה הקומוניסטית הפלסטינית באותן שנים.

גדל-גוף נוטה לגסות, והשני, שמו סלים, ילד עדין ומנומס, שלבש תמיד בגדים נקיים ומסודרים והתגורר בשכונה בה גרנו אנחנו.

סלים היה ידידותי ומסביר פנים, והתיידדתי עמו. הידידות בינינו נמשכה עד שעזבנו את היישוב, כעבור שנה וחצי, לכפר כאכול. שנים ארוכות לאחר מכן פגשתיו בעיר חיפה, והוא כבר סטודנט פעיל באוניברסיטה. אחר כך נודע לי כי עזב את הארץ ללבנון והצטרף לאש"ף. במאי 1995 צילצל הטלפון בביתי, וכאשר הרמתי את השפופרת שמעתי קול צוהל:

– הלו, מחמד?

– כן.

– מדבר עמאד שקור. ³ ידידך, סלים. אני בדרך לסח'נין.

– אהלן, שלום!

דבר מה מטריד אותי עד היום.

האם אנו – ילדי כפר מיעאר שמצאו מקלט בסח'נין – נהגנו ללכת ברגל, בקבוצות, למיעאר, פעם או פעמיים בשבוע, ביום חמישי בצהריים אחרי הלימודים בבית הספר, ובבוקר יום שישי, היום החופשי, כדי לשוט ולשעוט בין השכונות והבתים של הכפר שלנו כיוון שלא ידענו כיצד לשחק בשכונות סח'נין, או שמא אהבתנו לכפר דחפה אותנו לכך?

היה זה תענוג גדול ללכת ביחד ולהגיע לאזור אל-מע'ארפה, לטפס על הגבעה לאזור אל-הרובה ולהגיע לראס-אלביר ליד עצי הזית של אלנורי, להיכנס לשכונות הכפר, לשחק את משחקינו ולשתות ממימי בארותינו.

נהגתי לבקר בביתנו שנותר חסר דלת או חלונות, והרוחות השתובבו באגפיו. עמדתי באותה פינה שאהבתי והשקפתי מהחלון הדרומי על הגבעות, המישורים והים.

ביתנו!

הוי, ביתנו.

הוי.

הגענו לכפר כאכול בשעות אחר-צהריים. הגמל הבריך את גמלו בשכונה המזרחית והורי החלו לשאת את החפצים ולהעבירם ל"ביתנו החדש", הבית שקנה אבי. הבחנתי כי אמי כועסת ואינה מרוצה מן הבית. אני קורא לזה "בית" דרך נדיבות, ולמעשה היה זה חדר אפלולי בסמטה צפופה ולא נקייה, שדמה יותר מכל לצריף.

ישבנו עייפים לנוח אחרי המסע. ילדי השכונה החלו להתקבץ ליד דלת הצריף ולהביט עלינו, בוחנים ותמהים על השכנים החדשים, אחר כך זרקו

3 עמאד שקור, חבר המועצה המהפכנית של ה'פתח' יליד סח'נין שעזב את ישראל והפך ליועצו של ערפאת לענייני ישראל, חזר ב-1998 לארץ.

עלינו אבנים וברחו תוך שהם צועקים: "בואו תראו, הם גרים בבית של רימה המשוגעת!"

ואבי רץ אחריהם, כועס.

שמעתי את קול בכייה של אמי ונצמדתי אליה בפחד מפני רימה המשוגעת, מן הלא-בית הזה, מן השכונה הזרה ומן הילדים הזרים.

בבוקר לקח אותי אבי לבית הספר, נושא עמו את תעודת הזהות הירוקה ותעודה המוכיחה שאני תלמיד כיתה ב'.

בית הספר של הכפר היה חדרים קטנים, מפוזרים ברחבי הכפר, ואני הגעתי לאחד מהם, נושא את מחברותי בתיק בד, הדומה יותר לשק. נכנסתי לחדר נבוך והושטתי למורה מכתב ממנהל בית הספר. הוא קרא אותו ובחן אותי במבטים שיש בהם מן הרחמים, ואז שאל אותי: "מה שמך?"

שמי היה רשום אצלו במכתב, ועניתי לו: "מחמד". הוא אמר בקול רם: "מחמד עלי עבד-אלקאדר. פנו מקום לאורח שלכם. ברוך הבא, עבד-אלקאדר!"

עוד לא הספקתי לתמוה לעצמי אם אמנם אורח אני, והנה התלמידים התחילו לשיר יחד, כמו מקהלת בית הספר:

עבד-אלקאדר

מקום אהל חדר

בדיר העדר

מטוס!

חזרו על הפזמון פעמיים. ואני עמדתי נבוך, על סף בכי.

דחקתי את גופי בין שני תלמידים שבירכו אותי לשלום. הם קירבו את כיסאותיהם זה לזה עד שהיו כמעט דבוקים ואמרו לי: "שב, עבד-אלקאדר!"

האם מעתה איקרא עבד-אלקאדר?

עברנו דירה ארבע פעמים תוך שנה וחצי. עברנו מיישוב ליישוב. עוד לא הספקתי להתגבר על זרותי ולהכיר כמה חברים בגלותנו הראשונה, והנה החליט אבי לעזוב אותה ולעבור לגלות חדשה ולזרות חדשה.

הכל בחיינו השתנה. היישוב, השכונה, הבית, מגרש המשחקים של הילדות, החברים, הרהיטים, האוכל, השתייה, הבגדים – ומדוע לא ישתנה גם שמי?

לא ייתכן.

זו זכותי, זהו רכושי, ולא אוותר עליו!

בסוף יום הלימודים ביקש ממני המורה להביא עמי למחרת כיסא לשבת עליו ושולחן לכתוב עליו.

רהיטי הכיתה היו משונים: כיסאות שונים זה מזה בצבעיהם ובמראם, שולחנות הדומים יותר להדומים בלויים ולא תואמים, או לטסים גבוהים,

שאותם הביאו התלמידים מבתיהם. כאשר שבתי הביתה ומסרתי להורי את בקשת המורה, התבלבלו ונבוכו.

אין שולחן, אין כיסא, אין הדום ואין טס בבית שלנו!
אמי אמרה: "המורה הזה זורה סוכר על מר המוות!"
ואילו אבי אמר: "נסדר לך כיסא קטן."

הדבר נודע לשכננו, שהיה פליט, כמונו. הוא הביט בי ואמר: "אל תדאג, ילד. בבוקר תלך לבית הספר שלך עם כיסא ושולחן." קם ממקומו וצעד כמה צעדים, ולאחר מכן שב כשהוא נושא כילף, מסמרים וחתוכת עץ צבעונית, והחל לעבוד. לפנות ערב גמר להכין טס בעל צורה משונה ואמר לי: "הנה לך שולחן של ממש! טובה ציפור אחת ביד משתיים על העץ, ילד. השולחן הזה – לך ובשבילך." הוא נכנס לביתו וחזר כשהוא נושא כיסא קטן ונמוך, ואמר לי: "שמור על הכיסא הזה. לקחתי אותו איתי לכאן מאל-דאמון. בסוף השנה תחזיר לי אותו, ילד. שמור עליו."

הסיבה היחידה לעקירתנו מסח'נין לכפר כאבול היתה חלקת אדמה בבעלות אבי, הגובלת באדמות כאבול. האנשים מכנים אותה עד היום "ואדי אלשיח' עלי", על שם סבי-אבי, ואילו אבי כינה אותה "כרם אבו נאצר-אלדין". אינני יודע את פשר הכינוי הזה עד היום. השדה הזה נמצא בין שני הרים גבוהים, ולכן היה פורה במיוחד. במרכזו עובר נחל כאבול, הנשפך לנחל חילזון, המקור העיקרי של נחל נעמן, הנשפך לים התיכון מדרום לעכו. אבי סבור היה שמגוריו בכאבול יגנו על שדהו מפני הפקעה ומפני הרשות לנכסי נפקדים.

אבי עיבד את שדהו במשך שלוש שנים, זרע בו חיטה ועדשים. בשנה הראשונה תרמו הפלאחים הבכירים בכפר את פועליהם, שווריהם ופרדותיהם, חרשו את הקרקע וזרעו בה בִּין-יום. אחרי שמכר חיטה למעלה מצרכינו, קנה אבי פרה וחמור כדי לעבד את הקרקע. כך זרע בה וקצר את פריה במשך שנתיים רצופות, ומצבנו הכלכלי השתפר.

אז אירע דבר שלא ציפינו לו.
הנכבה השנייה התחוללה.
שומר הכפר דפק על דלת ביתנו בעודו אומר: "עלי, מבקשים אותך בבית המח'תאר."

– מי מבקש אותי?

– הממשלה.

אבי הקיש בנעליו, אזר את חלציו, שם את מבטחו בכופיה ובעקאל שלראשו והלך אחרי שומר הכפר, ואותנו השאיר מבוהלים ומבולבלים.

הכפר סבל מעוולות המושל הצבאי, שחילק את תושביו לשלושה סוגים: הסוג הראשון היה של בעלי תעודות זהות כחולות – אלה נהנו משלווה ומן הזכות להישאר במולדת; הסוג השני היה של בעלי תעודות זהות אדומות – אלה תושבים זמניים, וזכותו של המושל הצבאי להגלותם או לגרשם מן הארץ; הסוג השלישי היה של אלה בלי שום תעודה, לא כחולה, לא אדומה ולא שחורה. החיילים נהגו לגרש את האנשים מן הסוג השלישי, ולכן אלה ברחו והתחבאו במערות ובהרים, ואם תפסו החיילים אחד מהם, לקחו אותו במכונית צבאית ומשליכים אותו כמגורש, קרוב לעיר ג'נין. האנשים נהגו לכנות את הגירוש אל מחוץ לארץ כַּב – שפיקה, וכאשר שאל מישהו על פלוני אמרו לו: "שפכו אותו לג'נין".

מדוע בחרו במלה המבזה הזו?

האם האדם הפלסטיני הפך לסחורה חסרת ערך, או לדבר אין חפץ בו, כך שאפשר להשליכו או לשפכו?!
הממשלה כינתה את האנשים האלה "מסתננים" ורדפה אותם – הרגה בהם, כלאה את חלקם וגירשה אחרים.

כאשר הגיעו החיילים אל הכפר, היה צועק אחד הפלאחים: "מעונן!" עוצר לרגע, וחוזר על כך, עד שהידיעה הגיעה לכל השכונות והבתים בכפר, ואז יכולת לראות אנשים רצים ברחובות ובסמטאות, מחפשים אחר מחבוא או מקלט.

המושל הצבאי וחייליו נהגו לעתים לערוך ביקורות פתע בכפר בשעות הבוקר המוקדמות. הם היו מקיפים אותו ומצוים על השומר לצעוק לתושבים: "תושבי הכפר, המושל הצבאי מבקש מן הגברים, הנשים והילדים להגיע אל הגרנות המערביות. אל תשכחו את תעודות הזהות והאישורים!" ואז היו מתחבאים "המסתננים" בטבונים, במתכנים ועל הסוללות, כיוון שהחיילים חיפשו בבתי הכפר, בית אחר בית.

אבי שב כעבור כשעה, עצוב, הדמעות כמעט ברחו מעיניו, ואמר לאמי:

"הפקיעו את הוואדי". אמי הייתה על חזק וצעקה: "הלכה האדמה!"

לאבי נודע ממח'תאר הכפר שקבוצה של סוכנים שחצנים ומרושעים אשר התגוררו בכפר שעב, הלשינו עליו למושל הצבאי, וכי השדה שלנו יהיה מעכשיו בשליטתם.

בראש הקבוצה עמד בחור נמוך וכהה, שלא ידע רחמים וחמלה, ובינו לבין היהודים וה"הגנה" היה קשר איתן מאז שנות המנדט הבריטי. אחרי שנפל הגליל, עבר מכפר אל-דאמון לכפר שעב, והקיף עצמו בקבוצה של מופקרים והוללים, שלא הבחינו בין מותר לאסור. המושל הצבאי העניק לו שלטון, כוח ובעלות על אדמות ורכוש של שלושה כפרים – אל-דאמון, מיעאר ושעב.

בערב, חמוש בצדק ובאמונה, הלך אבי ברגל לכפר שעב כדי להגן על אדמתו, אולי יוכל להשיבה. הוא ניסה לשכנעם בנוגע לזכותו על הקרקע, אך הם דחו את טענותיו. הוא ניסה לחכור את האדמה תמורת סכום שנתי שאותו ישלם כל עונה חקלאית, אבל הם סירבו. מרמזים מסוימים שנתן לאחר מכן, נראה כי הם השמיעו באוזניו דברים קשים ומכזיבים.

הוא שב עם שחר בידיים ריקות, ונרדם מרוב עייפות. כאשר התעורר בבוקר, ראתה אמי בפניו דבר-מה מוזר, שעורר את תדהמתה. שיתוק עיוות את פניו, הוא לא הצליח לעצום את עיניו, וכאשר דיבר, פיו התעוות בעווית חריפה.

השכן שלנו בא ואמר:

"זאת מכה ממלאך. צריך שיח' שיטפל בו."

ואילו אבי אמר: "זאת מכה מהשטן. לקחו את הוואדי, שכן!" ואמי שבה ואמרה: "זה מרגיז, חי אללה, זה מרגיז. שהאל לא ייתן להם מנוח, לא בעולם הזה ולא בעולם הבא!"

והשיח' של היישוב החל לטפל באבי, לומר תפילות ומדי יום לעסותו. מצבו הבריאותי של אבי השתפר כעבור כחודשיים, והוא החל לצאת מן הבית לשכונה. פיו ופניו חזרו להיות כשהיו, אך משהו אחר היה בעיניו, לקח וסימן.

כאשר ישן אבי, נהג לעצום עין אחת בלבד, ואילו השנייה נשארה פקוחה בגלל אותו שיתוק.

אחרי אותו אירוע הוא חי עוד שלושים-וחמש שנים – ישן כשעיניו האחת עצומה והשנייה ערה. האם מתוך זהירות, או מתוך דאגה? האם עינו האחת שמרה על מה שהיה לנו? שמרה על קיומנו, זהותנו, חיינו?

רציתי לשאול אותה כמה פעמים על המצב המשונה הזה, אך לא אזרתי אומץ לעשות כן.

אבי ישן ער. שנת הצבייה. שנתו של שומר הבית ונוטר הכרם! מה אמרו לו שנותר ער, ולא ישן כאחרים? הלוואי שהיו אומרים לו לפני מסע היציאה את מה שאמרו לו באותו הלילה.

אך לא בייחולים יושג המבוקש.

הכפריים אומרים: "זרענו 'הלוואי', ולא צמח כלום."

מערכת גיא רוז-גלבע

אילן פפה

"אנו קוראים לבני העם הערבי, תושבי מדינת ישראל, לשמור על שלום וליטול חלקם בבנין המדינה על יסוד אזרחות מלאה ושווה..."

מלְקָמוֹת וְלְמְדוּנוֹ אֶת אֶהְבַּת הַפְּרָטִים : צוֹרֵת מִפְתָּחוֹת בְּתִינּוּ,
וְלְמְדוּנוֹ לְסָרֵק בְּרִיטִי הַעֲיִנִים אֶת חֲשָׁתְנוּ, לְלַקֵּת טְפוֹף עַל פְּנֵי אֶדְמָתְנוּ,
לְקַדֵּשׁ אֶת שְׁעוֹת בֵּין הָעַרְבִים עַל עֲנָפֵי הָאֶזְדָּרְכֵת.
וְהַמְלָחְמוֹת אֵף וְלְמְדוּנוֹ לְרְאוֹת אֶת דְּמוֹתוֹ שֶׁל אֵלְלָה בְּכָל, וְלִשְׁאֵת
בְּעַל הָאֶגְדוֹת עַל מְנַת לְגַרֵשׁ אֶת הַמְּפָלְצֵת מִסְפִּיר הָאֶלּוֹן.¹

עורכי יומניו של דוד בן גוריון – גרשון ריבלין ואלחנן אורן – הופתעו לגלות כי בין ה-1 באפריל ל-15 במאי 1948 התעלם מנהיג המדינה-בדרך מהצד הצבאי של אירועי הדמים. תחת זאת נראה כאילו עסוק היה הרבה יותר בפוליטיקה פנימית וכי טיפל באורח אינטנסיבי בשאלות ארגוניות, כמו הפיכתם של גופים שנוסדו בתפוצות למנגנונים ממלכתיים במדינת ישראל החדשה. יומניו אינם נותנים אפילו רמז לקטסטרופה קרבה ולבטח לא ל"שואה שנייה", עליה דווקא דיבר בנאומו הפומביים. בחוגים הפנימיים, מכל מקום, השתמש בן גוריון בלשון אחרת. בתחילת אפריל מנה בגאווה באוזני חבריו במזכירות מפא"י את שמות הכפרים הפלסטיניים שכבר נפלו לידי ה"הגנה" ושותפיה. בנאום ארוך הבהיר המנהיג כי ההצלחות הבאות של המאמץ הצבאי יתמקדו בשתי ערים: חיפה ויפו, "איים" בלב היישוב היהודי. אולם לא היו אלה איים, והביטוי "איים" מיזער מאוד את סביבתן. רכבות תושביהן חיו שם מוקפים בעשרות כפרים.

עד מהרה הפכו ה"איים" של בן גוריון לעיי חורבות. כאן, מהמקום הזה – של ידיעה ברורה על עדיפות הכוח הישראלי ועל חולשת הפלסטינים, ומצד שני טיפוח המיתוס של מעטים מול רבים, בכל דיון פומבי – מהמקום הזה צריך להיפתח כל תיאור של המלחמה. אחרי הכל, על התיאורים הללו צמחה ההכחשה של חורבן הפלסטינים, אותו המיטו כוחות הצבא של המדינה-בדרך ואחר כך צה"ל והמדינה. לא די לראות לרגע היסטורי

כדי להבין שכבר היו דברים מעולם. חשוב לזכור את העובדות, את הפרטים שאף פעם לא נתנו עליהם את הדעת, ואת הפער הגדול ביניהם לבין הסיפור שעליו גדלנו.

כל תיאור של החרבת פלסטין באביב של 1948 נתקל באתוס ישראלי מוכן, עמוס דימויי חורבן וחרדות מפני שואה שנייה, גרסה של יהודים מעטים מול המוני ערבים, שכולל כמובן את המטבע השחוק – "צבאות שבע מדינות ערב". רוב התיאורים הללו, בעיקר ביחס ל"גליית הערבי", לא רק שאין להם שום בסיס עובדתי, אלא שהם הוזמו משך שנים רבות, ואין אף היסטוריון רציני המתייחס ברצינות לסיפור פלישת הצבא המצרי למשל, ול"איומיו על תל אביב". הסכנות ותיאורי הגבורה זכו בדרך כלל לאנדרטאות היסטוריוגרפיות, כמו סיפורי הגבורה של קיבוצים בודדים – נירים, יד מרדכי, נגבה. כל אלה מכסים, במקרה הטוב, על מה שאירע עוד בטרם הגיעו הכוחות הערבים החלשים לשטחים שיועדו על פי החלטת החלוקה של האו"ם למדינה הערבית. חשוב לחבר את מה שאנחנו כבר יודעים – על הגירוש, על החרבת הכפרים, על ההווה המר של הפלסטינים, על האכזריות של צה"ל בכל מה שקשור לאוכלוסייה אזרחית ערבית בפלסטין, על ההכחדה האיטית של חברון, על ייבושה של ירושלים המזרחית, על ההרס של רצועת עזה, עם מה שברור היום: השאיפה הציונית לכוון מדינה יהודית בארץ, מאז ראשיתו של המנדט הבריטי, היתה שאיפה למדינה ליהודים בלבד. שום חזון אחר לא היה להנהגת היישוב. שום דימוי אחר של עתיד. שום מצע אחר. שטח המדינה האקסקלוסיבי שהנהגה הציונית הסכימה להסתפק בו השתנה תמיד בהתאם לצרכים ואילוצים – ב-1937, ב-1942, ב-1949, ב-1967 – אבל ככלל, ההנהגה היתה נחושה תמיד להגדיל את השטח, ונחישותה נטבעה כסיסמאות פוליטיות בוטות בעשורים האחרונים: "מקסימום שטח, מינימום ערבים" (שמעון פרס), או "אנחנו כאן – הם שם" (רחבעם זאבי, אהוד ברק). גם רכישת האדמות בתוך הכפרים, מסביב לכפרים, וגם ההכנות הצבאיות למקרה של עימות, כווננו לעקירת הפלסטינים משטחי המדינה היהודית שתקום. בהקשר הפוליטי הקיים, מול הגטו הגדול של עזה, גטו רעב ומופגז, מול המובלעות הפלסטיניות הזעירות בגדה המערבית, בין הכבישים ה"עוקפים", הגיע הזמן ללמוד לקרוא אחרת גם את סיפור העבר. הבה נתעכב על פרטים שקוראי עברית לא הורגלו בהם, ונניח לרגע ל"תמונת היער", אחרת יקהה עוד יותר מבטנו ההיסטורי, ונבהה במספרים חסרי פשר ומשמעות: באפריל 1948, ערב הקמת המדינה היהודית החדשה, ולפני שצבאות ערב נכנסו לשטחיה, הרסו כוחותיה ה"לא סדירים" של המדינה בדרך את ערי פלסטין. למעלה מ-150,000 פלסטינים גורשו כבר אז מבתיהם בערים, ואליהם התווספו בקיץ

של אותה שנה עוד כ-70,000 מתושבי לוד ורמלה. יחד עם הערים הללו נהרסו – כבר בשלב הזה של המלחמה, אביב 1948 – הכפרים מסביב לערים הללו. החזון של ה"טיהור", חזון הערים היהודיות הטהורות, היה אבן פינה במדיניות שהנהיג דוד בן גוריון יחד עם הממסד הצבאי שלו, ואף שב-1967 נראה כי גורלה של ירושלים המזרחית יהיה אחר, כאילו הולך ונרקם איזה חזון של "עיר שחוכרה לה יחדיו, יהודים וערבים", הנה לנגד עינינו מתרחשת גרסה שונה, שם או בחברון, אך גם היא נגועה באותה נחישות לבצע בדיוק אותו "טיהור", ליצור עיר בלי ערבים.

הגרטיב המעודכן לגבי 1948 נוהג להסביר את הדברים כך: הערבים ברחו, לא גורשו. אבל אם הם ברחו, מדוע לא הותר להם לשוב? מדוע נהרסו מיד הבתים, השכונות, הרבעים? כאן, בדרך כלל מתעדכן הנרטיב, ואף נזקק ל"נס" ("נס קרה לנו, הפלסטינים ברחו") וטוען: כיוון שברחו, נקרתה הזדמנות לבנות מדינה יהודית. אני מבקש לקרוא את הדברים אחרת: זו היתה התוכנית. ביצועה התעדכן מדי פעם, אבל התכחושות לעיקר הדברים, כמוה כהסכמה עם הזוועה.

להרס הערים באפריל 1948 יש משמעות מיוחדת. בלב הערים הללו חיה האליטה הפוליטית, הכלכלית והתרבותית של הארץ. כאן שכנו מוסדותיה של החברה הפלסטינית, המצפן הפוליטי שלה, ומצפונה החברתי. כאן חיו משפחות הנכבדים, שנטלו את הבכורה במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה מידיהם של תְּקִיפֵי ההר והשפלה, כאן חיו בני המעמד הבינוני שזכו לחינוך קוסמופוליטי בשלהי התקופה העות'מאנית. כאן הוצגו מחזות, שירים צוטטו בכיכרות ומאמרים נכתבו בעיתונות. כאן גם עמדו ספריות והמוזיאונים הראשונים. מאז המאה השמונה-עשרה, כאשר עיירות קטנות הפכו לערים, עבר כובד משקלה של החברה הזאת מן הכפר אל העיר. כל שינוי בחיי החברה בא לידי ביטוי קודם כל בערים הללו. כל זה חרב בחודש אפריל 1948.

יתר על כן, לא רק יפו וחיפה היו "איים" בתוך ים יהודי – מין "ים" שהערבים נחתו עליו "במקרה", ל"שעה קלה". גם טבריה, בית שאן, עכו, צפת, לוד ורמלה הופיעו כאיים כאלה, כמו מאות הכפרים הפלסטינים, שהיו פזורים בשטח המדינה היהודית העתידית.

כמה עובדות מרכזיות

הפור נפל כבר ב-10 במארס 1948, כאשר קבוצה קטנה של מנהיגים ומפקדי צבא החליטו על "טיהור" הארץ מתושביה הערבים. ביום זה אימצה המנהיגות הציונית את תוכנית דָּלָ"ת. אישים ידועים כמו דוד בן גוריון, ישראל גלילי,

יגאל ידין ויגאל אלון התכנסו שם לצד "הערביסטים" הפחות ידועים, כמו עזרא דנין וגד מכנס. הכפרים אותם מנה דוד בן גוריון באוזני מזכירות מפא"י כמה שבועות לאחר מכן, שכולם נמצאו במרחב הכפרי, היו היעדים הראשונים במבצעים הראשונים של התוכנית. הכפרים הראשונים נכבשו בשפלת החוף (קיסריה ואל-בורג' היו הראשונים), תושביהם גורשו בקלות יחסית ועודדו את בן גוריון להמריץ את מבצע ה"טיהור" ולהרחיבו לעבר הערים.

יחסי הכוחות היו שונים מאוד ממה שבדרך כלל מספרים לנו: כ-50,000 מגויסים עמדו לרשות ההנהגה היהודית, ומנגד רק אלפים בודדים – חברי מיליציות פלסטיניות ומתנדבים מן העולם הערבי. ההנהגה היהודית חששה מפני ה-15 במאי, תאריך סיומו של המנדט והכניסה המשוערת של צבאות ערב לארץ. אבל מגבלות הכוח הכלל-הערבי הסדיר היו מוכרות היטב למפקדת ה"הגנה" ולשירות המודיעין (ש"י, שירות ידיעות) שלה. במקביל המשיך הגיוס והתרחב. אחרי ה-15 במאי עמד לרשות היישוב כוח של כ-100,000 חיילים, אשר הדפו בהצלחה ניסיונות של יחידות ערביות סדירות בעלות סדר כוחות דומה – אבל היו חסרות ציוד מתאים, או ניסיון כלשהו בשדה הקרב. וכך היה הצבא הישראלי גדול דיו גם כדי להילחם נגד הצבאות הערביים (לאחר ה-15 במאי) וגם כדי להמשיך ב"טיהור" האתני שהחל, כאמור, מוקדם יותר. חורבן של הערים הפלסטיניות היה עניין גמור כאשר קרא בן גוריון את הפיסקה המפורסמת ממגילת העצמאות:

אנו קוראים – גם בתוך התקפת-הדמים הנערכת עלינו זה חדשים – לבני העם הערבי, תושבי מדינת ישראל, לשמור על שלום וליטול חלקם בבניין המדינה על יסוד אזרחות מלאה ושווה ועל יסוד נציגות מתאימה בכל מוסדותיה, הזמניים והקבועים...

מלים אלה הידהדו במקלטי הרדיו, תורגמו לשפות זרות ושימשו, מאז, כנשק אידיאולוגי להוכחת חפותה של מדינת ישראל (עוד לפני שהוטל על הערבים ממשל צבאי בן 19 שנים, עוד לפני שנמנעה מהם אזרחות מלאה במדינה היהודית). העניין הזה מכריע מכדי לטשטשו בסיפורי "סכנה קיומית". באפריל 1948, כחלק מתוכנית דל"ת, היה חורבן של הערים הפלסטיניות fait accompli, עניין גמור.

הצלחה זו של ה"הגנה" וצה"ל התבססה גם על ההסכמה הלא-כתובה עם הצבא הסדיר המשמעותי היחיד בעולם הערבי – הלגיון הירדני, הסכמה שהגבילה את פעולות הלגיון רק לאזור ירושלים, וכן על ההחלטה האסטרטגית הערבית להסתפק בכניסה לשטחי המדינה הערבית המיועדת (בגבולות שנקבעו בהחלטת החלוקה של האו"ם). אסטרטגיה זו איפשרה ל"הגנה", לפלמ"ח, ואחר כך לצה"ל, חופש פעולה מלא בשטח שהוקצה למדינה

היהודית. במלים אחרות, ב-56% מן הארץ "טוהרו" הכפרים והערים הפלסטיניים, ותושביהם גורשו בלי שזכו להגנה כלשהי מן הצבאות הערביים שנכנסו לארץ במאי 1948, כל זאת בניגוד גמור לסיפור הרשמי של ישראל, סיפור המערב זמנים, טריטוריות, מפות ומקרים של מצור. הכפרים והערים שנמצאו ב-22% הנוספים של השטח – אלו שישאל ספחה מתוך שטח המדינה הערבית – החזיקו מעמד, יחסית, זמן רב יותר, משום שהיו חלק מזירת המלחמה בין צה"ל לצבאות ערב. כשאלו הובסו, עברו גם חלקי ארץ אלו "טיהור" אתני, בעיקר הגליל המערבי שעד מאי 1948 היה כמעט כולו פלסטיני, ובמהלך ה"טיהור" גורשה חצי מאוכלוסייתו, והאזורים סביב נצרת, צפת והשפלה הדרומית, בין יפו לרצועת עזה.

כיבוש כפר קטן וסילוק תושביו – נניח לא יותר ממאה בני אדם – איננו מעשה של מה-בכך. משפחות שלמות הופרדו בתוך שעה, אולי פחות, מרכושן, דל ככל שהיה, וממורשתן, בידי הצבא המגרש. סילוקה של שכונה עירונית שלמה, על אחת-כמה-זכמה עיר שלמה, היא אירוע קטסטרופלי וטראומטי, לא רק למגורש אלא לכל החברה והאימה שלו. ה"טיהור" באזורים הכפריים לא הושלם, אם כי הוא הביא לסילוקה של מרבית האוכלוסיה הכפרית מהארץ. במרחב העירוני היה ה"טיהור" טוטלי, פה ושם נשארו מאות תושבים מבוהלים, מנותקים, אבל למעלה מ-100,000 התושבים שגרו בערים הללו נעלמו ולא שבו עד היום.

ראשונה, טבריה

על פי החלטת האו"ם על חלוקת הארץ לשתי מדינות, טבריה היתה אמורה להימצא בתחומי המדינה היהודית. מכאן, כמובן, נלקחה ה"רשות" לגרש את תושביה הערבים, או אם תרצו מכאן נלקחה פרשנות קיצונית לזכות על הבעלות: הנהגת היישוב השתמשה בבעלות שהחלטת האו"ם העניקה לה על טבריה, ועל ערים אחרות במרחביה, כדי לגרש את הפלסטינים.

כיבוש העיר טבריה החל את סדרת ה"טיהורים". הוא כלל את גירוש תושביה הערבים, את ניתוק הקשר הממושך בין האוכלוסיה היהודית לאוכלוסיה הפלסטינית בעיר, ובסופו של דבר גם הביא להרס בתי הבזלת השחורים והעתיקים המיוחדים והיפים מאוד למראה (אשר רק שרידים בודדים מהם נשארו). יש משהו סמלי בכך שהראשונה שנהרסה היתה העיר שבה חיו יחדיו יהודים וערבים במשך עשרות רבות של שנים, הרבה לפני תחילת ההתיישבות הציונית בארץ.

מעשה הכיבוש החל בהפעלת לחץ על העיר הקטנה בת 10,000 התושבים,

כמעט מחציתם ערבים. תחילה בוצע טבח בכפר הסמוך, נסר אל-דין, ב־12 באפריל, טבח שגרם גם לחלק מתושבי טבריה לעזוב. מאותו יום ועד לנפילתה, ב־18 באפריל, הופגזה העיר יום-יום בידי ה"הגנה", שחייליה שחנו על מורדות ההר נהגו לגלגל במורד חביות נפץ אל תוך השכונות הערביות, והוסיפו לזוועה גם קולות מחרידים מתוך רמקולים. שבוע שלם נמשכה מתקפת הרעם וההלם. העיר נפלה כאמור ב־18 באפריל.² בימים שקדמו להתקפה, מתנדבים מעטים יחסית מן העולם הערבי הצליחו להיכנס אל תוך העיר כדי לנסות ולארגן את ההגנה על הרבעים הפלסטיניים. ואולם, הבריטים מנעו כל כניסה משמעותית של כוח כזה. לא יותר משלושים מתנדבים כאלה נמצאו בעיר ביום שנכבשה. זה לא היה התפקיד המפוקפק היחיד שהבריטים מילאו. תחילה הם הציעו לראשי הרבעים הערבים להגן על התושבים ולאחר מכן דחקו בהם לשאת ולתת על פינויה. המלך עבדאללה, שהבין היטב לאן נושבת הרוח, שלח 30 משאיות, "כדי למנוע דיר יאסין נוספת", כך לפחות טען בזיכרונותיו. הבריטים, מכל מקום, לא חששו מטבח אפשרי, אלא ביקשו, כמו בכל עיר פלסטינית מעורבת, לסיים את שהותם במהירות האפשרית, גם במחיר "טיהור" הערים מתושביהן הפלסטינים.

חיסולה של חיפה הערבית

על פי החלטת החלוקה גם חיפה, כמו טבריה, היתה אמורה להיכלל בשטח המדינה היהודית, ובשום אופן לא כעיר יהודית "טהורה". ואולם, ההכרעה הבין-לאומית להעניק דווקא למדינה היהודית את נמל המים העמוקים היחיד בארץ, מעיד על עוד היבט של תכנית החלוקה (שעליו אין מדברים אצלנו בדרך כלל), על ההעדפה של חברת המתיישבים היהודית בקרב הקהילה הבין-לאומית. מכל מקום, כעת, באפריל 1948, התברר כי המנהיגות היהודית שאפה לקבל גם את עיר הנמל ללא תושביה הערבים. כבר בינואר 1948 החלו ה"הגנה" והאצ"ל להטריד את 75,000 תושביה הערבים של חיפה. זו לא היתה יוזמה של הפיקוד העליון או של הנהגת היישוב, אלא מסע נקמה מקומי, בעקבות המתקפה הערבית הרצחנית על פועלי בתי הזיקוק – בדצמבר 1947. בתגובה, ביום האחרון של 1947, התנפלו לוחמי ה"הגנה" על תושבי הכפר בלד אל-שיח' (היום שכונת נשר), והרגו עשרות מתושביו בעודם במיטותיהם.³ מאותו יום, ובמהלך החודשים הבאים, ניצלה ה"הגנה" את יתרונן הטופוגרפי של השכונות היהודיות וכיצעה שורה של מתקפות נגד השכונות הערביות בעיר. הטרדה מקומית זו אושרה, בדיעבד, בידי ההנהגה, וזכתה בסופו של דבר לעידוד, כאשר התברר כי האליטה הערבית של חיפה –

למעלה מ-10,000 בני אדם – העדיפה לעזוב את בתיה ולעבור לביירות ולקהיר עדי-עבור-זעם (כך לפחות קיוו האופטימיים ביניהם). לנטישת האליטות יש משמעות מיוחדת בתיאור החורבן של פלסטין. נטרולן ממלא תפקיד חשוב בהסבר מדוע חלק מהכפרים ותושביהם מהגורל הנורא, ומדוע על אף אחת מן הערים לא פסח הגורל הנורא של החורבן.

ב-4 בינואר 1948 שלח מנהל הבנק הערבי בחיפה, פריד סעיד, שהיה גם חבר בוועדה הלאומית, מברק לד"ר חוסיין ח'אלידי, מזכיר הוועד הערבי בירושלים. "כמה טוב שהיהודים אינם יודעים את האמת", כתב. המנהיגות היהודית דווקא ידעה: האליטה העירונית התמוטטה לאחר דצמבר הנורא. שירות הידיעות של ה"הגנה" העביר למנהיגי היישוב דיווח מפורט על העזיבה, כמו גם על המחסור בנשק ממנו סבלו מגיני העיר הערבים, הנשק שהבטיחה להם הליגה הערבית בהבל פה חודשים ספורים קודם.

גם בחיפה, כמו בטבריה, נעשה שימוש בחביות נפץ שגולגלו מן ההר אל תוך השכונות, יחד עם ירי בלתי פוסק של צלפים, הזרמת דלק והצתתו – אלו היו רק חלק מפרטואר עשיר של הטרדות. לאחר מכן ניסו הכוחות היהודים לסלק שכונה שלמה, שכונת חוואסה הדלה, ובמידה רבה אף הצליחו בכך בינואר 1948 (היום עומדת במקומה שכונה דלה אחרת, נווה-יוסף).

ההפגזות של הכוחות היהודיים, ירי הצלפים, נהרות הדלק הבווערים וחביות הנפץ המתגלגלות מילאו תפקיד חשוב בתחילת אפריל. ב-18 בחודש, ביום בו פונתה טבריה, קרא מייג'ור-גנרל היו סטוקְוֹל, מפקד המחוז הצפוני, שישב בחיפה, למנהיגות הפלסטינית בעיר, והודיע לה כי בתוך יומיים יעזבו כוחותיו את קו הגבול בין השכונות היהודיות לשכונות הערביות, בהן התגוררו עדיין, למרות אירועי הרבע הראשון של השנה, עשרות אלפי פלסטינים. נפתחה הדרך לייהודה של חיפה הערבית.

זה היה מצבם של כ-55,000 עד 60,000 מתושבי חיפה הפלסטינים, כאשר התקבלה הפקודה הישראלית לעקרום סופית באפריל 1948. המבצע הראשון של ה"הגנה" נשא את השם מעורר החלחלה "מספריים". כישרונו הספרותי של הצבא, השולף מן המחשב שמות פואטיים למבצעי הרג והרס, כמו "אביב נעורים", "ענבי זעם", "חומת מגן" וכו', התגלה רק מאוחר יותר. אז, באביב של 1948, נתנה ועדת השמות את דעתה על המשמעות המלאה של המבצע, שבתנועת מלקחיים ניתק את העיר מן העורף הכפרי שלה. חלק אחד של ה"מספריים" יצא מהדר הכרמל אל ואדי רושמייה, ואילו החלק האחר יצא מהדר הכרמל לעבר העיר התחתית. נוכחות החיילים הבריטים לא שינתה דבר. חיפה היתה התחנה האחרונה בנתיב נסיגתם. המנדט אמנם חייב אותם לדאוג לחוק ולסדר עד יומו האחרון, אך בפועל, מאז החלטת החלוקה, דאג הצבא

הבריטי רק לעצמו ולפינויו המהיר. באפריל, נוכחותם בעיר היתה עדיין מאסיבית, אולם התנהגותם, כפי שכמה פוליטיקאים בריטים הודו בדיעבד, נרשמה כאחד הפרקים המבישים ביותר בהיסטוריה של האימפריה הבריטית במזרח התיכון.

המשימה הצבאית הופקדה בידי חטיבת "כרמלי". לרשותה עמדו אלפיים לוחמים אשר צוידו היטב – מספר המרגמות והמשוריינים שעמדו לרשותם היה משמעותי יחסית למאות הספורות של מתנדבים ערבים אשר הגיעו אל העיר לקראת אפריל. אלה, כאמור, סבלו ממחסור בציוד ובנשק. ככל הנראה, המרגמות של ה"הגנה" מילאו תפקיד משמעותי בהברחת תושבי העיר לקראת סוף החודש.

עם הסרת המכשול הבריטי, מבצע "מספריים" יצא אל הדרך. עד מהרה, בעיקר הודות לחוסר יכולתם של הערבים להגן על עצמם, ולנחישות האנגלים שלא להתערב, החל מבצע "ביעור חמץ", זה שההיסטוריה הרשמית אוהבת לדלג עליו, וסיבותיה ברורות: יהודים דוברי עברית יודעים למה התכוונו אלה שהעניקו למבצע ההוא את שמו. ביעורו של ה"חמץ" הפלסטיני החל ב-21 באפריל. אך הפעם, במקום לכתר ולנתק, העדיפו יחידות ה"הגנה" לתקוף את הרבעים עצמם, ולהביא לגירוש המוני מחיפה, או במלים פחות זרות לאוזן העברית, לייחד את העיר.

המפקד הבריטי סטוקוול, ידע מראש על ההתקפה הצפויה, ולכן זימן את המנהיגות הפלסטינית אליו באותו יום. הוא פגש קבוצה בת ארבעה גברים עייפים (ויקטור חיאט, ג'ורג' עמר, אניס נצר וואיאס קוסא), חברי הוועדה הלאומית המקומית שלא עזבו בינואר 1948, וכעת הפכו, שלא מרצונם, למנהיגי היישוב הערבי. התכתבות קודמת של אישים אלה עם סטוקוול מוכיחה כי בתמימותם הם נתנו אמון באיש, כמי שהופקד על הביטחון והסדר בעיר. שום פרק בעברם לא הכין אותם למשימה שהוטלה על כתפיהם. סטוקוול הודיע להם כי תושבי העיר ייאלצו לעזוב, ומיד. רק באותו רגע הבינו המנהיגים הללו כי טעו וכי הבריטים לא יצילו את קהילתם. הם הגיעו למסקנה כי פינוי עדיף על הרג וביקשו לעזוב בצורה מסודרת. חטיבת "כרמלי", מצידה, דאגה לכך שהעזיבה תהפוך לאנדרלמוסיה קטלנית.

בדרכם אל המפקד הבריטי יכלו הארבעה לשמוע את הרמקולים של הצבא דוחקים בפלסטינים לעזוב את בתיהם בטרם יבולע להם. הרמקולים השמיעו קריאות מבהילות. דובר בהם על פינוי הנשים והילדים. דובר בהם על כניעה או מוות. נכון שבמקביל נשמעה גם קריאה אחרת – ראש העיר היהודי, שבתאי לוי, עבר אף הוא עם רמקול וניסה לשכנע את התושבים הערבים להישאר במקומותיהם, ואף הבטיח להם כי לא יאונה להם כל רע. הסיפור הזה איננו

יוצא דופן. לא כל חלקי הממסד היהודי, אפילו כאשר נמנו עם מקבלי החלטות, ידעו על תכנית דל"ת או על ה"טיהור" של חיפה הערבית. לשבתאי לוי, כמו לגורמים אחרים בממסד הישן, לא היתה שום סמכות מול הצבא ואנשיו של בן גוריון. הערה זו תקפה עוד יותר לגבי רבבות יהודים, אם תרצו מאות אלפי יהודים, שחיו בארץ ולא העלו על דעתם כי כך נראה ההווה, וכך ייראה העתיד. מכל מקום, קצין המבצעים של "כרמלי", מרדכי מקלף, היה חשוב יותר משבתאי לוי. מקלף, שלימים הפך לרמטכ"ל (השלישי) של צה"ל, ניצח על מבצע ה"טיהור" ושלח פקודות לחייליו שפעלו בשטחים שלכאורה כבר התרוקנו מתושבים:

עם גמר ההפצצה [של השכונות] יש לפרוץ בעוז ובתוקפנות ולהרוג כל ערבי שפוגשים. אני שולח לכם בקבוקי הצתה. יש לשרוף אובייקטים אפשריים לשריפה. אני שולח לכם חבלנים עם חבילות לפריצת דלתות.⁴

ביצוע אדוק של פקודות אלו, בקילומטר-וחצי רבוע שבו התגוררו אלפי פלסטינים, יצר פאניקה. בלא הנהגה ראויה, בלא הגנה של הכוח אשר היה מופקד על הסדר, כלומר הצבא והמשטרה הבריטיים, החלה עזיבה המונית, בלי לארוז או לחשוב. המונים פנו לעבר הנמל, שם קיוו למצוא ספינה שתוציא אותם מן העיר. מיד עם עזיבתם, נפרצו בתיהם ונבזזו.⁵

ב-22 באפריל היו הרחובות ליד הנמל צפופים עד מחנק. רבבות בני אדם חיפשו מקלט או מפלט. ההנהגה הערבית ניסתה לארגן את הנמלטים, והציעה להם להתרכז באזור השוק, שם – כך קיוותה – ימצא מחסה עד לפינוי המסודר דרך הים. ספר החטיבה של "כרמלי" אינו מנסה אפילו להסתיר את מה שאירע לאחר מכן. קציני החטיבה ידעו על המלצת המנהיגות הערבית והורו להציב מרגמות כבדות על גגות הרחובות, כדי שיוכלו להפגז את המצטופפים בשוק.

בשעת בוקר מוקדמת הודיע מקסי כהן [מג"ד] למטה החטיבה שהערבים מפעילים רמקול ומזעיקים את כולם להתרכז בכיכר השוק: 'היות והיהודים כבשו את רחוב סנטון והם ממשיכים לרדת לצד העיר. עם קבלת הידיעה נמסרה ההוראה למפקד פלוגת הנשק המסייע, אהוד אלמוג, להפעיל את המרגמות בנות שלושה האינץ', שהיו מוצבות ליד בית חולים רוטשילד, ולהפגז את כיכר השוק. ואמנם הצטופף בכיכר השוק המון רב. משהתחילה ההפגזה, ופגזים נפלו לתוכו, קמה בהלה עצומה. ההמון פרץ לתוך הנמל ובהדפו הצדה את השוטרים ששמרו על השער, הסתער על הסירות והחל בורח מהעיר (ספר "חטיבת כרמלי", עמוד 146).

יכול להיות שאין זה המקום לדבר על הרס של ארכיטקטורה, אבל כמו בהחרבת טבריה, החרבה שבוצעה כדי "להגן על הטוהר היהודי" של העיר מפני שיבה אפשרית של המגורשים, כך נהרס גם השוק של חיפה, הפעם לא אחרי שהפלסטינים "טוהרו", אלא כדי "לטהרו" מהם. השוק היה המחסה

הזמני להמוני המגורשים, ולכן גם מטרה נוחה לארטילריה של "כרמלי". השוק, פנינה ארכיטקטונית מן התקופה העות'מאנית, מקורית באבן לבנה, נהרס כולו, וכיום נותרה ממנו רק פיאה אומללה ועזובה הקרויה בשם "השוק התורכי". האם בהרס הזה של בתי הארץ העתיקים אין כדי להסביר את הבוז הגמור לחיים בארץ הזאת "לפני שהגענו", או כמו שהנרטיב הציוני מציג זאת, "לפני שחזרנו"?

מכל מקום, השוק נמצא במרחק של כמה מאות מטרים מן השער הראשי של נמל חיפה – שער פאלמר. כאשר החלה ההפגזה, נהרו ההמונים אחוזי הפאניקה דרך השער הזה לתוך הנמל. אנשים עטו על ספינות, ועל מה שקרה אחר כך אנו למדים מעדויות כמו זו: "גברים דרכו על חבריהם, נשותיהם וילדיהם. הספינות בנמל התמלאו במהרה במטען האנושי. צפיפות היתר בהן היתה איומה. רבות מהן התהפכו וכל נוסעיהן טבעו." מה מכל זה נשאר בזיכרון הקולקטיבי הפלסטיני? די לקרוא את סצינת המנוסה ב"השיבה לחיפה" מאת ע'סאן כנפאני כדי לראות כמה עמוק נחרתה האכזריות הזאת.

המחזה היה כל-כך מתריד עד שאפילו לונדון האדישה גילתה סימני מצוקה. לראשונה הבינו פקידים בווייטהול את גודל האסון שעוברים הפלסטינים, לא מעט באשמתם-שלהם. שר החוץ הבריטי, ארנסט בוויין, רתח מזעם כאשר קיבל דו"ח מלא על התנהגותו של סטוקוול, אבל פילדמרשל מונטגומרי, הרמטכ"ל הבריטי, הגן על פקודו.

פרק זה על "טיהורה" האתני של חיפה הסתיים במאי 1948, כאשר פקידים של הסוכנות כתבו לבן גוריון כי נוצרה הזדמנות פז לשנות את אופייה הערבי של חיפה. כל מה שהיתה המדינה החדשה צריכה לעשות הוא "להרוס 227 בתים". ראש הממשלה דחה החלטה סופית בעניין עד לביקורו בעיר. אחרי הביקור הוא העמיד רק תנאי אחד: להרוס, אבל לא לפגוע במסגדים.⁷ ואכן, בתיה הערבים של חיפה החדשה, זו שנבנתה במאה השמונה-עשרה כעיר עות'מאנית, נהרסו אף הם עד היסוד, כדי לשוות לעיר אופי יהודי. בדומה לגורלה של טבריה, או לגורלם של חלקים גדולים של השכונות הערביות במערב ירושלים. אגב, הדאגה של בן גוריון לגורל המסגדים של חיפה היתה יוצאת דופן וקשה להסבירה. כפי שנראה במקרה של יפו, הרס הבתים וקיעקוע אופיין הערבי של הערים לא פסח ברוב המקרים גם על המסגדים.

רק כאלפיים מתוך 75,000 פלסטינים נותרו בחיפה, שזכתה משום מה, למרות זאת, לתואר "עיר יהודית-ערבית". רוב הנשארים נותרו באזור המערבי של ההר ובשיפוליו הצפוניים. נציגיהם נקראו בערב ה-1 ביולי 1948 למשרדי המושל הצבאי של העיר, רחבעם זבלודובסקי (לימים רחבעם עמיר), והוא הורה להם לפנות עד ה-5 ביולי את כל הערבים ששרדו בשכונות שעל ההר

ובשיפוליו אל השכונה הקטנה, הדלה והצפופה של ואדי ניסנאס. חלק ממקבלי פקודת הגירוש התגוררו שנים רבות על הכרמל לצד תושבים יהודים. הלם אחז בכולם. כמה מהם היו חברים במפלגה הקומוניסטית ותמכו בתוכנית החלוקה של האו"ם, ועל כן גם קיוו כי עתה, אחרי הקרבות, יוכלו לשוב לחיים נורמליים במדינה החדשה, שבהקמתה תמכו. תום שגב פירסם את פרוטוקול הפגישה המלא בספרו "הישראלים הראשונים" והוא מצוי בגנוך המדינה. תופיק טובי, לימים חבר כנסת, אמר למושל:

לא הבינותי: הזו פקודה צבאית? הסתכל במצב האנשים הללו. אינני רואה כל סיבה, אפילו צבאית, שתחייב צעד זה. לפי שאני רואה, הרי זו בעיה מדינית יותר מצבאית. הכוונה היא ליצור גטו ערבי בחיפה. לדבר זה לא ציפו אלה שנשארו כאן וקיבלו על עצמם את המשטר הקיים. הנכון מעשה זה מבחינה חברתית-סוציאלית? ציפינו ליחס אחר (...) יש אומרים: אם אלו הזכויות במדינת ישראל, מוטב היה אילו נשאר האנגלים.⁸

המפקד, מהדמויות הבולטות בשנים הבאות בתחום "הטיפול במיעוט הערבי", ואחר כך איש משרד החוץ, השיב לטובי (ולהשגות הדומות של עמיתו, בולוס (פרח):

אני רואה שאתם יושבים כאן ויועצים לי עצות בעוד שהוזמנתם הנה על-מנת לשמוע את פקודת המפקדה של ה'הגנה' ולהגיש את עזרתכם! אינני מתערב בפוליטיקה ואינני עוסק בה. אני רק מוציא לפועל את הפקודות (...) צריך אני לדאוג שהדבר יוצא אל הפועל עד ה-5 בחודש... אני רוצה שעבודה זו תיעשה על ידי אנשים שאתם תמנו ואני אגיש להם עזרה. אין פירושו של דבר שאם זה לא ייעשה – לא אעשה זאת בעצמי. אם כי אני חייל, גם לי יש לב ולי כואב אם נגרם לאדם נזק ללא צורך. אני מבין ולבי דואב כשאדם צריך לעקור ממקום שגר בו עשרות בשנים. אבל מה אפשר לעשות? ... (שם, ואצל שגב עמ' 70).

בכך לא תמו תלאותיהם של שרידי העיר הערבית. משעברו לוואדי, היו נתונים הפליטים בתוך עירם לביזה יום-יומית ולהתעללויות חוזרות ונשנות מצד החיילים. רוב הפורעים היו אנשי אצ"ל ולח"י, אבל גם אנשי ה"הגנה" לא טמנו ידם בצלחת. בן-גוריון גינה את ההתנהגות אבל לא עשה מאומה להפסקתה. מה מכל זה נשאר בזיכרון הקולקטיבי של ישראל? לא כלום. אולי תיכתב יום אחד ההיסטוריה של הציניות שתכלול גם את הדברים שכתב דוד בן גוריון ביומנו אחרי ביקור בחיפה הריקה:

עיר מתה, עיר פגרה... אסמים, חנויות, בתים קטנים וגדולים, מיושנים וחדשים – ללא נפש חיה מלבד חתולים תועים... כיצד עזבו עשרות אלפים בבהלה כזו את עירם, בתיהם ועושרם? מה גרם למנוסה זו? האם רק פקודה מגבוה? לא ייתכן שעשירים מופלגים – היו כאן עשירים מופלגים – יודעי דבר אומרים, העשירים הגדולים שבארץ כולה – יעזבו את כל הונם מפני שמישהו פקד עליהם. האמנם פחד?⁹

צפת

הקרב על צפת החל באמצע אפריל והסתיים ב־1 במאי. האיטיות היחסית, במקרה זה, לא היתה תוצאה של התנגדות עיקשת מצד הפלסטינים, או מצד "צבא ההצלה" של קאוקג'י אשר חנה בעיר, אף שמתנדביו השקיעו כאן מאמץ גדול יותר מאשר במקומות אחרים. האיטיות היחסית בכיבוש צפת היתה תוצאה של הכרעה טקטית מצד יחידות הפלמ"ח וה"הגנה": תחילה עקרו את העורף הכפרי ורק אחר כך את העיר הקטנה בקצה ההר. כאן חיו ערב המלחמה 9,500 פלסטינים ו־2,400 יהודים. הקהילה היהודית היתה עתיקה ובעלת ניסיון של חיים לצד הערבים, ונראה כי נטתה להתרחק ממעורבות במאבק כלשהו עם שכניה הערבים. אווירה זו, וגם העובדה שההשתלטות היהודית על העיר היתה הדרגתית, יכולות להסביר את האופטימיות של 11 חברי הוועדה הלאומית המקומית של הפלסטינים, ביחס לגורל עירם. הם חשבו כי גורלם יהיה שונה. הוועדה היתה גוף מייצג למדי של נכבדי העיר, חכמי הדת שלה, סוחרים, בעלי אדמות וותיקי המרד של 1936. לתחושת הביטחון המוטעית תרמה גם נוכחות גדולה יחסית של כ־400 מתנדבים ערבים בעיר, שמחציתם נשאו נשק כלשהו. קבוצה זו נתקלה באש כבר בינואר 1948, כאשר יחידות של הפלמ"ח ניהלו "סיוורים" בתוך הרבעים הערביים. קצין סורי כריזמטי בשם איחסאן קאם אולמאז עמד בראש המתנדבים שהצליחו למנוע את כיבוש העיר כבר בינואר 1948. גם באפריל היו התקפות הפלמ"ח ספוראדיות ולא־יעילות, מאחר שרוב יחידות ה"הגנה" היו עסוקות בעורף הכפרי (מבצע "יפתח"). ב־29 באפריל, לאחר שהסתיים "טיהור" הכפרים באזור צפת – אחד המבצעים הברוטאליים ביותר במלחמה זו – יכלו כוחות הפלמ"ח וה"הגנה" להתמקד בעיר. לאסונם של תושבי צפת הערבים, בדיוק באותו יום הוחלף אולמאז הסורי בקצין חסר תושייה וניסיון, אף כי ספק אם אפילו אולמאז היה מצליח לעמוד מול העליונות המספרית היהודית: 1,000 יהודים מול 400 ערבים, לא בדיוק דוד היהודי מול גליית הפלסטיני. יחידות הפלמ"ח גירשו את רוב התושבים מצפת והותירו בעיר קבוצה בת מאה זקנים. ב־5 ביוני כתב בן גוריון ביזמונו: "אברהם חנוכי מקיבוץ איילת השחר סיפר לי שמאחר ונותרו רק מאה זקנים בצפת הוחלט לגרשם ללבנון".¹⁰

ירושלים המערבית, עיר הרפאים

הרס המרחב העירוני לא פסח על ירושלים. גם כאן זכור לכולם רק מה שארגון הזיכרון הקולקטיבי הניח לנו לדעת: המשוריינים בדרך אל העיר, השיר "באב

אל ואד", המצור, וגבורת הפלמ"ח בדרך אל העיר. אבל בירושלים בוצע "טיהור" אתני עוד קודם ל"טיהורים" האחרים. גם כאן מילא תפקיד מפתח אותו רחבעם זבלודובסקי (עמיר), שהביא בהמשך לחיפה את הכישורים שרכש בירושלים. הנה כך סיכם בן גוריון את מצב הדברים ב-7 בפברואר, בנאום שנשא במפא"י:

מבואכה ירושלים דרך ליפתא רוממה, דרך מחנה יהודה, רחוב המלך ג'ורג' – אין זרים. מאה אחוז יהודים. מאז נחרבה ירושלים בימי הרומאים – לא היתה כל-כך יהודית כמו שהיא עכשיו. בהרבה שכונות ערביות במערב – אין רואים אף ערבי אחד. איני מניח שזה ישתנה.¹¹

ב-13 באפריל, היום בו נטבחה השיירה היהודית להר הצופים, ארבעה ימים אחרי טבח דיר יאסין, כתב ביומנו ח'ליל סכאכני, תושב קטמון:

יום ולילה מרעישים התותחים הכבדים ויורים המקלעים. ללא הרף, כאילו נמצאנו בליבו של שדה קרב... הלילה יורד ואנו איננו יכולים לישון כלל, ואנו אומרים שבהאר השחר נעזוב את שכונתנו, קטמון, ונצא לכל מקום אחר, או שנעזוב בכלל את הארץ.¹²

יום אחד, כאשר ייחקר האופן שבו הוכחש בישראל הגורל הפלסטיני, ייחקר גם הדימוי של "העיר המערבית כעיר שהיתה תמיד יהודית". העניין המדהים בהתכחשות ארוכת השנים להריסות הכפרים סביב העיר (עד 1967) כולל גם מין התכחשות ל"אנדרטאות" הניצבות במרכז העיר, כלומר לבתים המפוארים של הפלסטינים מן השכונות הערביות, שבהן גרים עכשיו רק יהודים – בקעה, טלביה והמושבה הגרמנית. בכולן אפשר למצוא עדויות ליופי הארכיטקטוני של השכונות הערביות במערב העיר. (האם רק אדוארד סעיד החזיר לתודעה הישראלית את ערביותן המובהקת של השכונות היפות הללו במערב העיר? האם זו אחת הסיבות לאיכה נגדו בישראל? האם לא גילמה שייכותו למערב ירושלים מין הרגזה של התודעה הישראלית, כאילו ירושלים הישנה של לפני 1967 היתה גן עדן צדוק?).

מערב העיר היה מקום מגוריה של האליטה הפלסטינית שעברה אל מחוץ לחומות העיר העתיקה בשלהי המאה התשע-עשרה, אחרי היסטוריה ארוכה של חיים בתוך חומות העיר. וגם כאן נטשו כמה מעשירי העיר את בתיהם המפוארים שבועות לפני אפריל 1948. כבר בחודשים ינואר ופברואר של אותה שנה הותקף חלקה המערבי של העיר ורוב הפלסטינים גורשו משם. גם כאן נכחו הכוחות הבריטיים. גם כאן לא התערבו. רק במקום אחד, שדוד בן גוריון דווקא חשק בו במיוחד – שכונת שיח' ג'ראח ("יש להרוס שיח' ג'ראח", כתב יותר מפעם אחת ביומנו), התערבו הבריטים ומנעו את כיבושה והריסתה. זו השכונה שבה חיו המשפחות הנכבדות ביותר של העיר – החוסיינים,

הח'אלידים והנשאשיבים, השכונה הפלסטינית הראשונה מחוץ לחומות. כאן התגורר גם חוסיין אל-ח'אלידי, מזכיר הוועד הערבי העליון. הש"י יירט את מברקיו הנואשים אל המופתי בקהיר וכך אפשר למצוא אותם בארכיון בו-גוריון ובארכיון צה"ל. בדיווחיו מסר ח'אלידי כיצד הצילו הבריטים את שכונתו, אף שזו סבלה קשות כאשר עשרים מבתיה הופגזו. מכל מקום, הפניות החוזרות של ח'אלידי לפעולה בריטית במקומות אחרים בירושלים, מצביעה על אדישותה של לונדון אל מול ה"טיהור". רבעים שלמים בעיר הופגזו כבר בינואר 1948. בחלק מן השכונות הגדילו הבריטים עשות, כאשר במקום להתערב, פרקו את הערבים מנשקם, בעודם מבטיחים להם הגנה.

באחד ממברקיו, דיווח ד"ר ח'אלידי כי מדי יום מפגינה קבוצה נזעמת של פלסטינים מול ביתו בתביעה למנהיגות ועזרה. רופאים מקרב המפגינים סיפרו לח'אלידי כי בתי החולים מלאים פצועים וכי אין די תכריכים לכסות את המתים. האנרכיה המוחלטת יצרה גם כאן פאניקה. אבל הגרוע מכל עוד ציפה להם.

מכל מקום, אחרי כל הדברים האלה, בשורה של מבצעים, שהחלו במאי 1948 – שכולם הסתיימו לפני ה-15 במאי – "טוהרו" שמונה שכונות פלסטיניות ו-39 כפרים באזור ירושלים. חלק מהם מוכרים לקורא משימוש ישראלי בשמות או באתרים מלחה, ליפתא, טלביה, בקעה, רוממה (שהיתה ברובה ערבית) ועין כרים, היא עין כרם. תושביהן הועברו למזרח העיר.

מגיפת הטיפוס בעכו

הרס המרחב העירוני נמשך גם במאי, עם כיבושן של עכו וביסאן (בית שאן) בתחילת החודש, עוד לפני הכרזת המדינה וכניסתם של הכוחות הערבים לארץ. עכו על 15,000 תושביה היתה שוב אבן נגף, כמו בימי נפוליאון. העיר החזיקה מעמד בהפגזות כבדות שציינו את תחילתו של מבצע "בן עמי", עליו פיקד משה כרמל, מפקד חטיבת "כרמלי". גם במאי 1948 התברר כי האקוודוקט שהוביל מים לעיר הוא עקב אכילס שלה. מוביל המים הזה נבנה בתקופה העות'מאנית והולך מים ממעיינות כברי הסמוכים. על פי דוחות של הצלב האדום הבין-לאומי, החדירו הכוחות הישראליים חיידקי טיפוס לתוך מי המוביל. הדוחות של הצלב האדום ב-19 במאי 1948 מתארים התפרצות פתאומית וחריפה של מגיפת טיפוס. לשונו של הדוח זהירה: "חשד כבד להרעלה חיצונית של מקורות המים".

שבועיים לפני כתיבת הדוח הזה, ב-6 במאי 1948, התכנסה בבית החולים הלבנוני של עכו, בית חולים של הצלב האדום, ישיבת חירום, אותה יזם

בריגדיר בוורידג' (Beveridge), ראש השירותים הרפואיים הבריטיים בעיר. עוד השתתפו בפגישה קולונל בונה (Bonnet) מן הצבא הבריטי במקום, ד"ר מקלין מן השירותים הרפואיים הבריטיים, ודה מירון (de Meuron), נציג הצלב האדום בארץ. הם נפגשו עם פקידי העירייה, כדי לדון בשבעים מקרי טיפוס, שאותרו בעיר מאז פרצה המגיפה באופן פתאומי ובלתי ניתן להסבר. משתתפי הפגישה הגיעו למסקנה כי מקור המגיפה במים שהגיעו מחוץ לעיר ולא בצפיפות או העדר היגיינה, כפי שטענה ה"הגנה" בתגובה להאשמות הצלב האדום. בישיבה זוהה האקוודוקט כמקור הבלעדי לזיהום ומיד הוחל בשימוש במקורות אחרים, כמו מי תהום – ששימשו את התחנות החקלאיות בצפון העיר – ובארות שזמן רב לא נעשה בהן שימוש. המעורבות יוצאת הדופן של הבריטים נבעה ממספר גבוה של חיילים בריטים בין הנפגעים. אלה הועברו לבית חולים בפורט סעיד. "מעולם לא אירע כדבר הזה בפלסטין", דיווח בריגאדיר בוורידג' לדה מרון.

לויטננט פטיט (Petite), משקיף או"ם צרפתי, דיווח כי העיר נכנעה בלא כל קושי לתוקפים, שהקדימו לכניסתם קריאה ברמקולים לתושבים: "היכנעו או התאבדו; נהרוג אתכם עד אחרון האנשים"¹³ מקץ שנים רבות, פירסמה העיתונאית שרה דר-ליבוויץ' ב"חדשות" (13.8.1993) תוצאות של תחקיר עיתונאי מקיף אותו ערכה בעניין הלוחמה הביולוגית של צה"ל, בין היתר בעכו:

אחת הפעולות הגדולות של המבצע התבצעה זמן קצר לפני כיבוש עכו. בספרי המלחמה מוזכרות המגיפות שהשתוללו בעיר לפני שנכבשה במאי 1948. [אורין מילשטיין אומר כי המגיפות לא היו מקריות, וכי צה"ל הוא שהרעיל את מקורות המים של עכו לפני שהתחיל בהסתערות על העיר. יעקב פונדק, מפקד פלוגה בגדוד 21 של חטיבת כרמלי, היה מעורב בזה.

פונדק, היום פנסיונר מנהריה, מתרגז מאוד כשהוא נשאל על כך. "מה פתאום אתה מחפשים עכשיו צרות שהיו בארץ לפני 43 שנה? דבר כזה בחיים שלי לא עשיתי, אני לא יודע מה תשיגו על ידי שתפרסמו את זה? אפילו אם זה... למה אתם צריכים לפרסם? (שרה ליבוויץ' דר, "חיידקים בשירות המדינה", מוסף "חדשות", 13.8.1993)

באותה שנה, שבה התפרסם התחקיר של עיתון "חדשות", ראתה אור הגרסה המתוקנת של החיבור הרשמי של משרד הביטחון על תולדות המלחמה, הפעם תחת שם המחבר האנונימי מאז, נתנאל לורך. את כניעתה של עכו תיאר בזו הלשון:

לאחר שעות מספר של הרעשה נשלח שליח לעיר העתיקה שבין החומות ועמו תנאי הכניעה, רוח התושבים נפלה בקרבם עוד קודם לכן, בגינם של פליטי חיפה הערבית שנמלטו לתוכה ומחלות שפשטו בה [כך!] והעיר נכנעה ב-17 במאי.¹⁴

הערה על היסטוריוגרפיה, בושה ושתיקה

כך כתבה התחקירנית שרה ליבוביץ-דר ב"חדשות":

הצלחת המבצע בעכו המריצה את מקבלי ההחלטות להמשיך בקו הפעולה הזה. ב-22 למאי נשלחו שני לוחמים מיחידת המסתערבים של הפלמ"ח לפעולה מודיעינית סודית ברצועת עזה. השניים היו דוד מזרחי, יליד ירושלים, שגדל והתחנך בשכונת שעריים ברחובות, ודוד עפגין, ששינה את שם משפחתו לחורין, יליד אריתריאה, שהתחנך בשפיה והצטרף אחר כך לקיבוץ אפיקים. (שרה ליבוביץ-דר, "חיידקים בשירות המדינה", מוסף "חדשות", 13.8.1993)

ב-24 במאי 1948, על פי דוח של המודיעין המצרי, נתפסו חורין ומזרחי בעת שניסו להחדיר חיידקי טיפוס ודיזנטריה לתוך בארות בעזה. יגאל ידין דיווח על המקרה לדוד בן גוריון, שרשם את העניין, ללא כל פרשנות, ביומנו. השניים הוצאו להורג ללא כל מחאה רשמית מצד ישראל, וגם היסטוריונים של הממסד לא מזכירים את האבידות הללו. ליבוביץ-דר דווקא מצאה את מי שהתעקשו לגלות מה אירע, בני משפחותיהם. שוב נתקלת הכותבת במפקדים לשעבר שכועסים על השאלה (כועס מכולם פרופ' אפרים קציר, שהיה מראשי היחידה חמ"ד ב', ולימים היה נשיא מדינת ישראל). שוב היא מגלה שהגרסה הרשמית ("עקבו אחרי תנועות האויב") מופיעה אצל עיתונאים בשירות הצבא (במקרה זה, אלי לנדאו). ואולם, ליבוביץ-דר פגשה גם את אברהם קירט, בן השכנים של גיבור הילדות המת – והכתבה מציינת כי הוא בעצמו שירת מאוחר יותר ביחידה דומה. קירט הגיע אל שמריה גוטמן, מפקד המחלקה.

השיחה עם גוטמן היתה גלויה מאוד. ישבתי אצלו כמה שעות. הוא סיפר לי שהם נשלחו להרעיל את הבארות בעזה. הוא אמר שהוא התנגד לפעולה מהסוג הזה. לכן עזב מיד אחר כך את המסתערבים.

רחל כצמן, אחותו של מזרחי, חברת קיבוץ שדות ים, שוטטה בין מפקדים וחברים והתעקשה לדעת יותר. היא, כמו בני משפחה אחרים, כאבו את העובדה שישראל לא עשתה דבר, אף פעם, כדי להחזיר את הגופות לשטחה.

"למעשה אף פעם לא עשו ניסיון רציני למצוא את גופותיהם ולהביא אותם לקבורה בישראל", אומרת כצמן. "פעם שאלתי את מאיר עמית, למה לא מעלים את העצמות שלהם. והוא אמר לי: 'אבל הוא הודח.'"

נראה כאילו ההרעלה, ההכחשה, כיסוי הגוויה של מי שהודה, יכולים לשמש הסבר נאות לאופן שבו פועלת השתיקה והכחשת הפשעים נגד הפלסטינים ב-1948. הכתבת הצליחה בכל זאת לדבר עם מי שלא הכחיש. מי שעמד בראש חיל המדע, שלמה גור (והתנגד, ככל הנראה, להקמת היחידה ללוחמה ביולוגית) אמר לה: "שמענו הכל, על מגיפת הטיפוס בעכו ועל עזה. היו המון

שמועות באותה עת, אבל אף פעם לא ידעתי אם זה אמת או לא." הכתבת דיברה גם עם הסופר יונתן בן נחום, שאמר לה: "הבנתי שהרבה אנשים יודעים על זה. זה היה אחד מאותם סודות גלויים שהפכו במרוצת השנים לתסביך. גם אותי זה די הבהיל. לא ידעתי מה לעשות עם זה. הסיפור הזה היה קשה בעיני. הרי בימי הביניים תמיד האשימו יהודים בהרעלת בארות ופה פתאום התברר שיהודים באמת עסקו בזה. לא ידעתי איך להתמודד עם זה." בהמשך מסביר בן נחום את החלטתו לא לכתוב על מלחמת 1948, אף על פי שהוצע לו לעשות כן: "החלטתי לוותר. איך אפשר לכתוב ספר בלי להזכיר את המעשים האיומים האלה. אבל מצד שני, איך אני יכול לכתוב, שאנחנו, העם שמתיימר להיות הכי מוסרי, עושה מעשים כאלה." אורי מילשטיין אמר לדר-ליבוביץ: "כמעט כל כפר ערבי שנכבש במהלך מלחמת העצמאות, מקור המים שלו הורעל כדי למנוע מתושביו את החזרה ליישוב."

ביסאן (בית שאן)

כמעט במקביל לאירועי עכו כבשה חטיבת "גולני" במבצע "גדעון" את העיירה ביסאן. אתר העתיקות שהפך בעשורים האחרונים לאתר תיירות נוצץ, חושף יישוב עתיק ורצוף – יהודים, רומאים, ביזנטים – אחר כך קופץ הסיפור שעל השלט בכניסה לאתר על פני עשרות שנים ונוחת מחדש ב"חידוש היישוב היהודי", כלומר אל בית שאן הענייה בת ימינו. את ביסאן הפלסטינית מוחק השלט. כאילו נכחה שם בטעות, או כחלק מהסלעים, והביצות.

מחיקת העיירה נעשתה אחרי כיבושם של כמה כפרים בסביבה. נראה כי הניסיון שנצבר בטבריה, חיפה, ירושלים המערבית, וצפת הביא את המפקדים לכפות פינוי מאורגן בעזרת אולטימטום לוועדה הלאומית המקומית. נכבדי העיירה סירבו, איחרו לאגור מזון כהכנה למצור, ואף הוציאו מן המסתור כלי נשק ישנים: שני תותחים ללוחמה אנטי אווירית מימי מלחמת העולם הראשונה.

נחום שפיגל, מפקד "גולני", קיווה למבצע מהיר, ובעיקר ביקש לתפוס שבויים רבים ככל האפשר כדי להחליפם בתושביהם היהודים של העיר העתיקה ושל גוש עציון אשר נפלו בשבי הירדנים כמה ימים קודם לכן.¹⁵ לאחר הפגזה קשה והפצצה מן האוויר, נכבשה העיירה בקלות יחסית משום שלא היה לה שום כוח הגנה. שפיגל פיקח על פינוי התושבים: חלקם הועבר לנצרת – עדיין עיר חופשית – חלקם לג'נין וחלק אחר אולץ לחצות את נהר הירדן אל הגדה המזרחית. עדי ראייה דיווחו על המונים מבוהלים שנהרו לעבר הירדן ובנו בחופזה מחנות אוהלים בגדה המזרחית. חלקם ניסה לחזור, כאשר

גילה כי כוחות ה"הגנה" עזבו כדי להמשיך את ה"טיהור" באזורים הכפריים מסביב. אלה שחזרו שרדו בעיר עד אמצע יוני, ואז הועמסו על משאיות של צה"ל והושלכו לגדה המזרחית פעם נוספת.

הרס יפו

יפו היתה העיר הפלסטינית האחרונה שנכבשה, יומיים לפני הקמת המדינה. כמו רבות מערי הארץ, היתה לה היסטוריה ארוכה ומרשימה, למן תקופת הברונזה. היתה לה מורשת רומית וביזנטית, אופיינת לערי הים התיכון. היה זה עומר אבן אל-עץ שכבש אותה בשנת 632 והעניק לה את אופייה הערבי. יפו-רבתי כללה 24 כפרים ו-19 מסגדים; היום לא נותר באזור הזה ולו גם כפר אחד, ורק מסגד אחד עומד על תלו.¹⁶

ב-13 במאי, 5,000 לוחמי אצ"ל ו"הגנה" תקפו את יפו שעל הגנתה הופקד מיכאיל אל-עיסא, ממנהיגי הנוצרים בעיר. כוח ההגנה הערבי שלה היה הגדול ביותר. מול הלוחמים היהודים עמדו 1,500 לוחמים ערבים. לצדם ניצבה יחידה בת חמישים לוחמים מבוסניה, וכמה מבני הדור השני של הטמפלרים. שלושה שבועות עמדו המגינים במצור. כאשר נפלה העיר, כמעט כל אוכלוסיה, כ-50,000 בני אדם, פונו בתיווך בריטי. כאן, בניגוד לחיפה, מנעו הבריטים מחזות מחרידים. אבל גם כאן, בנמל הקטן, ירו הכובשים על ההמון המתפנה, וגם כאן נפלו בורחים לים בנסותם לעלות על ספינות דיג קטנות שאמורות היו להשיטם לעזה.

גורל לא פחות קשה המתין למאות שנותרו מאחור. עוצר הוטל כל לילה בין 5 אחר הצהריים עד למחרת בבוקר, וכל מי שנמצא ברחוב נורה. יפו מופיעה שוב ושוב בדוחות של הצלב האדום כדוגמה להפרה בוטה של זכויות אדם. חודשיים לאחר כיבושה, גילו נציגי הארגון ערימה של גופות. אנשי הארגון דרשו הסבר מצה"ל. המושל הצבאי של יפו הודה בשיחה עם מר גוי (Gouy) מן הצלב האדום כי אלה הם כנראה קרבנות שנורו בידי חייליו.¹⁷

הביזה

העוצר היה זמן השלל והביזה. לביזה יש שם רע באתוס הישראלי, לפיו הטובים מתגוננים, לוחמים, ואפילו מגרשים, ואילו הרעים – באים אחרי המלחמה וגונבים את רכושם של ה"עקורים". זה לא היה נורא כל-כך, אלמלא כיסה האתוס הזה, כמו הרבה מאוד אמיתות, על אמת גדולה יותר. הערים "טוהרו" באופן מוחלט, בין היתר משום שהרכוש בהן היה גדול וניתן לסילוק

מהיר: ממזון, ספרים, תכשיטים, כסף, ועד רהיטים ומכונות. כל הדברים הללו לא היו רשומים בטאבו. לא היה צורך לשנות את החקיקה, או להגדירם כרכוש אויב, ואפילו לא כ"רכוש נטושי". לפעמים היה זה שוד מאורגן מלמעלה, כמו בצפת ובטבריה העניות, ולפעמים השתוללה גם כאן היוזמה הפרטית. יעדיה של הביזה המאורגנת בידי הממשלה הזמנית החדשה היו מחסני המזון הגדולים של יפו, בהם אגרו הבריטים סוכר, קמח, חיטה, שעורה ואורז לשימוש האוכלוסייה המקומית. המזון נשלח ליישובים היהודים. גם כאן התרחש הכל מתחת לאפם של הבריטים. כך כתב לבן גוריון ביולי 1948 המושל הצבאי של יפו: "אני יכול לאשר לאדוני כי כל יום עוזבות את יפו 100 משאיות... מחסני המזון רוקנו וכל הסחורה הוצאה מהם"¹⁸. במכתב אחר כתב צ'יזיק לאליעזר קפלן כי הביזה הרשמית הזו, שעליה אחראים "האדונים יעקובסון ופרסיץ", פקידיו של קפלן, היתה ברובה לא מוצדקת:

עתה נמשכת רק ההפקעה הרשמית. כידוע לאדוני ישנו החופש הגמור למשרד יפו (קרי יעקובסון קרי פרסיץ) להפקיע מצרכים וסחורות מכל השטח, בלי אפשרות של וטו מצדי. בלי להיכנס לפרטים, ברצוני להדגיש שהנני משוכנע כי לחלק גדול מאוד של ההפקעות אין חינויות רבה למטרות הצבאיות עד כדי פריצת חנויות ומחסניים בלי הסדר רשום ושימור מספיקים.¹⁹

גם כאן, בקשתו של צ'יזיק לעצור את ההפקעה לא נענתה. העילה לחדירה לבית ולגניבת החפצים ממנו היתה, בדרך כלל, "חיפוש אחר מאגרי נשק". קיומם האמיתי או המדומה היווה גם עילה למעשים נפשעים אחרים כלפי שרידיה של יפו הערבית. על פי המושל הנואש של העיר, יצחק צ'יזיק, חיפושים אלה לוו לרוב בהכאות, והסתיימו במאסרים המוניים ללא צורך. שוב כתב צ'יזיק לידידו קפלן, אך גם כאן לא הועילו הפניות, וביזת הבתים נמשכה. בסוף יולי התפטר מושל יפו משום שלא יכול היה למנוע את מסעות השוד והביזה. רוב הדוחות שכתב נמצאים בארכיון והם מצונזרים, בעיקר נמחקו התיאורים של מעשי החיילים. כמה מהם לא נמחקו כראוי. במיוחד כאלה שזיעזעו את צ'יזיק באכזריותם:

חיפושים [אחר נשק] נעשים על-ידי בודדים או קבוצות קטנות – לא על פי פקודה אלא למטרת שוד וביזה. לשם גילוי נשק משתמשים בשיטת הכאות אנשים, [משפט מחוק]. כדי שיגלו מקומות. העובדות הבאות הובאו [לידיעתך] על ידי הצלב האדום [שני משפטים מחוקים] הם לא מפסיקים להכות אנשים.²⁰

צ'יזיק עצמו לא היה מלאך-משמים. הוא פקד פה ושם על הרס בתים והורה לחייליו להצית חנויות, אבל ביקש שליטה בהרס ובביזה:

יש גם לציין בצער את יחסם של החיילים במקרה שיש הוראות מפורשות ממני לא לשרוף בית או חנות מסוימת, לא די שאין הם מתחשבים בזה אלא עוד מפטירים

כלפי הערכים הערות לגמרי בלתי ידידותיות כלפי, מה שפוגע בכבודי – כבוד המדינה בתור מושל צבאי.²¹

הפיקוד העליון של ההגנה שלח את עמירם מרגלית לבדוק את טענותיו של צ'יזיק. מרגלית כתב:

יש הפרות משמעת במספר רב, בעיקר בענייני התנהגות עם ערכים (הכאות ועניינים) וביזה, הנובעות מתוך אי-ידיעה יותר מאשר מתוך זדון... לא העכבר הוא הגנב אלא החור הוא הגנב, החור גדול מאוד ביפו.²²

דברים אלה גרמו לשר המיעוטים, בכור שטרית, לערוך ביקור ביפו. השר הספרדי נולד בטבריה, והיה שופט שלום בפלסטין המנדטורית. הוא היה מתון יותר ביחסו לאוכלוסיה הפלסטינית וגילה יותר הבנה כלפי מצוקותיה. דומה כי לא היה מודע לתוכנית ה"טיהור" ולא לקח חלק בביצועה. שטרית ניהל מערכת יחסים סבירה עם נכבדי יפו שעמדו בראש הקהילה שנותרה, ניקולא סבא ואחמד אבו לבן, ביוני 1948. על כן האזין ברוב קשב לדבריהם, ולבקשתם להפסיק את ההתעללויות, ההרג והביזה. אבל זמן רב עבר עד אשר פעל. הוא הודה בפניהם כי טענותיהם תקפות וכתב דוח חריף לבן גוריון:

לא נקבע כל קו פעולה ממשלתי למפרע, בשעת הכיבוש, במהלך הכיבוש ולאחר הכיבוש, לגבי רכוש נד או שאינו נד, שנטשוהו בעליו אם מרצון ואם מתוך אונס. כל הסדר שנעשה לגבי רכוש זה, בוצע תוך מאבק קשה ומתמיד בין משרד המיעוטים ובין הצבא. [...] תושבי ערים וכפרים נעקרו ממקומותיהם, מבלי להימלך תחילה במשרד המיעוטים, ומבלי לתת שהות או אפשרות למשרד זה להביע את דעתו ביחס לעקירת תושבים ממקומותיהם, ובמקרים רבים אף התעלמו הממשלה והצבא מתביעותיו ודרישותיו של משרד המיעוטים. הרבה כפרים ומקומות נהרסו מתוך צורך צבאי או ללא כל צורך צבאי לחלוטין, מבלי להיוועץ תחילה בדעתו של משרד המיעוטים.²³

היקף השוד הרשמי והביזה האקראית במרחב העירוני הפלסטיני היה כה גדול עד כי יצא מכלל שליטתם של המושלים והמקומיים. ב-25 ביוני הוחלט לנסות ולהשתלט על האגודרלמוסיה. העיר הראשונה שנבחרה לשיטה החדשה היתה ירושלים. דויד אבולעפיה, תושב העיר, מונה להיות אחראי על "ההשתלטות וההחרמה". בעייתו המרכזית, כך דיווח לראש הממשלה, היתה שהארגונים הצבאיים מחרימים "בלי רשותה [של הממשלה]."²⁴

בימים הבאים השתלטה הממשלה על הביזה הפרטיזנית ושיכללה את הממלכתית: אוצר המדינה הפקיע את חשבונות הבנק של המגורשים, מכרה את רהיטי הבית שלהם, אצרה באוניברסיטה העברית את הספריות, העניקה לתעשייה הישראלית את מכונות המפעלים וחילקה בין הקמעונאים את סחורת החנויות של פלסטין העירונית. הפרשה העבותה ביותר החלה מכאן ואילך בכל

מה שקשור היה ברכוש שאיננו ניתן למכירה ולהסתרה – קרקעות. זהו פרק נפרד בתולדות הנורמליזציה של הגזל.

ב"טיהור" הערים מילאה החמדנות – הפרטית והקולקטיבית – תפקיד מכריע. בתארה את תפקידו של משרד המיעוטים בניסיון להגן על הרכוש הערבי, ואת תבוסת המשרד הזה עם פירוקו, קורן מציינת כי שר המיעוטים התנחם בעובדה כי "ההחרמות, אשר נעשו בידי הצבא, צימצמו את מעשי השוד הפרטיים", וכן ש"הצבא רשם קבלות על הרכוש שלקח, ונציגי משרד המיעוטים העבירו אותן לשר האוצר. בתוך כך, ציין שר המיעוטים בסיפוק כי לבד מן הרכוש שנגזל בידי אנשים פרטיים, ולא נרשם, הצליח משרדו לרשום את רוב הרכוש שהוצא, ואשר נאמד בכ-3 מיליון לא".²⁵ בהתחקותה אחר האופן שבו השתתפה המדינה בכיזה וארגנה את המלקוח, מסכמת קורן את הדברים כך: כיוון שהיה צורך לווסת את השלל, להגדיר מהי ביזה ומהו שלל "לגיטימי", הוקמו "ועדות לנכסי ערבים". בטבריה ובצפת ניהלו הוועדות את הרכוש שהוצא מבתי הערבים ופעלו למכירתו לאנשים פרטיים. הצבא דרש כי הוצאת רכוש תתבצע לפי פקודותיו, ותבע את הזכות להחרים רכוש הנחוץ לו, ליהנות מההכנסות ממכירת הרכוש, ולקבל עדיפות בקניית מצרכים מ"הרכוש הנטוש". נציגי המחלקה לנכסים ערבים עמדו על כך שהאחריות על הרכוש הערבי הנטוש ועל קבלת כספים מרכוש זה יישארו בידי שר האוצר, ודרשו שהחרמות הצבא יתואמו איתם.²⁶

יפו כמשל

יפו, פנינת הים, הפכה בעשורים האחרונים להיות אתר נדל"ן נחשק לעשירים תל אביבים. גם אנשי הסגל האקדמי הבכיר של אוניברסיטת תל אביב קפצו על נתחים מהעיר הענייה. כבשת הרש ממשכה לגרות את התיאבון הצינוני לפעמים מתוך משיכת כתפיים של "אני הרי בעד שתי מדינות לשני עמים". מה שהחל עם מסירת "השטח הגדול" לידי הבוהמה התל אביבית (כדי להחליש את התנגדותה הקולנית לממשל הצבאי), נמשך בבנייה על גבי ההריסות, בעוד תושבי יפו העניים, ערבים ויהודים, נדחקים אל השוליים.

את חיסולה של יפו כעיר ערבית השלים הצבא במשך 1948. המלחמה כלל לא היתה בסביבה. בסוף הקיץ הודיעו משרדי הממשלה השונים במכתבים צוהלים הנמצאים בגנוך המדינה על פתיחת גני ילדים ובתי ספר עבריים. גם בתי מסחר הועברו לידיים יהודיות. הנהגת הפלסטינים נכלאה ואלפי הפלסטינים גודרו, כשמסביבם מיוהדת העיר המפוארת של פלסטין. שר המיעוטים, בכור שטרית, כתב ב-29.10.1948 למושל הצבאי, האלוף אבנר:

הואיל והערבים ביפו משוכנים באזור מגודר, והואיל וטבע הדברים מחייב שכל תושב ערבי שיש לו איזה דרישה או תביעה או כל פנייה שהיא, עליו לפנות למושל הצבאי, יש צורך: לפתוח מעבר חופשי אשר דרכו יוכל כל תושב ערבי להגיע אל המושל הצבאי, או לפחות משרד למתן רשיונות באזור הערבי. תלונות לגבי מצב זה באות אלי יום יום ויש לתקן את המצב. אם נחליט לפתוח משרד למתן רשיונות יש, לדעתי, לקבל אדם מבין הנכבדים הערבים, אשר יוכל לעזור בשטח זה. באתי בדברים עם מר ניקולא סבא, ונראה לי שהוא יהא מוכן להגיש את עזרתו בעניין זה. נא להודיעני מה היא עמדתך כדי שאוכל לבוא בדברים עם הוועדה הערבית, ולבקש ממר סבא להגיש את עזרתו שלא על מנת לקבל פרס".²⁷

אלוף אבנר לא טרח לענות לשר הממונה עליו והניח לאיש הממשל הצבאי ביפו, לניאדו, להשיב ב-7.11.1948:

קיבלתי את העתק מכתבו הנ"ל שנשלח אל האלוף אבנר והנני מתכבד להדיעו: א. סודר משרד מיוחד באזור הערבי לקבלת בקשות לטיפול ברשיונות של הערבים. ב. במקרה של צורך דחוף לראות את המושל עצמו המשרד הנ"ל מסדר להם את האפשרות. ג. אין צורך שמי שהוא מהערבים יעזור בעניין זה ויותר רצוי שרק פקידים ממשרד המושל יטפלו בעניין, אי לזאת לא כדאי להטיל איזה תפקיד בעניין זה על מר ניקולה סבא שיש לו תפקידים אחרים.²⁸

עם כיבוש יפו, התרוקנו רוב הערים הגדולות והעיירות של פלסטין מתושביהן. ה"טיהור" האתני נמשך גם אחרי אפריל, רובו ככולו במרחב הכפרי, אבל הוא גם כלל את עקירתן וגירושן של לוד רמלה ובאר שבע. בכפר ובעיר נותרו רק עשרות אלפי ערבים מתוך אוכלוסיה של למעלה ממיליון. רוב תושבי הערים הללו – מכל המעמדות, הדתות והמקצועות – לא ראה שוב את בתיו. הטרואמה הקולקטיבית הזאת עתידה היתה לעצב את עולמו הפוליטי של הדור הבא. הדור הזה גיבש אחר כך גרעין בליבה של ההווייה הפלסטינית, גרעין בעל תודעה פוליטית ותפקיד מפתח בתחייה של הלאומיות הפלסטינית. זו הקבוצה שסביבה נולד אש"ף והתביעה הראשונית של תומכיו היתה ונותרה זכות שיבה אל הערים והכפרים שמהם נעקרו כילדים יחד עם הוריהם.

- 1 מחמוד דרוויש, "שכיתת נשק עם המונגולים מול יער האלון", תירגם אנטון שמאס, "חדרים" 10, חורף 1993, עורכת הלית ישרון.
- 2 עדויות משכנעות על גירוש האוכלוסיה, וגם על החרבת העיר העתיקה (והקדושה ליהודים) בידי חבלנים של צה"ל, אפשר למצוא בסרטה המעולה של דליה קרפל "היומנים של יוסף נחמני" (2006).
- 3 במעשה הנקם המאורגן הזה השתתף פלמ"חניק צעיר, שהגיע במיוחד מקיבוץ, רחבעם זאבי, שכונה באתוס הישראלי בשם "גנדי".
- 4 צדוק אשל (עורך), "חטיבת כרמלי במלחמת הקוממיות", תל-אביב, משרד הביטחון, 1973, עמ' 138.
- 5 גולדה (מאירסון) מאיר ביקרה בעיר כמה ימים לאחר אירועים אלה. היא לא הצליחה להסת-יר את רגשותיה, כאשר ראתה את האוכל המוכן על השולחנות, את צעצועי הילדים שננטשו תוך כדי משחק ואת הספרים שנפלו בבהלה מן המדפים לרצפה, חיים שקפאו ברגע. על פי זיכרונותיה-שלה, נזכרה אז בפוגרומים שבני משפחתה חוו ברוסיה. "זה דבר מחריד לראות

- את העיר המתה, "דיווחה להנהלת הסוכנות היהודית (מתואר אצל בני מוריס, "לידתה של בעיית הפליטים הפלסטיניים, 1947-1949", תל-אביב: עם עובד, 1991, עמוד 185 הערה 2). אך הרגע נמוג באותה מהירות שבה צף.
- 6 נמר אל-ח'טיב, "נכבת פלסטין", דמשק עמ' 35.
- 7 "יומני בן גוריון", 30 יוני 1948 וכן אצל תמיר גורן, "מעצמות להשתלבות: השלטון הישראלי וערביי חיפה", תזת מ.א. אוניברסיטת חיפה, עמ' 337.
- 8 2699/מבצע/4, אצל תום שגב "הישראלים הראשונים", דומינו, 1984, עמ' 69.
- 9 את הקטעים הללו מביא נתנאל לורך בספרו "קורות מלחמת העצמאות", מסדה, ידיעות אחרונות, 1993, עמ' 180. הספר הוא גרסה מאוחרת של ספר ההיסטוריה הרשמית מטעם משרד הביטחון.
- 10 יומני בן גוריון, 7.6.1948.
- 11 דוד בן גוריון, "בהילחם ישראל", תל אביב, הוצאת מפא"י, 1952, עמ' 68.
- 12 בני מוריס, "לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים", עם עובד, 1991, עמ' 78.
13. Red Cross Archives, Geneva, files G59/1/GC.
- 14 נתנאל לורך, עמ' 189-190.
- 15 היו אלה שני המבצעים היחידים שהלגיון הירדני הצליח בהם; מפקדיו שוכנעו, וכמידה רבה של צדק, כי את העיר העתיקה ואת גוש עציון הבטיחה להם הסוכנות היהודית, בתמורה לחסינות מלאה אותה ייתן הלגיון לשאר פעולות הכיבוש ברחבי הארץ. אגב, הירדנים, ללא קשר לפעולה בבית שאן, שיחררו במהרה את השבויים. מדינת ישראל המשיכה להחזיק אלפי פלסטינים במחנות שבויים עד סוף שנת 1949.
- 16 ביניהם סומייל (שעמד על השטח שמעבר לבניין השק"ם בתל אביב ("בית המאה"), ועד בית הוועד הפועל, סאלמה, בית דגן, ג'מאסין א-ערבי, ג'מאסין א-שארקי (שני הכפרים עמדו בין מה שהיום נתיבי איילון ובית הוועד למען החייל, ברח' וייצמן בתל אביב) ושייח' מוניס (שבית המוח'תאר שלה משמש את הסגל הבכיר של אוניברסיטת תל אביב, כמוערון).
- 17 ארכיון צה"ל 121/50, תיק 226, צווים והתכתבויות של המושל הצבאי אפריל-יולי 1948, 16.11.1948.
- 18 יוסף אוליצקי, "ממאורעות למלחמה", תל-אביב: ארכיון ההגנה, 1951, עמ' 53.
- 19 ארכיון צה"ל, שם, לעיל הערה 17.
- 20 שם, שם.
- 21 שם, שם.
- 22 שם, שם.
- 23 ג"מ, 24 – 307/ג-49, מצוטט אצל אלינה קורן, "פשיעה, סטאטוס פוליטי ואכיפת חוק: המיעוט הערבי בתקופת בממשל הצבאי (1948-1966)", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1997, עמ' 215-216.
- 24 יומני בן גוריון 25.6.1948.
- 25 קורן, שם, עמ' 214.
- 26 ג"מ, 49 – 310/ג-29, קורן, שם.
- 27 ג"מ 49 – 306/ג-72.
- 28 שם, שם.

שי גטריידה

שירי עטרה שחוטה

שירי עטרה שחוטה, שירי דוגי סטיל ונהצלפה
 שירי ספין, בטן, ילד, פצע, שירי דלת סגורה
 שירי אלמג, שירי ספוג, שירי פורמיקה
 שירי חשוק, שירי עפיפון, שירי לבנה תקועה, לבנה לא חדלה, מכרסמת,
 שירי לבנה מרוטה.

שירי ככה, שירי ככה, שירי לף מפה, שירי חזר בחזרה,
 שירי אומגוד, שירי מסגד, שירי קבר שיח' שחארה
 שירי אחמד אללה.

שירי פי יגרתה לי, שירי אדמה פשוטה, שירי הזרעים בדמעה, שירי ברנה.

שירי לף מכאן, שירי חזר בחזרה, "הרחקתי אותו מהמעגל" אמר יהושע,
 והילד השחר על עפר חול המועד ספות, באילון השמש דם, הלכנה דמומה,
 והילד השחר, הילד השחר עמד ובכה.

פצעי אדם שכמותנו, דרוך רעה, כלו תמאם, נפלא, נפלא
 טלטל את הילד השחר לקול מצהלות,
 ראש למטה, הגף, זרק לאויר ותפס בגדיך בטורם תפער האדמה.

שירי דוגי סטיל על עטרה שחוטה,
 העדיף פאב מילה על פאב הרחקה ערלה,
 שירי דוגי סטיל, מוט שלוף על עטרה שחוטה,
 מתדפק על קפיץ חתום שלא לשמה

פצע ילד שחר, פצע עטרה, פצע יום א', ולא, אף פעם לא חשת מספיק אהבה.

שירי לך מפאן, שירי בתורה,
שירי פלסטין לזרנוגה, בסה, איגזים,
את מי עין-רזאל גזית עכבר אפר מבאישה, המלח נקרש על פי הנביעה
וחי בקברו השיח' שחאדה.

שירי בצל ירק, שירי פול רמוס תחת רגלי הפלגה
במארג סנור המים עומדים, בין שחור האדמה, חלב ירק זורעים פצעי החטה,
הלכנה פעוטה,
צפרדע זוללת חסידה.

שירי בלבול בקצה ענף האארוקרניה בתצמם של ששון ושלונה
שירי ערב אפר על צמוד הטלפון,
שירי סתו מלכלך,
שירי אין אהבה.

שירי מי יתן, שירי את מה, שירי עשרה-לשבע ושירי עוד מעט (צריף) ללכת
לעבודה.

שירי קופסונים בתנוחת דוגי סטייל והצלפה,
ושירי עטרה שחוטתה.
שירי בקר טוב, גלף לעבודה בתריקת שנים גזרות בדיוק בנקדה.
שירי חלב ושירי זכוכית שקופה ושירי אהוב עקור מאהבה,
שירי בלבול על חוט הטלפון ושירי אארוקרניה צרומה.

שירי שדים, שירי טבור, שירי בטן, שירי תחת, שירי ירכים, שירי נקבה סתורה.
שירי פריצה, שירי צביטה, שירי משיכה, רחרוח וטעימה,
שירי דחיקה, מוט משלהב על עטרה שחוטתה,
שירי פשוט ולחיצה
ושוב שירי שעון להולך לעבודה.

שירי שקר ושירי שפיות מדמה, שירי שגעון מלטש,
שירי שבע ושלוש דקות, פיפי, קפה ולעבודה,
שירי זקוקין, שירי צעקה, שירי חמקמקות מענה,
שירי דקדוק פגום, ושירי דרור מבבל אצל אארוקרניה צרומה.

שירי לולב קטום, שירי דקל מסרס, שירי ציור,
 פנדה, גואש, אקריליק, שירי פובע, שירי ילדה.
 שירי ילדה מתגוננת, ילדה נבגדת,
 זרחה השמש והלכנה תקועה.

שירי שעבוד, שירי עבור, שירי התפכחות, שירי חזרה,
 שירי שבע-וארבע-עשרה, שירי המים רותחים על הקפה,
 שירי זרבונית, קיטור, שפיות מדמה,
 למזג, לשתות ולעבודה

כמה הערות על שני העקרונות של ההתרחשות הנפשית

זה מכבר הבחנו כי לכל נויירוזה יש השלכה, או מוטב לומר, נטייה לדחוק את רגליו של החולה אל מחוץ לחיים האמיתיים, כלומר לנכר אותו מן המציאות. עובדה שכזו לא יכלה לחמוק מתצפיתו של ג'נט, אשר דיבר אמנם על אובדן הפונקציה של הממשי ("*de la fonction du reel*") כמאפיין ייחודי של הנירוט, ואולם לא חשף את הקשר בין הפרעה זו לתנאים הבסיסיים של הניירוזה. הצבתו של תהליך ההדחקה בין מקורות הניירוזה פתחה בפנינו צוהר לבחינה מחודשת של סוגיה זו. הניירוט מפנה עורף למציאות, כיוון שאין הוא יכול לסבול אותה, או חלקים ממנה. נכון שאת הצורה הקיצונית ביותר של הפניית העורף למציאות אנו מוצאים במקרים מסוימים של פסיכוזה הזייתית, שבהם מוכחש דווקא אותו אירוע אשר חולל את השיגעון, אבל בעצם כל נירוט נוהג כך בפיסה אחת של הממשות. ¹ לפיכך מוטל עלינו לבחון את התפתחות היחס של הניירוטים ושל בני אדם בכלל לממשות, במטרה להעשיר את מערך הידע שלנו לגבי המשמעות הפסיכולוגית של העולם החיצוני האמיתי.

במסגרת מדע הפסיכולוגיה המבוסס על פסיכואנליזה התרגלנו להעמיד כנקודת מוצא את התהליכים הנפשיים הלא-מודעים שאל מאפייניהם הייחודיים התוודענו באמצעות האנליזה. אנתנו מבינים אותם כתהליכים קמאיים וראשוניים, שיירים משלב התפתחותי שבו הם היו עדיין הצורה היחידה של תהליכים נפשיים. קל לזהות את הנטייה הבסיסית לה נשמעים התהליכים הראשוניים הללו – היא מכונה עקרון העונג-הסבל (או בקיצור עקרון העונג). תחת התהליכים הללו שואף המערך הנפשי ליהנות ולהימנע מאותן פעולות שעלולות לחולל סבל (הדחקה). החלומות הליליים שלנו, וכן

1 אוטו ראנק הצביע לא מכבר על מקום מסוים אצל שופנהאואר, בו אפשר למצוא מושג בהיר באופן מעורר השתוממות של הגורם הזה ("העולם כרצון וכדימוי", כרך 2).

הנטייה המאפיינת את זמן הערות, להימנע מרשמים מכאיבים, הם שיירים של השלב שבו שלט עקרון העונג, והוכחות לעוצמתו הרבה.

אני חוזר למהלכי מחשבה אותם פיתחתי כבר במקום אחר ("פשר החלומות") כאשר אני מניח שאת מצב הרגיעה של הנפש הפריעו תחילה הדרישות הרודניות של הצרכים הפנימיים. במקרה זה הנחשב (הנחשק) פשוט הופיע כהזיה, כפי שעדיין קורה מדי לילה במחשבת החלומות שלנו.² רק העדרו של הסיפוק המיוחל, כלומר האכזבה, הביא לזניחת הניסיון לבוא לידי סיפוק על דרך ההזיה. המערך של הנפש נאלץ, תחת זאת, להציג את היחסים האמיתיים של העולם החיצוני ולשאוף לשינוי אמיתי. בכך יושם עיקרון חדש של הפעילות הנפשית. מכאן ואילך לא הוצג רק מה שהיה נעים אלא מה שהיה אמיתי, גם אם היה בלתי נעים.³ ההטמעה של עקרון המציאות התבררה כצעד בעל השלכות מרחיקות לכת.

1. תחילה הצריכו הדרישות החדשות שורה של אדפטציות במערכת הנפש, אותן אנו יכולים לציין רק ברפרוף מפאת חלקיותו ואי־ודאותו של מחקרנו. העלאת החשיבות של המציאות החיצונית הביאה גם לעלייה בחשיבותם של אותם אברי חישה המופנים כלפי העולם החיצון, ושל התודעה (Bewußtsein) הקשורה אליהם, אשר למדה לתפוש גם את האיכויות החושיות, בנוסף לאיכויות העונג והסבל, שעד אז עמדו לבדן במוקד העניין שלה. המערך הנפשי צויד בפונקציה מיוחדת – תשומת הלב (Aufmerksamkeit) – שתפקידה לבחון מעת לעת את העולם החיצון על מנת לזהות מתחילה נתונים

2 מצב השינה משקף היטב את חיי הנפש לפני החלת עקרון המציאות, שכן בבסיסו מונחת ההכחשה המכוונת של המציאות (השאיפה לישון).

3 אני רוצה לנסות ולהשלים את התיאור הסכמטי למעלה בכמה הערות: אפשר בצדק לטעון כי ארגון המתמסר כולו לעקרון העונג ומזניח את המציאות של העולם החיצון לא היה יכול לשרוד ולו גם לזמן הקצר ביותר, ולכן מתחילה כלל לא היה יכול להיווצר. אף על פי כן השימוש בפיקציה מן הסוג הזה מצדיק את עצמו אם ניתן את דעתנו לכך שהתינוק, בעודו נתון לטיפולה של אמו, למעשה כמעט ממש מערכת כזאת של הנפש. סביר להניח שהוא הוזה את מימוש הצרכים הפנימיים שלו, חושף את הסבל הנגרם לו בעקבות עלייה ברמת הגירוי והעדר סיפוק באמצעות כבי ופרכוסים, וחווה בעקבותיהם את הסיפוק ההזייתי. בשלב מאוחר יותר הוא לומד להשתמש בגילויי הפורקן הללו כבאמצעי ביטוי מכווננים. היות שהטיפול אשר התינוק זוכה לקבל מהווה מודל לטיפול אותו יקבל בשלב מאוחר יותר כילד, למעשה, קץ שלטונו של עקרון העונג יבוא רק משיושלם הניתוק הנפשי של הילד מהוריו. דוגמה מצוינת למערכת נפשית המנותקת מגירויי העולם החיצון ואשר מספקת את צרכיה באופן אוטיסטי (על פי מונח של בלוילר) היא גוזל טמון בתוך ביצה, יחד עם מאגר המזון שלו. הטיפול האמהי במקרה זה מצטמצם לכדי אספקת חום. כהרחבה של הסכמה העומדת כאן על הפרק, ולא כתיקון שלה, יש לומר כי מערכת נפשית הנתונה כליל לחסותו של עקרון העונג, דורשת מנגנונים המאפשרים לה להימנע מגירויי העולם החיצון. המנגנונים הללו מקבילים ל"הדחקה", שמתייחסת לגירויים פנימיים מחוללי סבל כאילו היו חיצוניים, כלומר משליכה אותם על העולם החיצון.

הקשורים בו כדי לתת מענה לצרכים פנימיים דוחקים. פעילות זו מכוונת לקבלת הרשמים החושיים במקום לשאוף להעלמתם. סביר להניח שבמקביל הותקנה מערכת של סימנים שמטרתה להפקיד את תוצאות הפעילות התודעתית הפריודית הזאת, המהווה מרכיב של מה שאנו נוהגים לכנות זיכרון. במקום ההדחקה, אשר הוציאה אל מחוץ לתחום ההטענה (Besetzung, cathexis) חלק מהייצוגים, משום שהם מסבים סבל, הופיע השיפוט נטול הפניות, שתפקידו להכריע אם ייצוג מסוים הוא אמיתי או שקרי – כלומר אם הולם הוא את המציאות, אם לאו – הכרעה שנעשתה תוך השוואה לעקבות הזיכרון של המציאות.

הפורקן המוטורי, הנתון תחת שלטונו של עקרון העונג, אשר שימש לשחרור המערכת הנפשית מגידול ברמת הגירויים, ועשה זאת באמצעות עצבוב חלקיו הפנימיים של הגוף (חקיינות, הבעת רגשות), שימש מכאן ואילך לשינוי התכליתי של המציאות. הוא הפך לפעולה (handeln).

השהיית הפורקן המוטורי (הפעולה), שהפכה הכרחית, התאפשרה בזכות תהליך החשיבה (Denkprozeß) שנבנה מתוך הדימוי (vorstellen). המחשבה צוידה בתכונות שאיפשרו למערכת הנפשית לשאת את העלייה ברמת הגירוי, תוצאת השהייתו של הפורקן. ביסודו של דבר מדובר בפעילות של ניסוי וטעייה, הכוללת התקה של הטענות קטנות תחת פורקן מזערי שלהן. לשם כך היתה נחוצה הפיכה של הטענות חופשיות – הניתנות להתקה, להטענות קשורות – וזו הושגה באמצעות עליית מדרגה של כל תהליכי ההטענה. סביר להניח כי המחשבה היתה במקורה לא מודעת, וכי רק החיבור למלים איפשר לה להתעלות אל מעבר לדימוי הפשוט, לפנות אל היחסים שבין רשמי האובייקטים ולתפוש איכויות באמצעות התודעה.

2. נטייה כללית של המערכת הנפשית שלנו, שאת מקורה אפשר לאתר בעיקרון הכלכלי של החיסכון במאמץ, באה לידי ביטוי בעקשנות שבה היא אווזת במקורות הסיפוק שלה ובקושי שלה לוותר עליהם. עם ההטמעה של עקרון המציאות, התפצלה צורה של פעילות מחשבתית שנותרה חופשייה מבוחן המציאות וכפופה אך ורק לעקרון העונג.⁴ זהו הפינטווי (phantasieren) המתחיל כבר במשחקי הילדים ובשלב מאוחר יותר ממשיך לפעול כחלומות-בהקיץ ואינו נשען על אובייקטים אמיתיים.

3. ההחלפה של עקרון העונג בעקרון המציאות וההשלכות הנובעות ממנה, אותן תיארו כאן באופן סכמטי ובמשפט בוודד, למעשה אינה מתרחשת בבת אחת ואינה מושלמת כמקשה אחת. בעוד שתהליך זה מתרחש על גבי דחפיו

4 בדומה למדינה המבססת את עושרה על ניצול האוצרות הטבעיים שלה, אבל מותירה אזור מסוים במצב הראשוני שלו, ושמרת עליו מפני תמורות תרבותיות.

של האני, הדחפים המיניים מתפרדים מהם באופן שיש לו משמעות מיוחדת. הדחפים המיניים מתנהגים בתחילה באופן אוטו-ארוטי ומוצאים את סיפוקם בגוף עצמו, כך שאינם מגיעים למצב של אכזבה, אותה כופה עקרון המציאות. כאשר, בשלב מאוחר יותר, מתחיל אצלם תהליך של חיפוש אחר אובייקטים, הוא נקטע באיבו ונכנס לתקופת חביון ממושכת, המעכבת את תהליך ההתפתחות המינית עד לגיל ההתבגרות. שני הגורמים הללו – אוטו-ארוטיות ותקופת חביון – מעכבים את ההתפתחות הנפשית של הדחף המיני ומותירים אותו, במשך זמן רב בהרבה, תחת שלטונו של עקרון העונג, ממנו, במקרים רבים, לא מצליחים להשתחרר לעולם.

בעקבות היחסים הללו נוצר קשר הדוק בין הדחפים המיניים והפנטזיה, מצד אחד, לבין דחפי האני ופעילות התודעה מן הצד האחר. קשר זה מופיע בפנינו כהדוק מאוד אצל בריאים ונוירוטים כאחד, אף על פי שבשיקולים הללו, המבוססים על פסיכולוגיה גנטית, הוא מוכר כקשר משני. האוטו-ארוטיות מאפשרת התמדה של סיפוק רגעי, מדומה וקל יותר ביחס לאובייקט המיני במקום סיפוק אמיתי, הדורש דחייה ומאמץ. בתחום הפנטזיה, ההדחקה היא כלי-יכולה. ביכולתה לחסום דימויים עוד בטרם ייפלו לחיק התודעה, למקרה שהטענתם עלולה לחולל שחרור של סבל. זוהי החוליה החלשה של הארגון הנפשי שלנו, ובאמצעותה אפשר להשיב תהליכי מחשבה, שכבר הפכו רציונאליים, אל חסותו של עקרון העונג. מרכיב מהותי בנטייה של הנפש ליפול לנוירוזה נותנים בידינו החינוך המאוחר של הדחף המיני, והתנאים המאפשרים את העיכוב הזה.

4. כפי שהאני-של-העונג אינו יכול אלא להשתוקק, לפעול כדי להשיג העונג וכדי להימנע מסבל, כך האני-של-המציאות אינו צריך לעשות דבר זולת השאיפה לתועלת והבטחת עצמו מפני פגיעה.⁵ המשמעות של החלפת עקרון העונג בעקרון המציאות איננה גריעה של עקרון העונג, אלא, למעשה, שימורו. הוויתור על עונג רגעי, שהשלכותיו מפוקפקות, נעשה רק על מנת להבטיח סיפוק עתידי בטוח יותר. החלפה זו הותירה את חותמה והיא משתקפת במיתוס דתי מיוחד מאוד. האמונה בתגמול של אחרית הימים בעבור הוויתור על חשקים ארציים, בין אם הוא נעשה מתוך כפייה ובין אם מתוך בחירה חופשית, אינה אלא הטלה של המהפך הנפשי הזה אל מסגרת המיתוס. בהתאם למופת זה יכלו הדתות להטמיע את האידיאל של ויתור מוחלט על העונג

5 ברנרד שאו ביטא בצורה קולעת את עליונות האני-של-המציאות על פני האני-של-העונג, במלים:

"To be able to choose the line of greatest advantage instead of yielding in the direction of least resistance" (*Man and Superman; A Comedy and a Philosophy*).

בחיים בתמורה להבטחת הפיצוי בעולם הבא; אף על פי כן לא הצליחו לגבור על עקרון העונג. המדע הוא שהצליח להתקרב יותר מכל אל הכנעת עקרון העונג, ואולם גם המדע מציע עונג אינטלקטואלי בתהליך העבודה, ואף מבטיח רווח מעשי בסופה.

5. את החינוך אפשר ללא קושי לתאר כתמריץ להתגברות על עקרון העונג ולהחלפתו בעקרון המציאות. מטרת החינוך היא לסייע לתהליך ההתפתחות של האני, והוא יכול להשיג את מטרתו באמצעות פרמיות של אהבה מטעם המחנך. יחד עם זאת, החינוך ייכשל אם הילד המפונק יאמין כי מובטחת לו אהבה גם ללא הפרמיות הללו, וכי זו לעולם לא תאבד לו, יהיו הנסיבות אשר יהיו.

6. האמנות יכולה בדרכה הייחודית להציב את שני העקרונות הללו תחת קורת גג אחת. האמן הוא במקור אדם המפנה עורף למציאות, כיוון שאינו מסכים עם הוויתור על סיפוק הדחף שהיא דורשת, והוא מעדיף לשמר בעולם הפנטזיה את המשאלות הארוטיות והשאפתניות שלו. ואולם, הוא מוצא את הדרך מעולם הפנטזיה בחזרה למציאות, בזכות כישרונות מיוחדים בהם חונן, ושבאמצעותם הוא מעצב צורות חדשות של מציאות, הזוכות לאישור מצד אחרים, בתור השתקפויות בעלות ערך של המציאות. בדרך זו הוא אכן הופך להיות הגיבור, המלך, הבורא או האהוב שרצה להיות, בלי להיזקק לפעולה אלימה כדי לחולל שינוי אמיתי בעולם החיצון. ואולם, הוא יכול להשיג זאת רק משום שגם האחרים, כמותו, חשים אותו תסכול נוכח הוויתור האמיתי הנדרש מהם, כלומר משום שהתסכול הנובע מהמרת עקרון העונג בעקרון המציאות הוא בעצמו חלק מן המציאות.

7. כאשר האני מבצע את המעבר מהאני של העונג לאני של המציאות, מתחוללים בדחפים המיניים אותם שינויים המובילים אותם מן המצב ההתחלתי של האוטו-ארוטיות, דרך כמה שלבי ביניים, עד השלב של אהבת האובייקט, בשירות הרבייה. אם נכון הדבר שכל אחד מן השלבים של שני תהליכי ההתפתחות הללו יכול להפוך למקום מושבה של נטייה (Disposition) למחלה נוירוטית עתידית (בחירת הנוירוזה), אזי קרוב לוודאי שניתן לתלות את הדיאגנוזה של המחלה העתידית בשאלה באיזה שלב של התפתחות האני או הליבידו הופיע העיכוב. קשה לצפות את מידת החשיבות של המאפיינים הזמניים של שתי ההתפתחויות הללו, אשר טרם נחקרו, ושל אפשרויות ההתקה שלהן, אחת ביחס לאחרת.

8. אופיים מעורר התמיהה של התהליכים הלא-מודעים (המודחקים), הדורש מכל חוקר מידה גבוהה של שליטה עצמית, נובע מכך שבוחן המציאות אינו קיים לגביהם; המציאות של המחשבה מושווית למציאות החיצונית,

המשאלה מושווית להגשמתה, כלומר, לאירוע, כפי שהוא נגזר משלטונו הארכאי של עקרון העונג. מסיבה זו גם קשה כל-כך להבחין בין פנטזיות לא מודעות לזיכרונות שהפכו לבלתי מודעים. אף על פי כן, אל לנו לאמור את ההבניות המודחקות במונחים של המציאות ולהפחית מחשיבותן של הפנטזיות להבניות הסימפטומטיות, רק משום שאינן באמת מציאותיות, או לחפש רגש אשמה נזיריטי במקום אחר, כיוון שאי אפשר להוכיח כי עבירה כלשהי אכן בוצעה. עלינו להשתמש תמיד באותו מטבע בו משתמשים במדינה אותה אנחנו מבקשים לחקור, ובמקרה שלנו, במטבע הנזיריטי. ננסה למשל לפענח את החלום הבא. גבר שסעד את אביו על מיטת חוליו במשך חודשים עד שזה מת, מדווח כי במשך חודשים לאחר פטירת האב חלם שוב ושוב את החלום הבא: האב שב לחיים והוא מדבר עמו כפי שנהג מימים-ימימה. ואולם, הוא חש ייסורים כבדים נוכח העובדה שהאב בכל זאת מת, אלא שאין הוא מודע לכך. אין דרך אחרת שתוביל אותנו להבנה של החלום הדו-משמעי הזה, אלא באמצעות הוספת "לפי רצונו" או "בעקבות משאלת הלב שלו", לאחר המלים "שהאב בכל זאת מת", וכן באמצעות הוספת "שהוא [החולם] רצה זאת", לאחר המלים האחרונות. מחשבת החלום תנוסח באופן הבא: בשבילו זהו זיכרון כואב לחשוב כמה ייחל למות אביו (על מנת שייגאל מכאביו) כאשר עוד היה בחיים, וכמה נורא היה אילו ידע על כך האב. מדובר כאן במקרה המוכר של האשמה עצמית לאחר אובדנו של אדם אהוב, ובדוגמה זו קשורה ההאשמה למשמעות הילדית של משאלת המוות [המופנית] נגד האב.

את פגמיו של חיבור קטן זה, שהינו יותר הקדמה מפיתוח, אוכל לתרץ רק באופן חלקי בכך שאומר כי הם בלתי נמנעים. במשפטים המעטים שעסקו בהשלכות הנפשיות של ההסתגלות לעקרון המציאות היה עלי להצביע על תובנות אותן הייתי מעדיף לשמור עדיין לעצמי, כאלה שהצדקתן דורשת לבטח מידה לא מבוטלת של טרחה. ובכל זאת אני רוצה לקוות כי לא ייעלם מעיני הקוראים החביבים כיצד, גם בחיבור זה, עקרון המציאות מתחיל להשליט את מרותו.

מגרמנית נועה קול

מישל פוקו

ניטשה, פרויד, מרקס

כשהוצע לי להשתתף ב"שולחן העגול" הזה, נראה לי הפרויקט מעניין מאוד, אך בלי ספק מרתיע מאוד. אני מציע מוצא: כמה נושאים שעניינם טכניקות פרשנות אצל מרקס, ניטשה ופרויד.

למעשה, מאחורי הנושאים הללו יש חלום, והוא לחבר יום אחד מעין קורפוס כללי, מעין אנציקלופדיה של כל טכניקות הפרשנות שניתן להכיר, למן המדקדקים היוונים ועד ימינו. בקורפוס הגדול הזה של כל טכניקות הפרשנות נכתבו לדעתי עד עתה פרקים מעטים.

נראה לי שכהקדמה כללית לרעיון הזה של היסטוריה של טכניקות הפרשנות אפשר לומר שהשפה, מכל מקום השפה בתרבויות ההודו-אירופיות, הולידה תמיד חשדות משני סוגים:

* ראשית, החשד שאין השפה מתכוונת בדיוק למה שהיא אומרת. המובן שאנחנו תופשים, הגלוי מיד, למעשה אולי איננו אלא מובן משני, המגונן, מצר ולמרות הכול מעביר מובן אחר, שהוא בעת ובעונה אחת המובן החזק ביותר והמובן ה"עמוק". זה מה שכינו היוונים אלגוריה והיפנוניה.

* מצד אחר, השפה מולידה את החשד האחר הזה: שהיא חורגת כביכול מצורתה המילולית גרידא, ושיש הרבה דברים אחרים בעולם שמדברים ואינם בגדר שפה. אחרי הכול, ייתכן שהטבע, הים, אוושת העצים, בעלי החיים, הפרצופים, המסכות, הסכינים המוצלבות, כל אלה מדברים; אולי יש שפה המתבטאת בדרך שאיננה מילולית. זה יהיה, אם תרצו, בקירוב גם, הסמינון של היוונים.

שני החשדות הללו, הצצים כבר אצל היוונים, לא נעלמו, והם עדיין מלווים אותנו, כיוון שהתחלנו שוב להאמין, ליתר דיוק למן המאה התשע-עשרה, כי המחוות האילמות, המחלות, כל ההמולה סביבנו, גם הן יכולות לדבר; יותר מאי פעם אנחנו קשובים לכל השפה האפשרית הזאת, מנסים לחשוף מתחת למלים שיח שיהיה מהותי יותר.

אני חושב שכל תרבות, כלומר כל צורה של תרבות בציוויליזציה המערבית, היתה לה מערכת פרשנות משלה, היו לה טכניקות, שיטות, דרכים משלה

לחשוד בשפה האומרת דבר אחד ומתכוונת לדבר אחר, ולחשוד שיש שפה לא רק בשפה. נראה אפוא שיש להתחיל במפעל שרטוט המערכת או הטבלה, כמו שאמרו במאה השבע-עשרה, של כל מערכות הפרשנות הללו. כדי להבין איזו מערכת פרשנות יסדה המאה התשע-עשרה, ולפיכך לאיזו מערכת פרשנות אנחנו שייכים גם עכשיו, נראה לי שצריך לבחור נקודת ייחוס מדויקת, טכניקה מסוג שיכול להתקיים למשל במאה השש-עשרה. באותה תקופה, מה שנתן מקום לפרשנות, הן האתר הכללי שלה והן היחידה המינימלית שהצטרפה הפרשנות לטפל בה, היא הדמיות [ressemblance]. במקום שדמו הדברים זה לזה, במקום שהיה דמיון, משהו רצה להיאמר ויכול להתפענח; ידוע היטב התפקיד החשוב שמילאו בקוסמולוגיה, כבוטניקה, בזואולוגיה, בפילוסופיה של המאה השש-עשרה, הדמיות וכל המושגים הסובבים אותה כלוויינים. למען האמת, בעינינו, אנשי המאה העשרים, כל רשת הדמיונות הזאת מבולבלת ומסובכת למדי. למעשה, קורפוס הדמיות במאה השש-עשרה היה מאורגן לחלוטין. היו לפחות חמישה מושגים מוגדרים לחלוטין:

- * מושג ה־*convenientia*, שהוא התאמה (למשל בין הנשמה לגוף, או בין סדרת בעלי החיים לסדרת הצמחים).
- * מושג ה־*sympatheia*, הסימפתיה, שהוא זהות התכונות המקריות בעצמים נבדלים.
- * מושג ה־*emulatio*, שהוא המקבילות המסקרנת מאוד של תכונות בעצמים או בישים נבדלים, באופן שהתכונות הן כמו השתקפות בעצם אחד של תכונות עצם אחר (כך פורטו מסביר שהפנים האנושיות, על שבעת החלקים שהוא מבחין ביניהם, הן חיקוי של השמים על שבעת כוכבי הלכת שלהם).
- * מושג ה־*signatura*, החתימה, אשר בין תכונותיו הנראות של הפרט הוא בבואה לתכונה בלתי נראית ונסתרת.
- * וכמובן מושג האנלוגיה, שהוא זהות היחסים בין שני עצמים נבדלים או יותר.

תורת הסימן וטכניקות הפרשנות בתקופה ההיא נשענו אפוא על הגדרה ברורה לחלוטין של כל סוגי הדמיות האפשריים, והן יסדו שני סוגי ידיעה נבדלים לחלוטין: *cognitio*, אשר היה המעבר, הצדדי כביכול, מדמיות אחת לאחרת; ו־*divinatio*, אשר היה ידיעה לעומק, מדמיות שטחית לדמיות עמוקה יותר. כל הדמיויות הללו מבטאות את הקונצנזוס של העולם שביסודן; הן מנוגדות לסימולקרום, הדמיות השגויה, הנשענת על המחלוקת בין אלוהים לשטן. אם טכניקות הפרשנות של המאה השש-עשרה הושעו עקב התפתחות המחשבה המערבית במאות השבע-עשרה והשמונה-עשרה, אם הביקורת של

בייקון והביקורת של דקארט מילאו אל-נכון תפקיד עיקרי בשימתן בסוגריים, המאה התשע-עשרה, ובייחוד מרקס, ניטשה ופרויד, שבו והעמידו אותנו נוכח אפשרות חדשה לפרשנות, הם יסדו מחדש את האפשרות להרמנויטיקה. הכרך הראשון של "הקפיטל", טקסטים כמו "הולדת הטרגדיה" ו"לגניאלוגיה של המוסר", "פשר החלומות", שבים ומעמידים אותנו נוכח טכניקות פרשניות. ואפקט ההלם, סוג הפגיעה שפגעו היצירות הללו במחשבה המערבית, נובע כנראה מכך שהן שיקמו לנגד עינינו דבר מה אשר מרקס עצמו כינה "הירוגליפים". זה מציב אותנו בעמדה לא-נוחה, כיוון שטכניקות הפרשנות הללו נוגעות לנו עצמנו, כיוון שאנחנו, הפרשנים, התחלנו לפרש את עצמנו באמצעות הטכניקות הללו. מצד אחר, בטכניקות הפרשנות הללו אנחנו צריכים לחקור את הפרשנים שהיו פרויד, ניטשה ומרקס, כך שאנחנו מוחזרים כל העת במשחק מראות מתמיד.

פרויד אומר במקום כלשהו כי ישנן שלוש פגיעות נרקסיסטיות גדולות בתרבות המערבית: הפגיעה שפגע קופרניקוס; זו של דרווין, כשגילה שהאדם מוצאו מן הקוף; והפגיעה שפגע פרויד כאשר גילה בתורו כי התודעה נשענת על הלא-מודע. אני תוהה אם אי אפשר לומר שפרויד, ניטשה ומרקס, בכך שהקיפו אותנו במשימת פרשנות המוחזרת תמיד אל עצמה, לא כוננו סביבנו, ובשבילנו, את המראות הללו אשר מהן מוחזרות אלינו כבואות שפגיעותיהן האינסופיות מהוות את הנרקסיזם שלנו היום. מכל מקום – ובעניין הזה אבקש להציע כמה הצעות – נראה לי שמרקס, ניטשה ופרויד לא ריבו כביכול את הסימנים בעולם המערבי. הם לא נתנו מובן חדש לדברים שהיו חסרי מובן. הם שינו למעשה את טבע הסימן ואת הדרך שבה אפשר בכלל לפרש את הסימן.

השאלה הראשונה שרציתי להעלות היא: האם מרקס, פרויד וניטשה לא שינו מן היסוד את מרחב החלוקה שבו סימנים יכולים להיות סימנים? בתקופה שבחרתי כנקודת ציון, במאה השש-עשרה, הוצבו הסימנים בדרך הומוגנית במרחב שהיה בעצמו הומוגני בכל הכיוונים. סימני הארץ התקשרו לשמים, אבל גם התקשרו לעולם שמתחת לפני האדמה, קישרו את האדם לחיה, את החיה לצמח, ולהפך. למן המאה התשע-עשרה, מאז פרויד, מרקס וניטשה, סודרו הסימנים במרחב מבודל הרבה יותר, לפי ממד שאפשר לכנותו ממד העומק, בתנאי שאין הכוונה לפנימיות אלא לחיצוניות דווקא.

אני חושב בייחוד על הוויכוח הארוך והבלתי פוסק של ניטשה עם העומק. יש אצל ניטשה ביקורת של העומק האידיאלי, של עומק התודעה, שהוא מגנה כהמצאת הפילוסופים; העומק הזה יהיה חיפוש טהור ופנימי אחר האמת. ניטשה מראה כיצד הוא גורר כניעה, צביעות, מסכה; כך שהפרשן, כאשר הוא סוקר את הסימנים כדי לגנותם, צריך לרדת לאורך הקו האנכי ולהראות שעומק

הפנימיות הוא דבר אחר ולא מה שהעומק אומר. לפיכך על הפרשן לרדת, עליו להיות, כמו שהוא אומר, "חופר התחתיות הטוב".¹

אלא שבמציאות הפרשן הסוקר את הקו היורד אינו יכול שלא לשחזר את החיצוניות המזהירה אשר כוסתה והוטמנה. שכן, אם הפרשן צריך בעצמו להגיע אל התחתית, כמו חופר, תנועת הפרשנות היא דווקא תנועה של בליטה של בליטה גבוהה יותר ויותר, המניחה תמיד לעומק להתפרש מעליה באופן גלוי יותר ויותר; והעומק משוחזר עכשיו כסוד שטחי לגמרי, באופן שמעוף הנשר, ההעפלה אל ההר, כל האנכיות החשובה כל-כך ב"זרתוסטרא", זהו במובן המצומצם היפוך העומק, הגילוי שהעומק לא היה אלא משחק וקמט בפני השטח. כל כמה שהעולם נעשה עמוק יותר כאשר מביטים בו, רואים מיד כי כל מה שהפעיל את עומק האדם לא היה אלא משחק ילדים.

המרחביות הזאת, המשחק הזה של ניטשה עם העומק, אני תוהה אם אי אפשר להשוותם למשחק, השונה לכאורה, שניהל מרקס עם השטחיות. מושג השטחיות אצל מרקס חשוב מאוד; בתחילת "הקפיטל" הוא מסביר כיצד, שלא כמו פרסאוס, עליו לצלול לתוך הערפל כדי להראות למעשה כי אין מפלצות ואין חידות עמוקות, כי כל דבר עמוק בתפישה שיוצרת לה הבורגנות על הכסף, על ההון, על הערך וכולי, למעשה אינו אלא שטחי.

וכמובן צריך להזכיר את מרחב הפרשנות שכונן פרויד, לא רק בטופולוגיה המפורסמת של התודעה ושל הלא-מודע, אלא גם בכללים שניסח לטיפול הפסיכואנליטי ובפענוח של האנליסט את הנאמר במשך "שרשרת" הדיבור. צריך להזכיר את המרחביות, החומרית מאוד אחרי הכל, שפרויד ייחס לה חשיבות רבה כל-כך, ואשר פורשת את החולה תחת מבטו הבולט של הפסיכואנליסט.

***

הנושא השני שאבקש להציע לכם, וגם הוא קשור מעט בנושא זה, יהיה להראות, על פי שלושת האנשים שאנחנו דנים בהם כעת, שהפרשנות נעשתה לבסוף משימה אינסופית.

למען האמת, היא היתה כזאת כבר במאה השש-עשרה, אבל הסימנים התקשרו זה לזה מן הסיבה הפשוטה שאין הדמיות יכולה אלא להיות מוגבלת. למן המאה התשע-עשרה, משתלשלים הסימנים ברשת בלתי נדלית, גם היא אינסופית, לא משום שהם נשענים על דמיות ללא מסגרת, אלא משום שיש פער ופתח שאי אפשר לצמצם אותם.

1 ראו פרידריך ניטשה, "דמדומי שחר", תרגם ישראל אלדד (ירושלים, שוקן, תשכ"ח), סעיף 446: סדר המעלות, עמ' 330-331.

אי-שלמותה של הפרשנות, העובדה שהיא תמיד מבותרת ונשארת תלויה על סף עצמה, שבה ומופיעה לדעתי, בדרך אנלוגית למדי אצל מרקס, ניטשה ופרויד, בדמות דחייתה של הראשית. דחיית ה"רובינזונידה", אמר מרקס; ההבחנה, החשובה כל-כך אצל ניטשה, בין הראשית למקור; והאופי הלא-שלם תמיד של המהלך הרגרסיבי והאנליטי אצל פרויד. מלבד זאת, בעיקר אצל ניטשה ופרויד, ובמידה פחותה אצל מרקס, מצטיירת החוויה, החשובה כל-כך לדעתי להרמנויטיקה המודרנית, שכלל שמרחיקים בפרשנות, בה-בעת מתקרבים אל אזור מסוכן בהחלט, שבו תמצא הפרשנות את נקודת החזרה שלה, ולא זו בלבד אלא שהיא עצמה תיעלם כפרשנות ואולי תגרור את היעלמות הפרשן עצמו. הקיום המתקרב תמיד אל הנקודה המוחלטת של הפרשנות יהיה בה-בעת קיומה של נקודת שבר.

אצל פרויד ידוע היטב באיזו הדרגתיות התגלה אופייה הפתוח, הפעור, מבחינה מבנית, של הפרשנות. הוא התגלה קודם כל בדרך מרומזת מאוד, נסתרת מאוד מעצמה ב"פשר החלומות", כשפרויד מנתח את חלומותיו שלו ומעלה סיבות של צנעה ושל אי-גילוי סוד אישי לקטיעת דבריו.

באנליזה של דורה מופיע הרעיון כי הפרשנות צריכה ממש להיעצר, אין היא יכולה להגיע אל סופה בגלל משהו שייקרא העברה כעבור כמה שנים. ומתוך כל המחקר על ההעברה מתחזקת אי-האפשרות למצות את האנליזה, באופיו האינסופי והבעייתי עד אין סוף של יחס המטופל והאנליסט, יחס מכונן, כמובן, בשביל הפסיכואנליזה, פותח את המרחב שאין היא מפסיקה להשתרע בו, בלי שתוכל אי פעם להסתיים.

גם אצל ניטשה ברור שהפרשנות היא תמיד לא-שלמה. מהי הפילוסופיה בשבילו אם לא מעין פילולוגיה תלויה ועומדת תמיד, פילולוגיה ללא קץ, המוסיפה תמיד להתגולל, פילולוגיה שלעולם לא תהיה מקובעת באופן מוחלט? מדוע? כמו שהוא אומר ב"מעבר לטוב ולרוע", משום ש"ייתכן אף כי זה מונח בטבע היסוד של היקום שהידיעה המוחלטת משמידה את היודע.² ובכל זאת ב"הנה האיש" הוא הראה כמה קרוב היה אל אותה ידיעה מוחלטת שהיא חלק מיסוד החוויה. וכן באביב 1888 בטורינו.

אם מפענחים במכתביו של פרויד את דאגותיו המתמידות למן הרגע שבו גילה את הפסיכואנליזה, אפשר לתהות אם בעצם אין החוויה של פרויד דומה למדי לחוויה של ניטשה. הדבר העומד לדיון בנקודת השבר של הפרשנות,

2 פרידריך ניטשה, "מעבר לטוב ולרוע", תרגם ישראל אלדד (ירושלים, שוקן, תשכ"ח). סעיף 39, עמ' 51. את "תכלית הידיעה" החלפתי ב"הידיעה המוחלטת" בעקבות הצרפתית [הערות המתרגם]

בהתכנסותה של הפרשנות אל נקודה ההופכת אותה לבלתי אפשרית, ייתכן מאוד שזה משהו כמו חוויית השיגעון.

חווייה שנאבק בה ניטשה ואשר ריתקה אותו; חווייה שנלחם בה פרויד עצמו, לא בלי חרדה, כל ימיו. חוויית השיגעון הזאת תהיה אישור לתנועת הפרשנות, המתקרבת עד אינסוף אל מרכזו וקורסת מפוחמת.

***

אי השלמות המהותית הזאת של הפרשנות קשורה לדעתי בשני עקרונות אחרים, גם הם יסודיים, והם יהוו, עם שני העקרונות הראשונים שדיברתי עליהם, את הפוסטולטים של ההרמנויטיקה המודרנית. עיקרון ראשון: אם לעולם אי אפשר שהפרשנות תהיה שלמה, הרי זה משום שאין מה לפרש. אין שום דבר ראשוני בהחלט שאותו יש לפרש, שכן בעצם הכל כבר פרשנות, כל סימן כשלעצמו הוא לא הדבר המוצע לפרשנות אלא פרשנות לסימנים אחרים.

לעולם אין, אם תרצו, interpretandum [מפורש] שאיננו כבר interpretans [מפרש], באופן שמתקיים בפרשנות יחס של אלימות ושל הנהרה כאחד. למעשה אין הפרשנות מבהירה חומר לפירוש המוצע לה בפסיביות; אין היא יכולה אלא ללכוד, ובאלימות, פרשנות שכבר כאן, ואותה היא צריכה להפך, לסובב, לנפץ במכות פטיש.

רואים זאת כבר אצל מרקס, שאיננו מפרש את ההיסטוריה של יחסי הייצור, אלא מפרש יחס אשר כבר נתון כפרשנות, כיוון שהוא מוצג כטבע. באופן דומה אין פרויד מפרש סימנים אלא פרשנויות. שכן מה מגלה פרויד מתחת לסימפטומים? אין הוא מגלה, כמו שאומרים, "טראומות", הוא חושף פנטזמות, עם מטען החרדה שלהן, כלומר גרעין שהוא עצמו כבר בהווייתו-שלו פרשנות. אנורקסיה למשל איננה מתקשרת לגמילה כשם שהמסמן מתקשר למסומן, אלא האנורקסיה כסימן, כסימפטום שיש לפרש, מתקשרת לפנטזמות על השד האימהי הרע, שהוא עצמו פרשנות, שהוא כשלעצמו כבר גוף מדבר. משום כך אין פרויד נזקק אלא לשפת החולים שלו כדי לפרש את מה שהם מציעים לו כסימפטומים; הפרשנות שלו היא פרשנות לפרשנות, במונחים שבהם נתונה הפרשנות הזאת. ידוע היטב שפרויד המציא את האני העליון [Surmoi] ביום שבו אמרה לו מטופלת: "אני מרגישה שיש עלי כלב" [Je sens un chien sur moi].

באותו האופן לוכד ניטשה פרשנויות שכבר לכדו זו את זו. אין בשביל ניטשה מסומן מקורי. המלים עצמן אינן אלא פרשנויות, לכל אורך ההיסטוריה שלהן הן מפרשות עוד בטרם היותן סימנים, ובסופו של דבר הן מסמנות רק משום שאינן אלא פרשנויות מהותיות. הא ראייה, האטימולוגיה המפורסמת של

אגתוס³ לזה גם ניטשה מתכוון כשהוא אומר שהמלים הומצאו תמיד בידי המעמדות העליונים; הן אינן מציינות מסומן, הן כופות פרשנות. לפיכך אנחנו מסורים היום למשימת הפירוש לא משום שיש סימנים ראשונים וחידתיים, אלא משום שיש פרשנויות, כי מתחת לכל מה שמדבר ישנה כל הזמן המסכת הגדולה של הפרשנויות האלימות. מסיבה זו יש סימנים, סימנים המצווים עלינו לפרש את פרשנותם, המצווים עלינו להפך אותם כסימנים. במובן זה, אפשר לומר שהאלגוריה וההיפנוניה הן בעומק השפה ולפניה, לא מה שהתגנב כדיעבד מתחת למלים כדי להזיז ולהרעיד אותן, אלא מה שהביא את המלים לעולם, מה שגורם להן לנצנץ בברק שלעולם איננו מתקבע. משום כך גם הפרשן אצל ניטשה הוא "איש האמת"; הוא ה"אמיתי", לא משום שהוא לוכד אמת רדומה ומכריז עליה, אלא משום שהוא מבטא את הפרשנות אשר תפקידה של כל אמת לכסות עליה. אפשר שקדימת הפרשנות לסימנים היא הדבר המכריע ביותר בהרמנויטיקה המודרנית.

מהרעיון לפיו הפרשנות קודמת לסימן נובע שהסימן איננו ישות תמימה ונדיבה, כפי שעדיין היה במאה השש־עשרה, כאשר שפע הסימנים, העובדה שהדברים דומים זה לזה, הוכיחו בפשטות את נדיבות האל והפרידו את הסימן מן המסומן ברדיד שקוף בלבד. לעומת זאת, מהמאה התשע־עשרה, מפרויד, ממרקס ומניטשה, נראה לי שהסימן נעשה חורש רעה; אני מתכוון שיש בסימן דרך מעורפלת וקצת מפוקפקת לחרוש רעה. וזה עד כמה שהסימן הוא כבר פרשנות שאיננה ניתנת בתור כזאת. סימנים הם פרשנויות המנסות להצדיק את עצמן, ולא להפך.

כך מתפקד הכסף כפי שהוא מוגדר ב"ביקורת הכלכלה המדינית", ובעיקר בכרך הראשון של "הקפיטל". כך מתפקדים הסימפוטמים אצל פרויד. ואצל ניטשה, המלים, הצדק, הסיווגים הבינאריים של הטוב ושל הרוע, לפיכך הסימנים, הם מסכות. הסימן הרוכש את התפקיד החדש של כיסוי הפרשנות מאבד בכך את הוויית המסמן הפשוטה שלו שעדיין החזיק בה בתקופת הרנסנס, עובי־שלו כאילו נפתח פתאום, ובפתח יכולים להשליך עצמם כל המושגים השליליים שנשאר עד אז זרים לתורת הסימן. תורה זו ידעה רק את הרגע השקוף והשלילי בקושי של הרדיד. עכשיו יוכל להתארגן בתוך הסימן משחק שלם של מושגים שליליים, של סתירות, של ניגודים, בקיצור כל משחק הכוחות הריאקטיביים שדלו היטיב כל־כך לנתח בספרו על ניטשה.

"להעמיד שוב את הדיאלקטיקה על רגליה": אם צריך להיות מובן לביטוי הזה, כלום אין הוא בדיוק זה שבעובי הסימן, באותו מרחב פתוח, חסר סוף,

3 ראו פרידריך ניטשה, "לגניאלוגיה של המוסר", מאמר ראשון, סעיף 5, עמ' 234.

פעור, באותו מרחב בלי תוכן ממשי ובלי פיוס, הוחזר למקומו כל משחק השליליות אשר חיסלה הדיאלקטיקה באופן סופי בכך שנתנה לו מובן חיובי?

***

לבסוף, מאפיין אחרון של ההרמנויטיקה: הפרשנות עומדת מול המחויבות לפרש את עצמה עד אינסוף, לתקן את עצמה שוב ושוב. יש לכך שתי תוצאות חשובות. התוצאה הראשונה היא שהפרשנות תהיה מעתה תמיד הפרשנות לפי ה'מי?'; אין מפרשים את מה שבמסומן, אלא בעצם מפרשים: מי קבע את הפרשנות. עקרון הפרשנות איננו אלא הפרשן, וזה אולי המובן שנתן ניטשה למלה "פסיכולוגיה". התוצאה השנייה היא שהפרשנות נזקקת לפרש תמיד את עצמה ואיננה יכולה שלא לעשות חשבון נפש. בניגוד לזמן הסימנים, שהוא זמן תפוגה, ובניגוד לזמן הדיאלקטיקה, שהוא למרות הכל ליניארי, יש זמן הפרשנות שהוא מעגלי. זמן זה מחויב לעבור שוב היכן שעבר, ומכאן שבסך הכל הסכנה היחידה שהפרשנות נתונה בה ממש, אם כי מדובר בסכנה עליונה, באופן פרדוקסלי הסימנים הם המעמידים אותה בה. מות הפרשנות הוא להאמין כי יש סימנים, הקיימים קיום ראשוני, מקורי, ממשי, כאותות קוהרנטיים, רלוונטיים ושיטתיים.

לעומת זאת חיי הפרשנות הם להאמין כי אין אלא פרשנויות. נראה לי שצריך להבין היטב את הדבר הזה אשר רבים מדי מבני זמננו שוכחים, שההרמנויטיקה והסמילוגיה הן שני אויבים מרים. הרמנויטיקה המתקפלת בפועל בתוך סמילוגיה מאמינה בקיומם המוחלט של הסימנים: היא נוטשת את האלימות, את אי השלמות, את האינסופיות של הפרשנויות כדי להשליט את טרור האינדקס ולחשוד בשפה. אנחנו מזהים כאן את המרקסיזם אחרי מרקס. לעומת זאת, הרמנויטיקה המתעטפת בעצמה שייכת לתחום השפות שאינן מפסיקות להסתבך בעצמן, לאותו אזור ביניים של השיגעון ושל השפה הטהורה. וכאן אנחנו מזהים את ניטשה.

דיון

בהם:

אמנם הראית שהפרשנות אינה נעצרת לעולם אצל ניטשה ומהווה את תוכן המציאות ממש. יתרה מזו, לפרש את העולם ולשנות אותו, בשביל ניטשה, אין אלה שני דברים שונים זה מזה. אבל האם זה כך בשביל מרקס? בטקסט מפורסם, הוא מנגיד את שינוי העולם ואת פירוש העולם...

פוקו:

חיכיתי שיביאו נגדי את המשפט הזה של מרקס. למרות זאת אם תבדוק ב"כלכלה המדינית", תראה שמרקס דן בה תמיד כדרך פרשנות. הטקסט על הפרשנות עניינו הפילוסופיה, וסוף הפילוסופיה. אבל האם לא תוכל הכלכלה המדינית כפי שמרקס מבין אותה להוות פרשנות אשר לא תיפסל, כי תוכל להתחשב בשינוי העולם ותפנים אותו כביכול?

בהם:

שאלה אחרת – האם אין העיקר, בשביל מרקס, ניטשה ופרויד, ברעיון של אוטו־מיסטיפיקציה של התודעה? האם לא זה הרעיון החדש שאיננו מופיע לפני המאה התשע־עשרה ואשר מקורו בהגל?

פוקו:

זה פחדני מצדי לומר לך שלא את השאלה הזאת דווקא רציתי לשאול. רציתי לדון בפרשנות כמות שהיא. מדוע התחלנו שוב לפרש? האם זה בהשפעת הגל?

דבר אחד ודאי, והוא שחשיבות הסימן, שינוי מסוים בכל אופן בחשיבות ובאמון שיוחסו לסימן התרחש בסוף המאה השמונה־עשרה או בתחילת המאה התשע־עשרה; מסיבות רבות מאוד. למשל, גילוי הפילולוגיה במובן הקלאסי של המלה, ארגון רשת השפות ההודו־אירופיות, העובדה ששיטות הסיווג איבדו את יעילותן, כל אלה כנראה שינו לגמרי את ארגונו של עולם הסימנים התרבותי שלנו. דברים כמו הפילוסופיה של הטבע, במובן הרחב מאוד, לא רק אצל הגל אלא אצל כל בני זמנו הגרמנים של הגל, הם בלי ספק ההוכחה לשינוי הזה במשטר הסימנים שהתרחש בתרבות באותה העת. הרושם שלי הוא שזה יהיה, נאמר, פורה יותר, כרגע, לסוג הבעיה שאנחנו מעלים, לראות ברעיון המיסטיפיקציה של התודעה נושא עצמח משינוי משטר היסוד של הסימנים, ולא להפך, למצוא בו את מקור הדאגה לפרש.

טאובס:

האם אין הניתוח של מר פוקו חסר? הוא לא התחשב בטכניקות הביאור הדתי שהיה להן תפקיד מכריע. והוא לא נצמד להתפתחות ההיסטורית האמיתית. למרות מה שאמר כרגע מר פוקו, נראה לי שהפרשנות במאה התשע־עשרה מתחילה בהגל.

פוקו:

לא דיברתי על הפרשנות הדתית שלמעשה היתה לה חשיבות עצומה,

כי בהיסטוריה הקצרה מאוד שהזכרתי, התייצבתי לצד הסימנים ולא לצד המובן. באשר לקו החיתוך של המאה התשע-עשרה, אפשר בהחלט לתת לו את השם הגל. אבל בהיסטוריה של הסימנים, בהיקף הרחב ביותר של המלה, גילוי הלשונות ההודו-אירופיות, היעלמות הדקדוק הכללי, המרת מושג האופי במושג האורגניזם אינם "חשובים" פחות מהפילוסופיה ההגליאנית. אסור לבלבל בין ההיסטוריה של הפילוסופיה לארכיאולוגיה של המחשבה.

ואטימו:

אם הבנתי אותך נכון, מרקס צריך להימנות עם ההוגים שכמו ניטשה מגלים את אינסופיותה של הפרשנות. אני מסכים לחלוטין לגבי ניטשה. אבל אצל מרקס, האם אין בהכרח נקודת יעד? מה משמעות התשתית, אם לא משהו שצריך להיחשב כבסיס?

פוקו:

באשר למרקס, כמעט לא פיתחתי את הרעיון שלי; אני אפילו חושש שעדיין אינני מסוגל להוכיח אותו. אבל קח לדוגמה את "שמונה עשר בברימר": לעולם אין מרקס מציג את הפרשנות שלו בתור הפרשנות הסופית. הוא יודע היטב, והוא אומר זאת, שאפשר לפרש ברמה עמוקה יותר, או ברמה כללית יותר, ושאינן הסבר שהוא בגובה הקרקע.

ואהל:

אני סבור שיש מלחמה בין ניטשה למרקס, ובין ניטשה לפרויד, אף על פי שיש אנלוגיות. אם מרקס צודק, צריך לפרש את ניטשה כתופעה של הבורגנות של אותה תקופה. אם פרויד צודק, צריך לזהות את הלא-מודע של ניטשה. ולכן אני רואה מעין מלחמה בין ניטשה לשני האחרים.

האם אין זה נכון שיש לנו פרשנויות די והותר? אנחנו "חולי פרשנות". בלי ספק צריך תמיד לפרש. אבל האם אין גם משהו לפרש? ועוד אני שואל: מי מפרש? ולבסוף: מוליכים אותנו שולל, אבל מי? יש רמאי, אבל מי הוא אותו רמאי? יש תמיד ריבוי פרשנויות: מרקס, פרויד, ניטשה, וגם גופינו... יש מרקסיזם, יש פסיכואנליזה, יש גם, נאמר, פרשנויות גזעניות...

פוקו:

הבעיה של ריבוי הפרשנויות, של מלחמת הפרשנויות, מתאפשרת לדעתי מבחינה מבנית בגלל עצם ההגדרה של הפרשנות המתחוללת עד אינסוף, בלי שתהיה נקודה מוחלטת שממנה היא נשפטת ומוכרעת, באופן שאת זה, את העובדה שאנחנו נידונים לפרשנות, ברגע בו אנחנו

מפרשים, כל פרשן צריך לדעת. שפע הפרשנויות הזה הוא בוודאי מאפיין עמוק של התרבות המערבית היום. ואהל:

בכל זאת יש אנשים שאינם פרשנים.
פוקו:

באותו רגע, הם חוזרים, הם חוזרים על השפה עצמה. ואהל:

למה? למה לומר זאת? את קלודל, מן הסתם, רוצים לפרש בדרכים רבות, פרשנות מרקסיסטית, פרשנות פרוידיאנית, אבל למרות הכל, הדבר החשוב הוא שבכל אופן זו היצירה של קלודל. היצירה של ניטשה, קשה יותר לומר. לעומת הפרשנויות המרקסיסטיות והפרוידיאניות, הוא עלול לקרוס...
פוקו:

לא הייתי אומר שהוא קרס! ודאי שיש בטכניקות הפרשנות של ניטשה משהו שונה מן היסוד, ומשום כך אי אפשר, אם תרצה, לרשום אותו בגופי השלטון שמייצגים היום הקומוניסטים מצד אחד והפסיכואנליטיקאים מצד אחר. לניטשיאנים אין ביחס למה שהם מפרשים...

ואהל:

יש ניטשיאנים? הבוקר הטילו ספק בקיומם!

בארוני:

אבקש לשאול אותך אם אינך חושב שבין ניטשה, פרויד ומרקס תיתכן הקבלה כזאת: ניטשה, בפרשנות שלו, מנסה לנתח את הרגשות היפים ולהראות מה הם מסתירים במציאות (כך ב"לגניאלוגיה של המוסר"). פרויד, בפסיכואנליזה, חושף את התוכן הכמוס, וגם כאן, הפרשנות הרסנית למדי לרגשות הטובים. לבסוף, מרקס תוקף את המצפון הטוב של הבורגנות ומראה מה שישנו בעצם. כך שנראה כי הרעיון השולט בשלוש הפרשנויות הוא שיש סימנים הטעונים תרגום, שאת משמעותם יש לגלות, גם אם התרגום הזה אינו פשוט, וצריך להיעשות בשלבים, אולי עד אינסוף.

אבל נראה לי שיש עוד סוג של פרשנות בפסיכולוגיה שהוא מנוגד לגמרי ומחבר אותנו אל המאה השש-עשרה שדיברת עליה. זו הפרשנות של יונג, אשר גינה דווקא בדגם הפרשנות הפרוידיאני את הרעל מפחית הערך. יונג מעמיד את הסמל מול הסימן: הסימן הוא הדבר שיש לתרגם לתוכנו הכמוס, ואילו הסמל מדבר בעד עצמו. אף

על פי שיכולתי לומר קודם שניטשה נראה לי קרוב לפרויד ולמרקס, למעשה אני סבור שאפשר גם להשוות את ניטשה ליונג. בשביל ניטשה, וגם בשביל יונג, יש ניגוד בין ה"אני" ל"עצמי", בין התבונה הקטנה לתבונה הגדולה. ניטשה הוא פרשן חריף ביותר ואף אכזר, אבל יש אצלו דרך מסוימת להיות קשוב ל"תבונה הגדולה", דבר המקרב אותו אל יונג.

פוקו:

אתה צודק בלי ספק.

ראנו:

אבקש לחזור לנקודה אחת: מדוע לא דיברת על תפקיד הביאור הדתי? נראה לי שאי אפשר אולי להזניח גם את ההיסטוריה של התרגומים: כי בעצם כל מתרגם של התנ"ך אומר לעצמו כי הוא מוסר את המובן של אלוהים, ולפיכך עליו לעבוד במסירות ללא גבול. בסופו של דבר התרגומים מתפתחים לאורך זמן, ומשהו מתגלה לאורך ההתפתחות הזאת של התרגומים. זו שאלה מורכבת מאוד...

וגם, לפני ששמעתי אותך חשבת על היחסים האפשריים בין ניטשה לפרויד. אם תיקח את המפתח של כל כתבי פרויד, ובנוסף את הספר של ג'ונס, תמצא בסופו של דבר מעט מאוד דברים. פתאום אמרתי בלבי: הבעיה הפוכה. מדוע שתק פרויד לגבי ניטשה?

יש כאן שתי נקודות. הנקודה הראשונה היא שב-1908, אני חושבת, תלמידיו של פרויד, כלומר ראנק ואדלר, בחרו בנושא לאחד הכינוסים הקטנים שלהם את קווי הדמיון או האנלוגיות בין התזות של ניטשה (בייחוד "לגניאלוגיה של המוסר") לתזות של פרויד. פרויד הניח להם לעשות זאת אבל הסתייג מאוד, ואני חושבת כי מה שאמר אז היה בערך: ניטשה מביא רעיונות רבים מדי בבת אחת.

הנקודה האחרת היא שמ־1910 בא פרויד בקשרים עם לו סלומה; הוא הכין כנראה טיוטה או אנליזה דידיקטית של לו סלומה. לפיכך היה בוודאי, דרך לו סלומה, מעין קשר רפואי בין פרויד לניטשה. אבל הוא לא יכול לדבר עליו. מה שבטוח הוא רק כי כל מה שפירסמה לו סלומה אחרי כן הוא בעצם חלק מהאנליזה הבלתי נגמרת שלה. צריך לקרוא את זה מנקודת המבט הזאת. אחר כך אנחנו מוצאים את ספרו של פרויד "משה והמונותיאזם", שיש בו מעין דיאלוג של פרויד עם ניטשה של "לגניאלוגיה של המוסר" – אתה רואה, אני מציגה לך בעיות, האם אתה יודע על כך יותר?

פוקו:

לא ממש, אינני יודע על כך יותר. למעשה נדהמתי מהשתיקה המפתיעה, חוץ ממשפט או שניים, של פרויד לגבי ניטשה, אפילו במכתביו. זה באמת חידתי למדי. ההסבר של האנליזה של לו סלומה, העובדה שהוא לא יכול להגיד על זה יותר...

ראנו:

הוא לא רצה להגיד על זה יותר...

דמונבין:

בעניין ניטשה, אמרת שחויית השיגעון היא הנקודה הקרובה ביותר לידיעה המוחלטת. אם יורשה לי לשאול, באיזו מידה לדעתך חווה ניטשה את חויית השיגעון? אילו היה לך זמן, כמובן, היה זה מעניין מאוד להציג אותה שאלה בנוגע לענקי רוח אחרים, בין אם הם משוררים או סופרים כמו הלדרלין, נרוול או מופסאן, או אף מוזיקאים כמו שומן, אנרי דיפרק או מוריס רוול. אבל נישאר עם ניטשה. האם הבנתי נכון? כי אמנם דיברת על חויית השיגעון. האם לזה באמת התכוונת?

פוקו:

כן.

דמונבין:

לא התכוונת ל"תודעת" השיגעון, או ל"ידיעה מוקדמת" או ל"תחושה מוקדמת" של השיגעון? האם אתה חושב שאפשר לחוות... שענקי רוח כמו ניטשה יכולים לחוות את "חויית השיגעון"?

פוקו:

אני אומר לך: כן, כן.

דמונבין:

אינני מבין למה הכוונה, כי אינני ענק רוח!

פוקו:

את זה אינני אומר.

קלקל:

שאלתי תהיה קצרה מאוד: היא תיגע בעיקר, במה שכינית "טכניקות פרשנות", שאתה רואה בהן כנראה, לא אניד תחליף, אבל בכל אופן יורש, ירושה אפשרית לפילוסופיה. האם אינך חושב שאותן טכניקות פרשנות של העולם הן קודם כל טכניקות "תראפיה", טכניקות "ריפוי",

במובן הרחב ביותר של המלה: ריפוי החברה אצל מרקס, הפרט אצל פרויד והאנושות אצל ניטשה?

פוקו:

אני חושב למעשה שהמובן של הפרשנות, במאה התשע-עשרה, התקרב בוודאי למה שאתה מתכוון בתראפיה. במאה השש-עשרה מצאה הפרשנות את מובנה יותר בהתגלות, בישועה. אצטט לך משפט של היסטוריון ושמך גרסיה: "בימינו, הוא אומר ב-1860, "הבריאות החליפה את הישועה."

מצרפתית שירן בק

ליאורה בינג־היידקר

אדון עולם

אתה עורך שלחן:

פרוסות הלחם בפלסלה, הקוטג', הזיתים,
הגבינה הצהבה, העגבניה, הסימפוניה הבלתי גמורה.
מה עוד עומד בינינו הערב מלבד
בקבוק קוקה־קולה?

הזמן נוקף אצבע משלשת.

עוד מעט נשטף את הכלים
ונלך למטה.

מעבר למשוכה

קרפה דיאם!
החדר האבוד נמצא.
אפשר לנתר לתוכו בדלוג זהיר
מעבר למשוכה.
טיבו לא השתנה: רק פתחו
פונה כעת לצד אחר, בלתי נודע.
בקצהו מזבח, אולי מדרגות לאלתר?
אפשר –
שאנו שרועים ברחבתה
על איזה אי יוני שנתקע לנו בראש,
מזמרים קנוקנות:
הו, קרפה דיאם,
רק תן לנו שפתים אדמות!

פגישה עיוורת

דברת אתי על המרחב המסמן
 בדגלי הלאם, ואני
 חשבתני על מישורי הלב היתום
 שהשתרעו על פני הלילה.

שעון החל מלא את פי
 בנרדוף חרישי.
 ירח זמן פער את פיו
 ושני הנקב שלו נשרו אחת אחת
 אל תוך העלטה.

איזה מזל
 שלא ראית אותי
 בבגד ים ולא שאלת לדעתי
 על המצב הבטחוני –

בשעה שהתנעת את המכוננית
 הרמתני את פני למרחב השמימי:
 מאחורי המנוחה הזאת
 לא עמד דבר,
 מלבדי.

צחי אברמוב

שלושה שירים

אמות, אפרד

אמות, אפרד מגופי בטפיקה
ועם רדת הערב אהיה כבר שקוף
מפדי להצטער, צלול מפדי להשתוקק.
נדיף מפדי להשתהות.
ההזכרות והגעגוע יראו מגחכים
אם גם לא חסרי חן.

אחר כך אמשיך
(ללמד, משמע לדחות
את ההתהוות ככל האפשר).
אצבר ידיעות חשובות
להשפין שלהן לפני המות.
או לפחות לפוגג מרירות מתודעות מחמצות במיחד.
בהפסקות, אעקם את הזמן.
אחצה מרחבים כמו נוד רעב.
אקפץ באינסוף. הסופר-פוזיציה של האשר
כל הזמן.
אשקד על מהותי התדשה
בלי להתעייף כלל

פִּיאָסְקוֹ

היא יושבה מעלי בלכסון מטריד.
סורגי הקירות נבעו מבעד לסיד.

זויות הרהיטים הבהיקו, חדות ועניניות
 ובערפל הסלון כל חפץ זמם עוינות.
 אפלו הלילה התיצב
 בין חרקי התריסים כצלף מימן.
 הבנתי שעלי להתקדם בזחילה (השטיח נעשה
 בוצי ודביק) לא הספקתי להערוף לתפניות נוספות.
 האהיל נשר כמו ירח רקוב.
 הלילה החל להסריח מרב המתנה.
 לא היה לי סבוי להגיע אליה בלי שטה.
 הרמתי את הראש מעל לשטיח ושמעתי
 רעש קריצה מחריד: ראשי נעקר
 אבל עוד יכלתי לאהב.
 היא לחשה: "אתה רק שותת
 ואין לך שטה".

אטוליות

ביום שהוא נגלה האור בפניך
 ופסקת שערך אמרה התכונות,
 אבל המצח נותר בהול ומלא חשדות
 כשטח מפרז שנחצה פתאום.
 העינים נכלאו למבוי סתום
 בכל פעם שהיה המבט על סף הכרזה.
 ומעבר לפנים השתררה מבוכה.
 אברים שונים התאגדו, שבטים נוודים
 הדוהרים על פני הגוף. הסכמים הפרו
 בלחץ תנועת ההגירה אל האור
 משום שהרעות לא היתה טובה. למרות
 זאת, נשמרה אהנה מסיגת
 שהשתתה על הצורך בעקביות.
 אבל גופך החשיף מבעד לכונות.

פול וקסלר

כולנו (כמעט) היינו טורקים

על תפקיד הסורבית והשפות הסלאביות המזרחיות ביצירת היידיש (ועל העברית החדשה שמוצאה מהיידיש)

כדי להבהיר, אומר מתחילה: הספרות העברית באירופה (דקדוק אירופי ומלים שמיות-עבריות לרוב) אינה מופיעה ביבשת ההיא עד לאלף השני לספירה, כלומר עד המאה העשירית. עובדה זו מחזקת את האמונה שלי כי מקור היהודים האשכנזים, או היהודים של אירופה, איננו בצאצאי מהגרים מארץ-ישראל, כמו שטוען הסיפור המקובל. האשכנזים הם פאגאנים שהתגיירו במאות הקודמות לאלף השני, בלי שהיתה להם גישה לעברית ספרותית וליטורגית. המסורת העברית הכתובה השתרשה באירופה, מאוחר יותר, כנראה הודות ליהודים עיראקים שברחו מעיראק עם בוא האסלאם. מכל מקום, היידיש היא המקור לטקסטים העבריים שנוצרו באירופה, ואולם, יידיש זו אין מקורה בגרמנית, כמו שטוען המשכו של הסיפור המקובל, אלא מוצאה מהסורבית, שפה סלאבית מערבית, שדובריה הגיעו לגרמניה עד למאה השמינית. המודל הרווח לתיאור הולדת היידיש מקביל כמובן לתיאור בואם של היהודים: השפה, על פי התיאור הזה, התפתחה מדיאלקטים גרמניים במאות התשיעית והעשירית בידי יהודים ארץ-ישראלים שהגיעו לגרמניה דרך צרפת ואיטליה. על פי המשך אותו סיפור, במאה השלוש-עשרה החלו יהודים גרמנים – כבר דוברי יידיש – להגר מזרחה לארצות הסלאביות החד-לשוניות. כתוצאה מהשהות הארוכה בין הסלאבים, ספגה היידיש הרבה מאוד השפעות סלאביות. עד כאן התיאור המקובל. הוא אינו מבוסס על עובדות מוצקות. אני מבקש לפנות, כאמור, אל הסורבית כאל מקור של היידיש.

בניגוד לכל השפות הסלאביות, שדוברו בגרמניה ונעלמו עד למאה השמונה-עשרה, הסורבית עדיין קיימת בחבל לאוזיץ (Lausitz) בקרבת הגבול הצ'כי, ומדברים אותה כ-60,000 איש דו-לשוניים (שפתם האחרת היא גרמנית, כמובן). הסורבית היא אחד המקורות הסלאביים העיקריים ממנה

נוצרה היידיש, באופן שבו אתאר את התהליך בהמשך. עניין זה דורש להכיר במסכת רחבה יותר של עובדות כמו גם להודות בהערך עובדות לבסיסו של ה"סיפור" הקיים ביחס למוצא היידיש, וגם ביחס למוצא היהודים האשכנזים, כאילו הגיעו מארץ ישראל לאירופה דרך איטליה, ונדדו עם העברית שלהם, קיבלו איזו גרמנית, הפכוה ליידיש, שחלקה עברית, הכתובה עברית, ואחר כך נדדו מזרחה ושילבו בה אלמנטים סלאביים, עד שחזרו ולמדו את העברית השמית העתיקה, עם בוא ההשכלה, הלאומיות והציונות. ובכן, העברית שלנו איננה העברית השמית העתיקה (כמו למשל העברית המקראית). העברית שלנו היא עברית שבקעה מתוך היידיש (תחביר, נעימה וכו'), ואני מבקש לטעון שהיידיש עצמה מקורה איננו בגרמנית, אלא בשפות סלאביות שהביאו עימם הסלאבים – אשר חלקם התגיירו – אל גרמניה עד המאה העשירית.

סביר מאוד גם להניח כי ה"מבוכה הגדולה" של בעלי התוספות, ותלמידיהם – אותו דור של פרשנים ורבנים משני צדי נהר הריין, מרש"י ואילך – כלומר הניסיון הקדחתני ליישב בין "מנהג" ל"הלכה", משקפת את המפגש של "היהודים החדשים" (בעלי ה"מנהג") עם ההלכה היהודית, כלומר התלמוד.¹

מכל מקום, רוב האשכנזים בני ימינו הינם צאצאים של גרים מכל רחבי אירופה, במיוחד של סורבים, של מזרח-סלאבים ושל שבטים טורקים כמו הכוזרים והאָרֶים. כל מי שמתוודע אל גלי ההתגיירות, אינו רואה פלא בעובדה שניציגי הכנסיה הקאתולית, בין המאה הרביעית למאה השלוש-עשרה, מספרד עד פולין, התמידו בדיבור על "סכנת היהדות", ועל "הצורך להימנע ממצע עם יהודים". ככלל, לפאגאנים ולנוצרים כאחד, היתה משיכה גדולה לדת היהודית, או מוטב לתרבות היהודית. מנגד, יש לזכור כי הסיפור המקובל על המקור הארצישראלי של יהודי אשכנז, כלומר סיפור בואם לאירופה כתוצאה מהגליה או הגירה המונית מארץ-ישראל, אינו נתמך בעובדות היסטוריות וארכיאולוגיות. עד המאה העשירית, בכל רחבי אירופה המערבית, זו שבה כביכול חיו יהודים מאז גלו מארץ ישראל, אין כמעט מציבות שעליהן אותיות עבריות.

כאן אני מתחיל את הדיון הבלשני: ב-1991 טענתי שהיידיש אינה שפה גרמאנית, אלא לשון סלאבית מערבית שאוצר המלים שלה עבר תהליך נרחב של שינוי מילוני (רה-לקסיפיקציה) לגרמנית עילית. רה-לקסיפיקציה היא תהליך המומחש במספר גדל והולך של שפות ברחבי העולם. תהליך זה מחייב

1 "מנהג" – כלומר כללים שיהודי אשכנז נהגו ונוהגים על פיהם, ואין להם זכר בהלכה התלמודית, לפעמים הם אף מנוגדים להלכה התלמודית (הדוגמא הנפוצה והמפורסמת ביותר היא האיסור על האשכנזים לאכול קטניות בפסח).

שמירה על הדקדוק המקורי ועל מערכת הצליל, יחד עם החלפה של מרבית אוצר המלים הילידי במלים הנלקחות משפה אחרת. אך מכל מקום, התיפקוד הסמנטי והמוכנים האקטואליים של המלים המושאלות נקבעים על פי שפת היסוד. דוגמאות מובהקות: צוענית; מדיה לנגואה באקוודור; סלאבית כנסייתית עתיקה, שהיתה במקורה יונית כנסייתית; לאטינית ימי-ביניימית, שמקורה בשפות אירופיות שונות, קדומות יותר. אם תרצו, היידיש עצמה בהפיכתה לעברית מודרנית (לא זו השמית העתיקה) היא דוגמה מובהקת לתהליך של רה-לקסיפיקציה.

אני מאמין שבארצות הסלאבו-גרמניות המערובות (שחלשו עד למאה השמינית על כמחצית שטחה של גרמניה היום, לרבות שטחים מדרום להאמבורג) בין המאות התשיעית עד השתים עשרה, "יהודים חדשים", שלא היו אלא בני אוכלוסיה סלאבית מקומית בעיקרה, אוכלוסיה שהמירה את דתה – החליפו באופן חלקי את שפתם הסורבית לגרמנית, כצורה של התנגדות ללחץ שהופעל עליהם לדבר גרמנית ולהתנצר, עקב הגירתם של דוברי גרמנית לאזורים הגרמנו-סלאביים, וכדי לרכוש תחליף לשוני שיתאים לזהותם הדתית החדשה.

יש דוגמאות רבות למנהגים "יהודים עתיקים" שאינם אלא מנהגים סלאביים, פאגאניים, אשר יהודי אשכנז הביאו עימם מן האזורים הסלאביים, בדרכם אל הדת היהודית החדשה בשבילם: למשל, שבירת הכוס בחתונה – מנהג פאגאני שקדם לנצרות אצל גרמנים ומערב-סלאבים (מנהג שלא התקיים, כמובן, עד הזמן האחרון אצל יהודי ספרד); או הנחת אבנים על מציבה בבתי הקברות (ולא פרחים), עוד מנהג פאגאני סלאבי קדום. כדי לקצר: אין ספק שיהודי אשכנז לא היגרו כיהודים מארץ-ישראל למרכז אירופה, אלא הגיעו לשם מאזורי הבלקן, אזורים סלאביים ואחרים ומהקווקז, כלא-יהודים או כיהודים שאך זה המירו את דתם. חלק גדול ממחקרי היהדות עוסקים ב"שחר יהדות אשכנז", אבל באורח סימפטומטי עוצר המחקר בשאלת המקור. "היהודים העתיקים" המעטים, שהיו ברובם זכרים, ומקורם היה באוכלוסיית המיעוט האתני היהודי-ארצישראלי, הביאו בתחילה לקהילה נוסח של יהדות, יחד עם ידיעת עברית. ככל הנראה לא היתה להם סיבה ליצור שפה שאוצר מלותיה הוחלף, משום שזהותם לא היתה חדשה. מכל מקום, בהיותם מיעוט מובהק אף הם נעשו לבסוף דוברי יידיש.

מאחר שמשמעותה של הרה-לקסיפיקציה היא, שרק מלים גרמניות המתאימות לדרישות הסמנטיות והתחביריות של הסורבית היו יכולות להתקבל על הדוברים, חלק גדול מאוצר המלים הבסיסי בגרמנית נחסם לשימוש ביידיש (ראו הרחבה להלן). כלומר, הסימפטום הבולט הוא דווקא אי השימוש במלים

גרמניות, למרות המעבר לדיאלקט היידי. כתוצאה מהרצון להישאר נאמנים לדת היהודית (החדשה, יחסית לגבי הסלאווים הללו), ולא לציית לדרישה להתנצר, נוצר צורך להשתמש בעברית, כחלופה משנית לחלק מאוצר המלים הסלאבי המקורי, במקום המלים הגרמניות החסומות. בקצרה, היידיש היתה שפה "יהודית" שנוצרה בגרמניה בידי פאגאנים סלאבים (ואחרים) שהמירו זה מקרוב את דתם.

עם השנים התברר לי, שהמודל של לשון תשתית [סובסטראטום] סורבית יחידה שהצעתי ב-1991, אינו מספיק כדי להסביר את ראשית היידיש. להתפתחויות אחרות במזרח אירופה היתה השפעה ישירה על העניין. לדוגמה, צאצאים סלאבים רבים של היהודים הכוזרים (עתה כבר דוברי סלאבית) התיישבו, הן לפני התפרקות האימפריה הכוזרית במאה העשירית והן לאחריה, בנסיכות קייב-פולסיה (דרום בלרוס וצפון אוקראינה). כאשר יהודים סורבים הביאו לראשונה במאה השלוש-עשרה את היידיש לשטח הסלאבי המזרחי, עוד דיברו שם היהודים הילידים בשפה הקייב-פולסית, זו אימם המשותפת הקדומה של הדיאלקטים הצפון אוקראיני והדרום בלרוסי. (לייצוג שפת קייב-פולסיה שלהלן אביא דוגמאות מאוקראינית).

תהליך שני של רה-לקסיפיקציה התרחש כאשר דוברי קייב-פולסית אימצו אוצר מלים ביידיש (ובגרמנית עילית חדשה), בעודם ממשיכים להשתמש בדקדוק הילידי שלהם. בהינתן קווי דמיון קרובים בין הסורבית העתיקה לדקדוק הקייב-פולסי, שפות המוצא של דוברי היידיש, ניתן היה לצפות לשינויים רדיקליים מועטים ביידיש כתולדת התהליך השני של הרה-לקסיפיקציה.

אני משער שהיהודים הראשונים אשר באו לארצות הסורביות היו מהגרים מן הבלקנים שהתלוו, כפי הנראה, אל הסרבים, בהגירתם צפונה לארצות הגרמאניות, במאה השביעית והשמינית (הסורבים של גרמניה הם בחלקם הגדול צאצאי אותם מהגרים סרבים, וגם שמם חושף את הקשר ההיסטורי הזה). אחדים מן המהגרים הבלקנים האלה דיברו, קרוב לוודאי, לשון סלאבית דרומית (וקסלר, 1992). מכאן, ייתכן שהמקורות של דגמי שית מסוימים ביידיש, שניתן תיאורטית לייחסם לקייב-פולסית (סלאבית מזרחית) או לסורבית העילית (סלאבית מערבית), מתייחסים, בסופו של דבר, לסלאבית הדרומית של הסורבים.

מדוע עברו "היהודים החדשים", שדיברו סלאבית, שני תהליכים של רה-לקסיפיקציה, במה שנקרא היום גרמניה ואוקראינה? ההסבר המשכנע ביותר הוא, שהעימות בין הגרמנים לסלאבים גרם להתנוונת כללית של התרבות, הדת והלשון הסורבית, או להכחדתה, בבדודו את הסלאבים שהפכו

ליהודים ("היהודים החדשים"), מן החלק הארי של סלאבים, שהפכו לגרמנים-נוצרים. החלפת אוצר המלים [הרה-לקסיפיקציה], יותר משהיתה מעבר מוחלט לגרמנית, הציעה אמצעי מועיל להימנע מהתנצרות, שהיתה גורם מהותי בתהליך הגרמניזציה, יחד עם המשך השמירה על הפרופיל האתנו-דתי החדש. השאיפה לזהות חדשה מהווה תנאי מוקדם לרה-לקסיפיקציה. היהדות מסוגלת היתה למשוך אליה סורבים פאגאנים, הן מפני שלא נדרשו מהם הסכמות פוליטיות כלשהן (כשונה מן הנצרות, שתבעה היענות להגמוניה הפוליטית, התרבותית והלשונית הגרמנית), והן משום שהתרבות היהודית, או הדת היהודית כמו שהכירו, זימנה לסורבים רבים שעת כושר להימלט ממעמד העבדות שכפו עליהם סוחרי עבדים גרמנים וויקינגים. סוחרי העבדים היהודים שיחררו עבדים שהתגירו, לאחר שהם עצמם רכשו אותם, ולפיכך עודדו עבדים רבים להתגיר כדי להשתחרר. גם האפשרות לקחת חלק בסחר הבין-לאומי, שהיתה נתונה לזמן-מה בשליטה מונופולית של יהודים שהיתה להם גישה, הן לשטחי הנוצרים והן לשטחי המוסלמים, היוותה כוח מושך לסלאבים גרמנים (לדוגמה, רגנסבורג היתה במאה העשירית מרכז של סחר בין-לאומי, עם נוכחות יהודית וסלאבית משמעותית). במזרח אירופה, היהדות הפכה פופולרית כבר מתחילה, בשל השאיפה של המעמד השליט של הכוזרים דוברי השפות הטורקיות לשמור על נייטרליות כנגד הנוצרים הביזנטים, הח'ליפות הערבית הבגדאדית, וההשפעות התרבותיות שהפיצו סוחרי יהודים נודדים. ההשערה השכיחה היא שמספרם של המהגרים היהודים האשכנזים, שהגיעו ממזרח אירופה אל הארצות הגרמנו-סלאביות, עלה באופן ניכר מאוד על זה של היהודים הילידים דוברי הסלאבית המזרחית. ואולם, הימצאותה המוכחת של היידיש מצביעה על רוב של דוברי סלאבית. לפיכך, היו אלה הלא-יהודים במקורם, ולא אוכלוסיית המייסדים היהודים-ארצישראלים הקטנה, שמילאו תפקידי מפתח בזירת ההיווצרות האתנית (ethnogenesis) ה"אשכנזית", וחוללו את שני תהליכי הרה-לקסיפיקציה (וקסלר, 1991, 2002a, 2002b). מחקרים גנטיים מן העת האחרונה תומכים אף הם במידה מסוימת במסקנות בלשוניות אלה (ראו: Behar et al., 2002; Thomas et al., 2003). על פיהם, הלוויים, כת יהודית המורשת מאבות לבנים, מתייחסת למקורות מרובים, ואילו הכוהנים, כת אחרת, מתייחסת לשושלת ממוצא מזרח-תיכוני משותף. 92 אחוזים של היהודים האשכנזים מגלים יחסי קרבה לסלאבים, ובמיוחד לסורבים.

מי שמכונים יהודים אשכנזים – יהודים שהיגרו למזרח אירופה מגרמניה או הגיעו לגרמניה מדרום אירופה – ביצעו במהלך אחת-עשרה המאות האחרונות, מאז הגיעו לאירופה המרכזית והמזרחית, לא פחות משישה

תהליכים של רה-לקסיפיקציה: חמישה תהליכים של רה-לקסיפיקציה של לשון סלאבית (א-ד) ותהליך אחד של רה-לקסיפיקציה של העברית (השמית) העתיקה (ה); (בתיאור הבא, הסימן – מייצג את "המילון הוחלף ל..."): (א) סורבית – גרמנית ביניים עילית, לקסיקון עברי = יידיש סלאבית I (המאות התשיעית עד השתיים-עשרה). (ב) יידיש – יצירת מלים עבריות על-ידי דוברי יידיש ועברית עתיקה = עברית אשכנזית כתובה (המאות השתיים-עשרה עד התשע-עשרה, אם לא קודם לכן); לשון סלאבית עם לקסיקון עברי דומיננטי. (ג) יידיש – עברית עתיקה (כמו ב [ב]), אך ללא מרבית המלים העבריות [הברואידיזמים- פסאודו מלים עבריות] ביידיש = עברית מודרנית כתובה/מדוברת (שלהי המאה התשע-עשרה) לשון סלאבית עם לקסיקון עברי דומיננטי. (ד) קייב-פולסית – יידיש, גרמנית ביניים עילית, מילון עברי = יידיש סלאבית II (עד המאה החמש-עשרה).² (ה) עברית עתיקה – לקסיקון של גרמנית ביניים עילית = תרגומים מילוליים של התנ"ך ליידיש (המאות הארבע-עשרה עד השמונה-עשרה), דיאלקטים בלתי רגילים של עברית שמית עתיקה עם לקסיקון גרמני דומיננטי.

ישנם שני מבחני איבחון עיקריים לזיהוי החלפת מילון (רה-לקסיפיקציה)

בשפה:

1. יידיש היא שפה המבוססת על שינוי מילוני, מפני שהקדוק והפונולוגיה שלה שאובים בעיקר ממקור יחיד, סלאבי, בעוד שלחלק העיקרי של המילון יש מקור אחר (75% בערך לקוחים ממקור של הגרמנית העילית). שאר המילון מתפלג באופן לא מדויק בין פסאודו-מלים עבריות [הברואידיזמים] ומלים סלאביות [סלאביזמים], שהם היסודות הילדיים היחידים בשפה. ניתן לתמוך בטענות אלו באמצעות מחקרים על ספרות יידיש שמעומתת עם גרמנית וסלאבית (לדוגמה, Wolf, 1962; Löttsch, 1990, 1996; Geller 1999, 2001). לרוע המזל, לעתים קרובות קשה להעריך את העובדות האלו משום ש(א) דיאלקטים רבים של יידיש בת זמננו עברו גרמניזציה בשתי המאות האחרונות (במיוחד באזורים שבהם דוברי יידיש היו רהוטים גם בגרמנית, כמו בקורלנד הלטבית ובבוקובינה האוקראינית). ו(ב) רוב הטקסטים ביידיש שמלפני תחילת המאה התשע-עשרה נכתבו בגרמנית מיוהדת, אפילו בידי דוברי יידיש סלאבית.

2. לפי הגישה המסורתית יידיש היא שפה גרמאנית, שהחל מן המאה השלוש-עשרה החלה לעבור תהליך של סלאביזציה עמוקה ביחד עם ההגירות

2 לאלה אפשר להוסיף גם את התהליך הבא: יידיש – מילון לטינואידי = אספרנטו (שלהי המאה ה-19), לשון סלאבית עם לקסיקון לטיני (יידיש היתה שפת האם של מייסד האספרנטו, אליעזר לודוויק זמנהוף).

היהודיות מזרחה. דברי מנסים להפריך את הגישה הבלתי מבוססת הזאת. שפה תוגדר כמבוססת מילון מוחלף [רה-לקסיפיקציה] אם בשעה שמשווים את המילונים ואת מבני הגזירה של שפות התשתית [סובסטרטים] והעילית [סופרסטרטים] המקובלים, אפשר לחזות בדיוק רב (למשל, להניח בדיעבד) אילו יסודות לשוניים עיליים יותאמו לדקדוק התשתיתי. נוכל לחזות במדויק אילו רכיבים גרמניים עשויים היו להיקלט ביידיש, והיכן במילון תצטרך היידיש להשתמש במלים עבריות [הבראיזמים], להמציא פסאודו-מלים עבריות [הברואידיזמים] (לעתים תכופות הרבה יותר מאשר בכל שפה לא-יהודית אחרת שאומצה והותאמה בידי יהודים), ולשַׁמֵּר מלים סלאביות שלא הוחלפו. שום מודל אחר של מוצא היידיש לא יוכל להציע חיזויים כאלה על מבנה היסוד של השפה.

ואולם, המבחן השני חשוב במיוחד מפני שהוא מוכיח כי לא יכול להיות שהמגע עם השפות הסלאביות במשך המאות השביעית והשמינית איפשר, לכאורה, את אובדן המרכיב הגרמני (עלינו לזכור כי למעשה היידיש מעולם לא נותקה מן הגרמנית במזרח ובמרכז אירופה), או גרם לסלאביזציה קיצונית. טענת ה"סלאביזציה" של היידיש הגרמנית לעולם לא היתה יכולה להסביר את הפנייה הרחבה למלים עבריות. ההתעסקות בשפות הסלאביות היתה מתמצית בכך שהיידיש היתה רוכשת באופן בלתי צפוי ואקראי לגמרי מילון סלאבי. אין זה כך במקרה שלנו. בנוסף יש לציין כי ה"הטבעה" הסלאבית ביידיש – שונה (כמותית ואיכותית), מזו של השפות האחרות שבאו במגע עם השפות הסלאביות במשך שבע עד שמונה מאות, ואשר לא עברו תהליך של רה-לקסיפיקציה (כמו גרמנית קולוניאלית, גרמנית שהיתה נהוגה בצ'כיה, או ברומניה, ובכלל, גרמנית שדוברת בארצות מזרח אירופה [ראו לדוגמה אצל Weinreich, 1958]). דוגמה אחרת לשפה שלא עברה רה-לקסיפיקציה היא הקראית שפה טורקית שנכחדה, והיתה קרובה לשפה הטטרית בבלרוס, אוקראינה ופולין (ראו אצל וקסלר, 1983).

אילו השפות הסלאביות ברכישת הגרמנית הביאו לידי חסימה של חלק ניכר מאוצר המלים הגרמני הבסיסי; החסימה היא כזאת, שהקורפוס הגרמני השלם של היידיש קטן במידה ניכרת לעומת הקורפוס הילידי של כל דיאלקט גרמני אחר (לדוגמה, ליידיש אין כמעט מלים נרדפות ששתיים מהן ממוצא גרמני) החסימה היא כדלקמן:

(i) חילופים מוֹרְפּוֹנְמִיים ומורפולוגיית-גזירה בגרמנית – חסומים ביידיש. דוגמה: בגרמנית, למשל, כשמוסיפים לשם תואר את הסיומת *-er* ('יותר') נוצר לעתים קרובות שינוי בתנועת השורש: *stark* [חזק] הופך

ל-*stärker* [חזק יותר]. ה-*a* בשורש הופך, אחרי התוספת, ל-*ä* (אנחנו קוראים ליחס הזה אַבְּלֹאוּט – Ablaut). בידיש אין שינוי מורפופונמי דומה, אלא אם השמות נהנים מתקבולות בשפות סלאביות. הדוגמאות הבוודות של יחסי אבלאוט (Ablaut) בגרמנית שהתקבלו בידיש תואמות ללא יוצא מהכלל צמדי מלים סלאביות. לדוגמה: *Schweiss / schwitzen* זיעה/להזיע בגרמנית < בידיש *švejs / švicn*, כיוון שגם ל-*pót / poćić so* בסורבית עילית יש שורש משותף עם חילופים. כלומר, השימוש בשורש משותף לפועל ולשם עצם, כמו במקרה של 'זיעה' ו'להזיע', יכול להתבצע במעבר מסורבית לידיש, רק משום שגם בגרמנית וגם בסורבית (או בשפות סלאביות אחרות) יש שורש משותף המאפשר חילופים (אלטרנציה), כמו בשורש 'להזיע'. כאשר אין שורש משותף, אין חילוף כזה.

(ii) שורשים גרמניים נחסמים בידיש אם מקבילות תרגום בשפות הסלאביות אינן חופפות בהרחבה מבחינה סמנטית. כאן הדוגמאות הן של מקרים הפוכים. הבה ניגש אל הקרבה בין השם *Ahne* ('אב קדום') ובין השם *Enkel* ('נכד'). כפי הנראה, לפני אלף שנים העריכו דוברי הגרמנית את הזיקות הגנטיות בין שתי המלים. מן הדוגמאות הללו נטלה הידיש רק את *enkl* (נכד). (iii) הידיש נוטה לבחור מלים נרדפות גרמניות בהתאמה לרשימה המילונית הסלאבית. קרוב לוודאי שכל דוברי הגרמנית כיום מזהים את הקירבה בין *schwemmen*, 'להיסחף', לבין *schwimmen*, 'לשחות'. הידיש לקחה לעצמה רק את משמעות המלה 'לשחות' (*švimen*). הבחירה הזאת תואמת הפרדה בין משמעויות המתקיימת בסורבית עתיקה.

חסימה חלקית עלולה להתפתח גם כיוון שפרדיגמת הגרימה [causative paradigm] נעשתה בלתי פרודוקטיבית באחת או בשתיים מלשונות התשתית [סובסטרטה] הסלאביות, באופן כזה שהדוברים לא חשו בקשר שבין שני הפעלים. כמן כן ייתכן שהידיש החליפה במקורה את המלה *schwemmen* הגרמנית, אך איבדה את המונח המאוחר יותר (לטובת [*lozn*] *švimen* שמוכנו המילולי הוא 'הבה נשחה' < 'לתת לשחות'), מאחר שהאוקראינית, לשון התשתית בשלב השני של הרה-לקסיפיקציה, יכולה למזג את שני השורשים (ראו *plavaty, vyplyvaty / 'לצוף'* *plavaty, plyvty, pereplyvaty* 'לשחות'). סיבת חסימתה של המלה הגרמנית *Ahne* היא זו שלמערכת השפות הסלאביות יש שורשים שונים לשני המושגים, ראו, למשל, *prjedownik, wótc / wnu(è)k*, בסורבית עילית; כלומר, שום סלאבי לא יוכל לבטא את התפישות שמוצאות ביטוי ב'אב קדמון' וב'נכד' באמצעות שורש משותף.

רמז עיקרי לרגישותם של מחליפי המילונים לתהליכי הגזירה של הגרמנית נובע מן ההסתמכות על מלים עבריות. לדוגמה, בגרמנית המלים

widerspenstig 'עקשן' ו־*Gespensst* 'רוח רפאים' קשורות באורח היסטורי ל־*Gespinst* 'מטווה' ו־*spinnen* 'לטוות'. היידיש קלטה רק את שתי האחרונות, *gešpin(s)* 'מטווה' ו־*špinen (zix)* 'לטוות'. העובדה שביידיש, המלים *widerspenstig* ו־*Gespensst* מובעות, לעתים קרובות, באמצעות מלים עבריות. מכשפה, *maxšejfe*, יכולה להדגים את המהלך הזה. ככלל, חלק מהמלים החדשות נלקח מהגרמנית וחלק תורגם לעברית, או לאחת השפות הסלאביות, משום שלא היה בשדה הסמנטי של הסלאבית קבוצות שונות של שורשים. מחליפי המילונים היהודים הסורבים אכן היו מודעים לזיקות ההיסטוריות בלקסיקון הגרמני. הם נמנעו מהחלפת מלים מלאה [רה־לקסיפיקציה] לגרמנית, מאחר שהסורבים השתמשו בשורשים שאינם קרובים כדי לציין את המשמעויות של המונחים (שהבאתי למעלה) בגרמנית. עניין זה חייב פנייה למלים עבריות.

(iv) שורשים בגרמנית, המתאימים לשורשים בעלי צורה ומשמעות דומות בסלאבית (המלים הנדונות עשויות להיות או לא להיות מקורבות) נחסמו בדרך כלל ביידיש, מאחר שהם נתפשו, ככל הנראה, כמלים סלאביות [סלאביניזמים]. קשה לקבוע את רמת הדמיון בצורה ובמשמעות שנדרשה כדי לחסום מלים גרמניות כגון אלו. במהלך שני תהליכי הרה־לקסיפיקציה ניתן היה להחליף מלים גרמניות חסומות בארבע דרכים: באמצעות (א) מלים גרמניות מקובלות (Baum הופך ל־*bojm*); (ב) מלים בעברית (הכנסה, הופכת ביידיש ל־*haxnose*) (ג) בהעדר מונחים בעברית יוצרת היידיש מלים עבריות חדשות או מעניקה משמעויות חדשות למלים עבריות קיימות (המכונות "הברואידיזמים") [משמעות' היתה ביידיש *mašmoes* במובן של 'כנראה']; (ד) באמצעות המשך השימוש במלים סלאביות יסודיות (ולעתים באמצעות יצירת מלים סלאביות מלאכותיות). לדוגמה, במקום המלה הגרמנית החסומה *abtrünnig* 'לא נאמן', משתמשת היידיש במלה גרמנית אחרת, בעלת משמעויות חדשניות, כגון, *felèer* 'בוגד' [גם משומד], *felèn* 'לבגוד' < מגרמנית *falsch* 'שקר', *Fälscher* 'זייפן', *fälschen* 'לזייף' (וכן < גם ביידיש *felšn, falš*). כך, תפוצת השורשים הגרמניים ומשמעויותיהם ביידיש שונה תכופות בצורה ניכרת מזו של המקורות המדויקים של המלים הגרמניות. המלה הגרמנית *Witwe(r)* 'אלמנה/אלמן' צפויה לחסימה ביידיש בשל הימצאותה של המלה המקורבת הסורבית עילית *wudowa* 'אלמנה' ו־*wudowc* – 'אלמן'. כך ביידיש יש *almone* הבאה מ'אלמנה' בעברית, והיא מעניקה את המשמעות החדשה למלה העברית אלמן (איש בודד בעברית התנ"כית). אין כמעט צורך לציין שמלים מקראיות (בעברית שמית) מופיעות בעברית החדשה מתוך התכחות

של דוברי העברית ומוריה לתיווך שעברו שתי הלשונות באמצעות הסלאבית, היידיש והגרמנית.
ניסיון הרה-לקסיפיקציה של היידיש מתאפיין בשלוש-עשרה תכונות מובהקות הראויות לציון:

1. בגלל החסימה המחמירה של הגרמנית, המקור העיקרי להחלפת אוצר המלים, נזקקת היידיש לפנייה אל אוצר מלים שני ומשני – העברית. אין עוד שפה יהודית בעלת אוסף כה גדול של מלים עבריות, שנוצרו מחדש כמו היידיש. הטענה המועלית תכופות על כך שיסודות עבריים היו זמינים לדוברי כל השפות היהודיות, עוד לפני ההגירה לארצות הדוברות גרמנית, היא מגוחכת: אין שום הוכחה לשימוש בעברית כשפה ליטורגית או ספרותית באירופה עד שלהי המאה העשירית (תחילה בממלכה הכוזרית ובדרום איטליה).³

2. נוכל לחשוד ביידיש כי היא מבוססת על רה-לקסיפיקציה, היות שתחומים סמנטיים כגון דת ותרבות יהודית נוטים לקבל ביטוי באמצעות יסודות סלאביים. מונחים צמודי-תרבות אלה נשמרים קרוב לוודאי מלשון התשתית, הודות להעדרם של תחליפים על-שכבתיים [סופרסטרטים] הולמים. בניגוד לדעה הרווחת, מונחים יסודיים רבים, המזוהים עם היבטים של הדת היהודית, מובעים במלים סלאביות ולא בהשאלות מן העברית ומן הארמית-היהודית, שהן השפות הליטורגיות התאומות של היהודים. ראו למשל ביידיש *trejbern* – לנקר, 'לנקות את הטומאה מן הבשר כדי להכשירו', מסורבית עילית – *trjebić*, או מאוקראינית – *terebyty* 'לנקות שדה'. במהופך, מלים עבריות נעדרות באופן בולט מן השדות הסמנטיים של הדת והתרבות. בשדה הסמנטי כמעט אין מלים עבריות מקוריות דווקא למנהגים. ניתן שלוש דוגמאות: *horcajt* (יום זיכרון), *ojfruf* (קריאה-לעלות, העלייה לתורה של החתן לפני החתונה), וגם המלה הפופולארית צ'ולנט *čolnt*, באות מהשורש הלטיני חם (והמלה התלמודית 'חמין', שהעברית החדשה העניקה למאכל היהודי, משמעותה בתלמוד מים חמים). ובקצרה, השאלה המכרעת כאן היא: מדוע אין המלים הללו לקוחות מהעברית, שלכאורה היא המקור הליטורגי לדוברי היידיש ה"מקוריים"?

3 עד סוף המאה העשירית אין באירופה טקסטים מקוריים כתובים "עברית", וגם מה שנמצא בדרום איטליה ונכתב במאה העשירית מדויק יותר לכנותו איטלקית בעלת לקסיקון עברי (הדקדוק והפונולוגיה הם איטלקיים).

3. איבר במשפחת השפה עשוי להיות מבוסס על החלפת אוצר המלים אם יש לו אוצר מלים מורש קטן הרבה יותר משיש לאיברים המקובלים האחרים. ליידיש יש מרכיב גרמני מצומצם (והיא דלה במיוחד במלים נרדפות ממקור גרמני), בהשוואה לכל דיאלקט גרמני בודד. כלומר בדיאלקט של בוואריה, או בדיאלקט גרמני קולוניאלי (הונגרי), או לטביה, יש הרבה יותר מלים גרמניות משיש ביידיש.

4. לשון עשויה להיות מבוססת על החלפת אוצר המלים, אם היא חסרה את רוב מורפולוגיית הגזירה הילידית ואת המשתנים האלומורפים [שהם בני חילוף צורני], המצויים בשפות הקרובות לכאורה. לדוגמה, אוצר המלים הגרמני של היידיש מגלה מעט מאוד תהליכי גזירה גרמניים פרודוקטיביים. לדוגמה, בגרמנית *stark/stärker/stärker* 'חזק/יותר חזק/הכי חזק' בהשוואה ל-*stark/štarker/štarker* ביידיש. לעתים קרובות בוחרת היידיש דווקא באיבר הכי פחות מורכב מבחינה מורפולוגית, או הלא-מסומן בפרדיגמה הגרמנית. לדוגמה, בגרמנית *Gebirge ~Berg* 'הר' = ל-*hora* בסורבית עילית, ללא חילופים מורפופונמיים. כך, היידיש מקבלת רק את הצורה הפשוטה *barg* – 'הר'. ובכן, היא אינה מקבלת תחילית (prefix), משום שזה מסוכך מדי.

5. שפה עשויה להיות מבוססת על החלפת אוצר מלים אם יש הוכחה ל"עדכון" או ל"מודרניזציה" של צורת השאילות הישנות יותר של מקור אחד בהתאם לשינויים בצליל בשפה התורמת. עובדה זו מצביעה על דו-לשוניות נפוצה המלווה לעתים קרובות את הרה-לקסיפיקציה (המחזורית). לדוגמה, כמעט כל המלים הגרמניות, שלגביהן ידוע היה כי הן קיימות ביידיש מאז תקופות הרה-לקסיפיקציה, מופיעות ביידיש בת-זמננו דווקא בצורה מודרנית ולא בגרמנית ביניים עילית. דוברי היידיש המאוחרים יותר היו רב-לשוניים ומודעים להבדלים בין גרמנית לשפות הסלאביות, והיו בטוחים כי היידיש היא שפה גרמאנית, ולפיכך ביקשו לחקות את הסטנדרט בן זמנם. כך אירע גם ברומנית שהחליפה את מילונה מסלאבית ללטינית. המלים הסלאביות שנשארו ברומנית לובשות צורה מודרנית שונה מן הצורה שהיתה להם במאה העשירית. מודרניזציה של מלים גרמניות ביידיש הן סימן מובהק לרה-לקסיפיקציה. המלה הגרמנית העתיקה *majn* משמעה ביידיש 'שלי', ובגרמנית ימי-ביניים היא נהגתה כ-*min*. בגרמנית מודרנית היא נהגית *mein*.

6. שפה עשויה להיות מבוססת על רה-לקסיפיקציה אם רק המקור למחליפי המלים מתאפיין במקוריות סמנטית ומורפולוגית. המקוריות המרשימה של

הרכיבים הגרמניים (והעבריים) בידיש עומדת בניגוד חריף למשמעויות ולצורות החדשניות, המעטות יחסית, ברכיב הסלאבי שביידיש. עובדות אלו מצביעות על כך שהגרמנית והעברית היו לשונות העילית [סופרסטרטום] מן הזמנים האחרונים. המקוריות מאפיינת את כל היסודות ביידיש חוץ מהסלאבית, שהיא התשתית המקורית. הרבה דברים השתנו בגרמנית כדי להתאימם לסלאבית. *blühen* (לפרוח) הפך ל-*blien* (באותה משמעות), אבל אם למלה הגרמנית מוסיפים *ver*, המשמעות היא 'לנבול', ואילו תוספת הקידומת ביידיש *far*, משמעה פשוט 'לפרוח יותר'.

7. השתקפות יחידה במינה של לשון התשתית [סובסטרטום] הסורבית הם הפערים המילוניים המקבילים ביידיש ובסורבית. בעוד היידיש השתמשה במלים עבריות במקום המלים הגרמניות, נטתה הסורבית לשאול מלים מגרמנית. לתקבולת בין תפוצת המלים העבריות ביידיש לבין זו של המלים הגרמניות בסורבית אין מקבילה אפילו בפולבית [שפה מערב-סלאבית שדוברה עד תחילת המאה התשע-עשרה בסביבות האמבורג], בצ'כית ובפולנית, שנפתחו לרווחה לקבלת העשרה גרמנית. ראו לדוגמה ביידיש *recejex* 'רוצח', *hargenen* 'לרצוח' > עברית ~ בסורבית עילית *mordar* 'רוצח', *mordować* 'לרצוח' (מאז 1597) > בגרמנית *Mörder, morden* בהתאמה.

8. היידיש הופכת ללשון-רבים הרבה שמות עצם הבאים מגרמנית בעזרת 'ען' [en], תוך הפרה של כללים הנוהגים בגרמנית, אך לעיתים קרובות תוך חיקוי המספר ה"פסאודו-זוגי" האוקראיני/בלרוסי (כאשר שם עצם העוקב אחרי הספרות 2-3-4 מסתיים בסיומת רבים, אבל משאיר את ההטעמה של הגזע היחיד). לדוגמה, המלה האוקראינית *urožáj* 'קציר', ברבים *urožaji* בהשוואה ל-*dva vrožáji* 'שני קצירים' ~ ביידיש *šnit(n)* > בגרמנית ביניים עילית *snit(e)*. יש בכך כדי להצביע על כך שבעבר היתה ליידיש קטגוריה זוגית.⁴

9. היישום המגדרי של מרבית שמות העצם בעברית ובגרמנית, בדיאלקטים של היידיש, נוהג על-פי המגדר של מקבילות התרגום הסורבית עילית/קייב-פולסית, ולא על פי שמות העצם בעברית ובגרמנית. כמו כן, בהיותם מרכיב שני במערכות המרכיבות של שפה, שמות העצם משנים לעתים

4 פריחת הפונקציה הזוגית בעברית המודרנית איננה פיתוח של הפונקציה הזאת מן העברית השמית, אלא פונקציה של הזוגי ביידיש.

את המגדר על-פי מגדר מקבילות התרגום של הסורבית העילית או הקייב-פולסית; אין זה טיפוסי למערכות המרכיבות של הגרמנית. נראה שהחריגים מופיעים בשאלות שניתן להוכיח כי נרכשו לאחר הרה-לקסיפיקציה.

אם לגרמנית יש מקבילת תרגום יחידה לכמה מונחים בשפות הסלאביות עם יישומים מגדריים שונים, אזי הרה-לקסיפיקציה מחייבת בחירה באחד מן המגדרים הסלאביים היסודיים; רק לעתים נדירות יש לשם עצם ביידיש מגדרים של כל המקבילות הסלאביות. הבחירה במגדר סלאבי יסודי עשויה לשפוך אור על חדשנותו ומובנו של אוצר המלים הסלאבי התשתיתי [סובסטרטאלי] בתקופת הרה-לקסיפיקציה. לדוגמה, 'כרס' באוקראינית היא כיום *žyvit*; או *šlunok* בזכר, או *čerevo* – סתמי. הנקבה של המלה *bojx* ביידיש של ליטא – 'כרס', בטן' (~ זכר בדיאלקטים האחרים ~ בגרמנית *Bauch*), מצביעה על כך שמונח התשתית המקורי אשר קדם לרה-לקסיפיקציה היה קייב-פולסי (אוקראיני) *čerevo* סתמי (סתמי ונקבה בסלאבית < נקבה ביידיש).

10. בסופם של שני תהליכי הרה-לקסיפיקציה, היתה היידיש מסוגלת לשאול מכל מקורותיו של המרכיב העיקרי שלה (כמו גם ממקורות חדשים כגון פולנית ורוסית), בלי להתחשב בסלאבית התשתיתית. את השאלות שנעשו לאחר הרה-לקסיפיקציה אפשר לזהות לעתים באמצעות סימנים פורמליים/סמנטיים. לעתים קרובות אפשר להציג כרונוולוגיות יחסיות של רכישת יסודות עבריים ביידיש, מאחר שמרבית המלים העבריות המקוריות הן מטבעות לשון שיצירתן נבעה מרה-לקסיפיקציה. לדוגמה, המלה *mojre* ביידיש, 'פחד; סכנה' ממשיכה את המלה העברית העתיקה 'מורא', אך את המשמעות האחרת שלה, 'סכנה' יש לייחס למלה *strach* בסורבית עילית, אשר משמעותה 'פחד; סכנה', שנזקקו לה כדי להחליף את המלה הגרמנית הלא קבילה *Gefahr*, 'סכנה'. מלים עבריות מקבילות ביידיש, כגון *ejme*, 'אימה', ו-*paxed*, 'פחד', מובנן אינו 'סכנה', קרוב לוודאי מפני שנרכשו ברה-לקסיפיקציה השנייה בארצות קייב-פולסיה, או לאחר תקופת הרה-לקסיפיקציה. לכן הן לא הושפעו בידי ערכים מילוניים-סמנטיים של הסורבית העילית. למלה 'קיא' מספקת העברית העתיקה את 'קיא' בזכר (כדי להחליף את *Erbrechen* הגרמנית, שנחסמה משום שמקורה ב-*brechen* 'שבר', וה'קיא' הסלאבי אינו מתייחס ל'שבר'). ואולם היידיש מעדיפה להמציא מהשורש הזה מלה חדשה – *keje* בנקבה, כנראה כדי להתאימה למין הנקבה של המלה האוקראינית *bljuvota* 'קיא'. כמו כן אפשר גם להציב בזהירות את

שלב הרה-לקסיפיקציה, אשר במהלכו נרכשו, קרוב לוודאי, מלים גרמניות כגון *Anker* 'עוגן' > היא בידיש *anker*, בארצות הסורביות, מאחר ש־*kótwica* בסורבית עילית לא היתה בעייתית לפעולת הרה-לקסיפיקציה. מכל מקום, באזור קייב-פולסיה המלה הגרמנית *Anker* היתה עלולה להיחסם באמצעות המלה האוקראינית *jakir* מן המקור הסקנדינבי המקביל של המלה הגרמנית *Anker*. נוכל לעתים גם להניח הנחות יסוד ביחס לשאלה אם מלים גרמניות שהתקבלו בידיש בשלב הראשון של הרה-לקסיפיקציה ננטשו בשלב השני של הרה-לקסיפיקציה כדי להסתגל לדרישות הייחודיות של לשון התשתית הקייב-פולסית. למשל, *chować* 'הסתיר' בסורבית עילית היתה צריכה לעבור רה-לקסיפיקציה מוסמכת למלה הגרמנית *bergen* 'הסתיר; הציל' בשלב הרה-לקסיפיקציה הראשון. וחרף זאת, המונח האחרון חסר (כיום) בידיש, אולי משום שהקייב-פולסית (האוקראינית) מציעה מאותו מקור את המלה המקורבת *berehy* 'להגן, לשמור' (עם $g > h$ * בסלאבית העתיקה), ובכך היא מספקת סיבות לסילוק. מרבית חומר הפעלים בעברית מגיע לידיש כבינוני יחיד זכר בלתי מוטה, המצורף לפועל עזר גרמני מוטה. לדוגמה, בידיש *bojdek zajn* 'לבחון' (> 'בוחן' בעברית + *sein* 'להיות' בגרמנית). בהטיית פעלים זהה משתמשים בשפות אסלאמיות כדי למזג יסודות ערביים. לפיכך, כלל דקדוקי זה עשוי לנבוע מלשון התשתית הכוזרית (טורקית-אירנית) של היידיש באמצעות הסלאבית היהודית (שגם אצלה, בטקסטים הספורים אשר שרדו, נמצאת הטיית הפעלים הזאת), כלומר היא התקיימה כבר בשלב הרה-לקסיפיקציה השני.

11. לעתים קרובות היידיש מסייעת (א) בשחזור היבטים מן הפרה-היסטוריה הלשונית של הגרמנית והסלאבית, ו(ב) במיקום הכרונולוגיה היחסית של תפוצתן של מלים גרמניות בשפות הסלאביות. לדוגמה, *motwić* בסורבית העילית מוגבלת כיום לצירופים בעלי משמעויות שונות אך מקורבות כגון *wotmotwić* 'לענות', *zamotwity* 'לשאת באחריות'. נתוני היידיש (והסלאבית ההשוואתית) מצביעים על היותן בבואות חדשות יחסית של צירופים גרמניים אשר נוצרו מ-*Wort* 'מלה'. אם המלה *wotmotwić*, וכו' בסורבית העילית היתה בתקופת השלב הראשון של הרה-לקסיפיקציה, אזי לידיש לא היתה בעיה להחליפה למלים הגרמניות – *antworten* 'לענות' ו-*verantwortlich* 'אחראי' בהתאמה – עם סטרוקטורה של מרכיב זהה. היידיש משתמשת בראש ובראשונה במלים עבריות למושגים אלה, או ב-*entfer* 'לענות' (> בגרמנית *Antwort* עם עיוות פורמלי, בהשוואה ל-*vort* 'מלה', קרוב לוודאי משום שהשפות הסלאביות אינן מבטאות 'מלה' ו-'מענה' באמצעות שורשים

קרובים). זו הוכחה לכך שהסורבית העילית לא נהגה, ככל הנראה, בהתאם לפרקטיקה הגרמנית, בהשתמשה בשורש יחיד למושגים אלה בזמנה של הרה־לקסיפיקציה הראשונה.

12. על המודעות ליחסי קירבה גנטיים מעידה העובדה שמחליפי המלים של היידיש היו מסוגלים להחליף מובן ממלה גרמנית חסומה אחת למלה גרמנית קרובה אחרת שהתקבלה ביידיש. לדוגמה, המלים בגרמנית (1א) *dicht* – 'עבה, מוצק, צפוף, דחוס', *Dichte* 'דחיסות', *dichten* 'להדק, לחתום' אינן קשורות, למעשה, למערכת הצליל הדומה (2א) *dick* 'עבה, מנופח, גמלוני, כבד', *Dicke* 'עובי, גמלונות', *dicken* 'לעבות', *Dickicht* 'מעבה'. היידיש מקבלת (1א) *dixt* – במובנו החדש – 'דיקט' (בעקבות השימוש הסלאבי בשורש הגרמני הזה), *diklex* 'שמנמן', *gedixt* 'עבה, דחוס, קרוב, כבד', *gedixtkejt* 'עקביות, דחיסות', *gedixteniš* 'סֶבֶךְ' (> בגרמנית *Dickicht* [2א]) + (2א) *dik* 'עבה, שמן, מוצק'. אף כי מערכת (1א) אינה מקושרת מבחינה היסטורית למערכת (2א), נראה ששתי הפרדיגמות משולבות חלקית ביידיש הודות לשיקולים סלאביים ולדמיון בצליל ובמשמעות. מכאן, שמערכת (2א) הגרמנית קיימת ביידיש, אך לא בתפוצה דומה לזו שקיימת בגרמנית. במקום המלה הגרמנית (2א) *Dicke* 'עובי', אומרים ביידיש *grob* (2א) *grob* 'גס, מחוספס, חצוף, עבה'. בעוד הגרמנית משתמשת במערכת (2א) ליצירת 'סֶבֶךְ', בוחרת היידיש ב(1א). את התפוצה השונה ניתן לייחס ללשון התשתית של הסורבית העילית, בה מכסה שורש אחד את שתייהן: גרמנית (1א) ר־ (2א) = בסורבית עילית *husty* 'עבה', *hustosć hustota* 'דחיסות', *zhusćić* 'מתעבה' וכו'.

13. רה־לקסיפיקציה מסוגלת להתרחש ביותר מצורה אחת בו־זמנית. כלומר, דוברים עשויים להיות חלוקים בשאלת התאימות של המלים הגרמניות, או בהעדפתם מלים סלאביות, או חומרים מן העברית שלא הוחלפו. אחדות מן הבחירות האלו מסבירות את ההבדלים בדיאלקטים של היידיש בת זמננו. הנתונים הבלשניים, האתנוגרפיים והגנטיים הכשירו את הזירה ללא מעט שאלות מחקריות חדשות. להלן רק חמש:

(א) עלינו לאסוף ולערוך בדחופות מילון השוואתי של הדקדוק ותורת ההגה של היידיש, עברית אשכנזית, עברית ישראלית מודרנית, גרמנית ושפות סלאביות רלבנטיות.

מרתק במיוחד לציין שלהמצאת פסאודו־מלים עבריות [הברואידיזמים] ביידיש, במהלך הרה־לקסיפיקציה, יש מקבילה בעברית האשכנזית, שנכתבה,

אך כמעט מעולם לא דוברת, בקרב דוברי היידיש (מקבילה שנכנתה מאותו שורש או משורש שונה של עברית עתיקה). הברואידיזמים אשכנזיים רבים שולבו בעברית הישראלית המודרנית. המלים העבריות [הבראיזמים] באשכנזית וביידיש כולן המצאות פוסט-תלמודיות, כלומר מונחים שהומצאו בידי דוברי עברית (שמית) לא-ילידים.

(הקיצורים שלהלן הם: א – אשכנזי, ע – עברית, עשע – עברית שמית עתיקה, י – יידיש. המונחים העבריים-אשכנזיים נכתבים בהגייה עברית ישראלית מודרנית לשם הפשטות):

י *mexn jontef* 'לחגוג' (> יום טוב 'חג') ~ עא *xagog* 'לחגוג'; י *mexak* 'מחסור, גירעון כמותי' (> *mexak* 'מחיקה') ~ עא *lakui* 'לקוי', אף על פי ש-עשע היתה עשויה לספק *xeser, maxsor, geraon* (חסר, מחסור, גירעון) 'מחסור'; י *nuclax* 'מוצלח' ~ עש *muclax*, יחד עם, *macliax, maclixan, maclexan, mevurax*. לעתים, היידיש משתמשת במונח סלאבי בעוד שהעברית האשכנזית משתמשת בהמצאה חדשה כגון, י *sloj* 'גרעין (של עץ)' (> אוקראינית) ~ עא *ma'arag*. תכופות, היידיש ממציאה מלה עברית [הבראיזם] החורגת במקצת מהמונח הקיים בעברית העתיקה: י *vlad* 'עובר' ~ עשע, עא *ševax* 'שבח (ל) (מלים סלאביות בצורת $C^1C^2aC^3$ הן נפוצות, כאשר $C = \text{consonant}$ [עיצור]); י *avade* 'בוודאי, כמובן' ~ עשע *bevadaj* [בוודאי], ארמית *vadaj* [ודאי]. בנוסף, יש מקרים שבהם הן ליידיש והן לעברית האשכנזית יש תפוצה שונה של מלים עבריות שמיות עתיקות ומלים פסאודו-עבריות כלומר, הן היידיש והן העברית האשכנזית משתמשות ב-*bajšan* עשע, 'ביישן', אך ראו גם עא *anvetan* 'ענוותן'.

עובדות אלו מצביעות על כך שהיידיש, הכתובה והמדוברת, והעברית האשכנזית, הכתובה, נהגו ביחד לפני אלף שנה כשתי גרסאות של שפה משותפת. וזאת, באופן לא שונה בהרבה מן האופן שבו התייחסו דוברי סלאבית מזרחית, בני אותו זמן, לקשר שבין השפות המדוברות הליידיש שלהם ובין הסלאבית הכנסייתית הלא מדוברת של הכנסייה הסלאבית.

(ב) אנו זקוקים נואשות למילון של עברית אשכנזית (וכמו כן למילונים נפרדים של העברית שהומצאה בידי דוברים של שפות יהודיות אחרות). לאחר חצי מאה של פעילות, האקדמיה ללשון העברית לא הפיקה, למרבה ההפתעה, שום דבר בנושא זה.

(ג) לבסוף, הייתי מצפה לכך שדקדוק השוואתי מפורט של העברית השמית האמיתית (תנ"כית ומשנאית), והעברית הישראלית המודרנית הסלאבית יתמוך

אף הוא בהיפותיזת הרה-לקסיפיקציה שהתרחשה בראשיתה של העברית המודרנית.

(ד) ממחקרים בלשניים ולא בלשניים מתברר, במידה גדלה והולכת של ודאות, שהיהודים בני זמננו מתייחסים באופן שולי בלבד לשושלת פלסטינית עתיקה. אין לי ספק שמחקרים השוואתיים של (1) אתנוגרפיה ופולקלור "יהודיים" ולא-יהודיים ו-(2) מחקרים גנטיים של דוברי היידיש והשפות הקו-טריטוריאליות – גרמנית וסלאבית – יאששו את הדבר.

(ה) ברגע שמילון אטימולוגי של היידיש, המניע את בחירת הרכיב המילוני, יהיה זמין, והרה-לקסיפיקציה לא תהיה עוד בת-הכחשה, יוכלו תלמידי העברית הישראלית לפרוץ דרכים נעלמות במחקר ה"סלאביות" של ה"עברית" המודרנית.

מאנגלית חדוה יששכר

מקורות

- Behar, D. M., M. G. Thomas, K. Skorecki, M. F. Hammer, E. Bulygina, D. Rosengarten, A. L. Jones, K. Held, V. Moses, D. B. Goldstein, N. Bradman, M. E. Weale (2003). "Multiple origins of Ashkenazic Levites: Y chromosome evidence for both Near Eastern and European ancestries", *American Journal of Human Genetics* 73(4): 768-779.
- Geller, E. (1999). "Hidden Slavic structure in Modern Yiddish". In W. Röhl and S. Neuberg (eds.), *Jiddische Philologie. Festschrift für Erika Timm* (pp. 65-89), Tübingen.
- Geller, E. (2001). *Warschauer Jiddisch*. Tübingen.
- Horvath, J. and P. Wexler (1997). "Relexification: Prolegomena to a research program". In J. Horvath and P. Wexler (eds.), *Relexification in Creole and non-Creole Languages*. (With special reference to Modern Hebrew, Haitian Creole, Romani and Rumanian.) (pp. 11-71), Wiesbaden.
- Löttsch, R. (1990). *Jiddisches Wörterbuch*. Leipzig.
- Löttsch, R. (1996). "Interferenzbedingte grammatische Konvergenzen und Divergenzen zwischen Sorbisch und Jiddisch", *Sprachtypologie und Universalienforschungen* 49 (1): 50-59.
- Thomas, M. G., M. E. Weale, A. L. Jones, M. Richards, A. Smith, N. Redhead, A. Torroni, R. Scozzari, F. Gratrix, A. Tarekgen, J. F.

- Wilson, C. Capelli, N. Bradman, D. B. Goldstein (2002). "Founding Mothers of Jewish Communities: Geographically Separated Jewish Groups were Independently Founded by Very Few Female Ancestors", *American Journal of Human Genetics* 70: 1411-1420.
- Weinreich, U. (1958). "Yiddish and Colonial German in Eastern Europe: The Differential Impact of Slavic", *American Contributions to the International Congress of Slavists* 4: 369-421, The Hague.
- Wexler, P. (1983). "Is Karaite a Jewish Language?" *Mediterranean Language Review* 1: 27-54.
- Wexler, P. (1991). "Yiddish – the Fifteenth Slavic Language", *International Journal of the Sociology of Language* 91: 1-150, 215-225.
- Wexler, P. (1992). The Balkan Substratum of Yiddish – A Reassessment of the Unique Romance and Greek Components. Wiesbaden.
- Wexler, P. (1996). The non-Jewish Origins of the Sephardic Jews. Albany, NY.
- Wexler, P. (2002a). "A German-Slavic Bilingual Unknowingly Knows Yiddish and Modern Hebrew quite Well: Why and what?", *Welt der Slaven* 47(1): 57-84.
- Wexler, P. (2002b). Two-tiered Relexification in Yiddish (The Jews, Sorbs, Khazars and the Kiev-Polessian Dialect). Berlin-New York.
- Wexler, P. (2006). Jewish and non-Jewish Creators of "Jewish" Languages. (With special attention to Judaized Arabic, Chinese, German, Greek, Persian, Portuguese, Slavic [Modern Hebrew/Yiddish], Spanish and Karaite and Semitic Hebrew/Ladino). Wiesbaden.
- Wexler, P. [manuscript] *An Etymological Dictionary of the Yiddish Language*. (Motivating Component Choice in Relexified Old Sorbian and Kiev-Polessian).
- Wolf, S. A. (1962). Jiddisches Wörterbuch. Wortschatz des deutschen Grundbestandes der jiddischen (jüdischdeutschen) Sprache mit Leseproben. Mannheim.

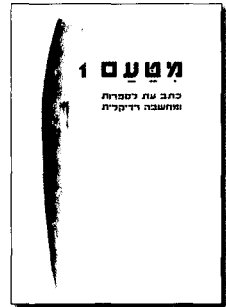
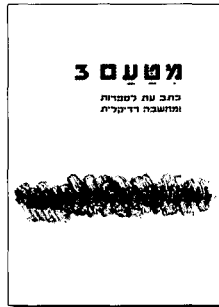
המשתתפים בחוברת

צחי אברמוב, יליד 1971, גר בתל אביב ועובד כפסיכולוג; הצייר יונתן אופק, שעבודתו מופיעה על העטיפה, נולד ב־1973 והוא חי ויוצר בירושלים; זהו פרסום ראשון לשאול אלוש, יליד פתח תקוה, בן 29, החי בירושלים ועובד כמגיה במקומון; שיריו של אנאס אֶלְעִילָה, בן קלקיליה, יליד 1976, בוגר אוניברסיטת ביר זית, הופיעו בספרו הראשון, שראה אור בירדן אשתקד, בעוד הוא שוקד על הדוקטורט שלו באוניברסיטת ליון, צרפת; נביל ארמלי נולד ב־1976 בשפאעמר (שפרעם), בוגר אוניברסיטת ביר זית, עובד כמתרגם, ולומד לתואר שני באוניברסיטת תל אביב; ראגי בטחיש, יליד 1970, מחלק את זמנו בין נצרת לתל אביב; ספר סיפוריו האחרון "חדר בתל אביב" ראה אור ב־2007 במרכז הערבי למחקר ולהוצאה לאור, ביירות. ספר שיריו הראשון של יעקב ביטון, "אינה דדה", משירי האם הגדולה, ראה אור בהוצאת "כתר"; תרגומי שירה מגרמנית מאת ליאורה בינג־היידיקר הופיעו ב**מַטְעַם 12**; תרגומו של שירן בק לפואמה "קונטרפונקט" מאת מחמוד דרוויש הופיע ב**מַטְעַם 11**; שי גטריידה נולד ב־1960 וחי בעופר שבכרמל; פרק הזיכרונות של חיים הנגבי, פעיל השמאל הוותיק, הוא חלק מספר בכתובים; פול וקסלר הוא פרופסור לבלשנות באוניברסיטת תל אביב המתמחה בבלשנות היסטורית, יהודית וסלאבית; הסופר עלא חליחל, בן 33, חי בחיפה, והוא העורך הראשי של העיתון "פסל אל-מקאל"; רשימתו של הסופר מחמד עלי טֶה תושב כאכול בגליל המערבי, התפרסמה בכתב העת החיפאי "משארף" (18, סתיו 2002) שבעריכת סיהאם דאוד; הלית ישורון מתרגמת עכשיו את החלק האחרון של "בעקבות הזמן האבוד"; חדוה יששכר היא עיתונאית; שיריה של הילה להב מופיעים דרך קבע ב**מַטְעַם**; גם שיריו של דוד לויין רואים אור דרך קבע ב**מַטְעַם**; אילן לונאי, נציג אמנסטי בישראל, מסר לנו את כתבי היד של אסירי גואנטנמו; מסה של גדעון עשת, הכתב הכלכלי הבכיר של "ידיעות אחרונות", התפרסמה ב**מַטְעַם 7**; המשוררת והציירת מרגו פארן גדלה בחיפה והיא חיה בעתלית; מישל פוקו נשא את ההרצאה, שתרגומה מובא כאן, בכנס ניטשה, ברוֹאִימוֹן, צרפת, ביולי 1964; מסותיו הקודמות של פרופ' אילן פפה התפרסמו בגיליונות 1, 4, ו־9 של **מַטְעַם**; "הזמן שנמצא" הוא חלקו האחרון של "בעקבות הזמן האבוד" מאת מרסל פרוסט; את המאמר, שתרגומו המחודש רואה כאן אור, פירסם זיגמונד פרויד בשנת 1913, שבע שנים לפני שהתפרסם "מעבר לעקרון העונג"; נועה קול לומדת פילוסופיה באוניברסיטת תל אביב; סיפור קודם של יואב רוזן ראה אור ב**מַטְעַם 7**; שיריה של ורד ריבקין מופיעים דרך קבע ב**מַטְעַם**; המשורר נועם שדות מפרסם באופן קבוע ב**מַטְעַם**.

יש דברים שאינם מתיישנים

חיי המדך בחנויות הספרים בישראל - קצרים.

אבל לכל מי שחיפש את החוברות הקודמות של מטעם, אנו מציעים כעת לרכוש את שמונת הגיליונות הראשונים במחיר מוזל

מטעם 1 שירה: מאיה קופרמן, יעל נאמן, דליה פלח: פרוזה: אוריין זכאי, יצחק לאור: מסות: תמי ישראלי ויערה שחורי, גבריאל פיטרברג, אילן פפה, עודד שכטר: תרגומים: חוליו קורטאסר, פרנץ קפקא, עדינה שבל, עוז שלח

מטעם 2 שירה: שי דותן, יצחק לאור, אהרן שבתאי, נתלי-מן שפונט: פרוזה: לאה איני, תמר וייס, אסף שור: מסות: גזידית באטלר, נעמה גרשי, יצחק לאור, ענת מטר וגדעון פרוידנטל, עודד שכטר: תרגומים: מחמוד דרוויש, לודוויג ויטגנשטיין, אליאס חזרי, אאוגזיו מונטאלה, פרנץ קפקא, עוז שלח [אזלה, ביתיים אין להשיגה זולת לרוכשי הסט כולו]

מטעם 3 שירה: רוני אלטמן-קידר, אלישבע גרינבאום, הילה להב: פרוזה: לילך גליל, יצחק לאור, יעל נאמן: מסות: דניאל בויארין, נעמה גרשי, חסן חידר, ענת מטר, דרור משעני, טל פרנקל-אלרואי, אלינה קורן, אמנון רז-קרקוצקין: תרגומים: ברטולט ברכט, ויקטור פארה, פרנץ קפקא, עאידה שאמי

מטעם 4 שירה: אלי אליהו, שרון אס, רוני הרש, שמעון צבר, הילה להב, שז: פרוזה: לאה איני, דיתה גרי, יצחק לאור: מסות: יצחק לאור, יאב מחוזאי, אפרת נחושטאי, סיגל נאור פרלמן, אילן פפה, גיקלין רוז: תרגומים: סרגון בולוס, קורט שוויטרס

גיליונות 1 עד 8 במחיר מבצע

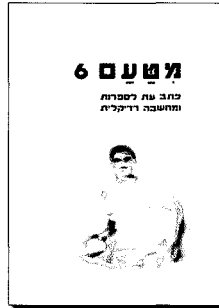
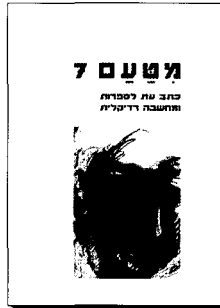
40 ₪ לגיליון (+ 5 ₪ דמי משלוח)

להזמנת החוברות שילחו המחאה לפקודת עמותת "השכמה"

על סך 45 ₪ x מספר הגיליונות שברצונכם לרכוש

גיליונות 1 עד 8 במחיר מביצע

בשמונה גיליונות אלו תקראו את מיטב המסות,
הפרוזה, השירה - מקור ותרגום - שהתפרסמו בעברית,
ללא פשרות, ללא פזילה לעבר המסחור של הספרות וההגות

מטעם 5 שירה: נדב אברוך, סרגון בולוס, רוני הירש, עודד כרמלי, הילה להב, נמרוד מתן, פאול צלאן, אהרן שבתאי: פרוזה: איתמר אורלב, יצחק לאור, דפני ליסבונה, יעל נאמן, עדניה שבלי: מסות: ג'ון ברגר, ז'יל דלז, חיים דעואל לוסקי, אריאל הנדל, שמעון זנדבנק, יצחק לאור, סיגל נאור פרלמן, רויאל נן, הרולד פינטר, יואל רגב, דפנה רוז

מטעם 6 שירה: יאיר אסולין, יצחק לאור, הילה להב, פרימו לוי, ליאור שטרנברג: פרוזה: מחמד אלמאעזט, לילך גליל, יעקב ישראל דה-האן, יעל נאמן, מיכל פאר: מסות: אשיל במבה, נועם חומסקי, ענת מטר, סיגל נאור פרלמן, מל פרוקל-אלרואי, אלינה קורן

מטעם 7 שירה: אלי אליהו, יאיר אסולין, אוואן בולנד, שי דותן, יצחק לאור, הילה להב, ורד ריבקין, רינור מריה רילקה, נועם שדות: פרוזה: לאה איני, יעקב ישראל דה האן, יואב רוזן: מסות: נאאל אלטוחי, אלן בדיו, קרלו גינצבורג, אורי דייזיס, לין חלוזין-דברת, יצחק לאור, גדעון עשת

מטעם 8 שירה: גדרד מגלי הופקינס, הילה להב, דוד לוי, נמרוד מתן, גלית סליקטר, רון קורדונסקי, ורד ריבקין, אדריאן ריץ, אהרן שבתאי, נועם שדות, יודית שחר: פרוזה: מעין איתן, פרנציסקה גרסטנברג, יעל נאמן, רשא סלטי, מיכל פאר: מסות: זיגמונט באומן, עמידה הס, עדית זרטל, אבות ישורון, יצחק לאור, אבי לובין, שירה סתיו, גיש עמית

את ההמחאה לפקודת עמותת "השכמה" שלחו לכתובת

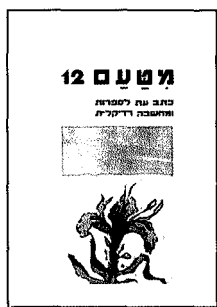
מטעם, ת.ד. 24105, תל אביב 61240

ניתן להזמין את החוברות גם באמצעות כרטיס אשראי

התקשרו לטלפון 050-637 1242 או שלחו פקס למספר 03-6441427

גיליונות נוספים למכירה

ניתן לרכוש גם את גיליונות 9 עד 12 של מטעם

מטעם 9 שירה: 'איר אסולין, יעקב ביטון, ברטולט ברכט, לידור יעקב, הילה להב, יעל נאמן, טל ניצן, רחל פרץ, מארינה צוומאייבה, ורד ריבקין, נועם שדות: פרוזה: מעין איתן, מיה גורן, יעקב ישראל דה-האן, גידי דישון, מיכל פאר: מסות: תומר גרדי, אורי דייס, נועה חזן, ליבי סאקסטון, עבד עזאם, אילן פפה, ג'קלין רוז

מטעם 10 שירה: ת. ס. אלויט, יעקב ביטון, ינתן הרשפלד, גלי חיימוביץ, לידור יעקב, דוד ליון, שירה סתיו, ורד ריבקין: פרוזה: נעה ידלון, גלית סליקטר, עדניה שבלי, נועם שדות, מירי שחם: מסות: גזדית באטלר, חאלד ג'בראן, גזן דוגארד, אבי לובין, ענת מטר

מטעם 11 שירה: שרון אולדס, אלי אליהו, יעקב ביטון, ליאור גרנות, מחמוד דרוויש, ינתן הרשפלד, חדוה הרכבי, הילה להב, דוד ליון, טל ניצן, ורד ריבקין, אהרן שבתאי, נועם שדות: פרוזה: גלי בן אוזיליו, לילך גליל, אביגיל גרץ, יצחק לאור, סיגל נאור פרלמן, לוק סוטה, מיכל פאר, רחל פרץ, מירי שחם: מסות: ז'אן איפוליט, איתן בלוס, יצחק לאור, סיגל נאור פרלמן, זיגמונד פרויד

מטעם 12 שירה: גליה אבן-חן, פאיז אלסרסאוי, יעקב ביטון, רון בן טובים, נויט בראל, נמרוד בר-עם, א. ברק, חדוה הרכבי, הילה להב, דוד ליון, אודי לור, נורברט לנגה, שבתאי מגד, לורן מילק, איתן קלינסקי, כרמית רוזן, יעקב-שי שביט, נועם שדות, יודית שחר: פרוזה: דייב אגרס, עידן אלמוג, אורית וקסלר, יעל נאמן, יורם נסלביסקי, ריינר ורנר פסבינדר, אורי שוורץ: מסות: עודד וולקשטיין, עמנואל ולרשטיין, שמעון זנדבנק, נועה חזן, דורון ליבנה, גיש עמית, חנה ש. קולר, עדניה שבלי.

מחיר כל גיליון 60 ₪ (+ 5 ₪ דמי משלוח)

להזמנת החוברות שלחו המחאה לפקודת עמותת "השכמה"
על סך 65 ₪ x מספר הגיליונות שברצונכם לרכוש

את המחאה שלחו לכתובת

מטעם, ת.ד. 24105, תל אביב 61240

ניתן להזמין את החוברות גם באמצעות כרטיס אשראי

התקשרו למלכון 050-637 1242 או שלחו פקס למספר 03-6441427

היו מנויים על מטעם!

אנחנו מתקיימים רק בזכות המנויים
עזרו לנו להמשיך להוציא לאור כתב עת לספרות
ומחשבה רדיקלית עצמאי וחופשי

הבטיחו לעצמכם את קבלת **מטעם** לביתכם בדואר.
המחיר למנוי ל־4 גיליונות – 220 ₪ [50 ₪ לגיליון + דמי משלוח]
הנחה של כ־30% ממחיר הגיליון בחנות הספרים [69 ₪]

ניתן להזמין את החוברות גם באמצעות כרטיס אשראי
התקשרו לטלפון 050-637 1242
או שלחו פקס למספר 03-6441427

למשלוח בדואר: צלמו דף זה, מלאו את פרטיכם האישיים ושילחו בדואר לפי הכתובת:
'מטעם' – ת.ד. 24105, תל אביב 61240, פקס 03-6441427, דוא"ל לביירוים: admin@mitaam.co.il

טופס הזמנה

לכבוד **'מטעם'** – ת.ד. 24105, תל אביב 61240
נא לשלוח אלי 4 ביליונות רצופים של **'מטעם'** החל מגיליון _____.

רצ"ב המחאה על סך 200 ש"ח + 20 ש"ח דמי אריזה ומשלוח (סה"כ 220 ש"ח)
לפקודת עמותת "השכמה"

למשלמים בכרטיס אשראי:
נא לחייב את כרטיס האשראי ויזה דיינרס ישראכרט אמריקן אקספרס
על סך של 220 ש"ח (כולל 20 ש"ח דמי משלוח)

מס' הכרטיס   בתוקף עד

מס' ת"ז (למשלמים בכרטיס אשראי)

שם פרטי _____ שם משפחה _____ רח' ומספר בית _____

ישוב _____ מיקוד _____ טל' _____ טל' נייד _____

תאריך _____ חתימה _____ דוא"ל _____